

Шоҳистахон Ўлжаева

АМИР ТЕМУР

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ КИМЁ-ТЕХНОЛОГИЯ ИНСТИТУТИ**

ЎЛЖАЕВА ШОҲИСТАХОН МАМАЖОНОВНА

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ

Ташқи сиёсат. Дипломатия

Монография

Telegram adress:

@turkiston_kutubxonasi

Тошкент
«Akademnashr»
2017

УЎК: 94(575.1)

КБК: 63.3(5Ў)

Ў 69

Ў 69 Ўлжаева Шохиста

Амир Темур давлат бошқаруви [Магн] / Ш. Ўлжаева. — Тошкент: Akademnashr, 2017. — 248 б.

ISBN 978-9943-4728-8-4

УЎК: 94(575.1)

КБК: 63.3(5Ў)

Буюк бобокалонимиз Соҳибқирон Амир Темур дунё сиёсати ва тамаддунида улкан из қолдирган сиймолардан биридир. Унинг ҳарбий салоҳияти ва бунёдкорлик соҳасидаги хизматлари қанчалик юксак бўлса, ташқи сиёсат ва дипломатия борасидаги чора-тадбирлари ҳам шу қадар улугвор.

Мазкур монографияда улуг аجدодимизнинг халқаро муносабатлар ва давлат бошқарувидаги ўзига хос тутумлари атрофлича таҳлил этилган. Китоб кўҳна тарихимиз билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

Дилором Юсупова
тарих фанлари доктори

Такризчилар:

Акмал Саидов
юримдик фанлар доктори,

Хайдарбек Бобобеков
тарих фанлари доктори

ISBN 978-9943-4728-8-4

© Ўлжаева Шохиста

«Амир Темур давлат бошқаруви»

© «Akademnashr», 2017

КИРИШ

Ўзбек халқи мустақилликка эришиши билан миллий ўзликни англашга катта имкониятлар яратилди. Миллий давлатчилигимиз тикланган бугунги кунда барча соҳалар қаторида аجدодларимиздан қолган сиёсий меросимизни чуқур ва холисона тадқиқ этиш долзарб масалалардан биридир. Зеро, ўзбек халқининг миллий давлатчилик тарихи минг йиллар аввал шаклланган. Тарихнинг илдизлар бор жойда тараққиёт бўлиши ҳақидаги ўзгармас қонуниятлари мавжуд. Бу қоидалар бугунги кунда ўзбек давлатчилиги мисолида ўз ифодасини топмоқда. Ҳозирда халқимизнинг сиёсий меросини қайта тиклаш ва уни сайқаллаштирган, модернизациялаштирган ҳолда давом эттириш давр эҳтиёжига айланди.

Мустақиллик йилларида олимлар томонидан олиб борилаётган кенг қўламли тадқиқотлар аجدодларимизнинг бой тарихга, ўзига хос миллий давлатчиликка, бетакрор маънавий меросга эга бўлганлигини кўрсатмоқда.

1998 йили Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислом Каримов олимлар билан бўлган учрашувда Ватан тарихи фани олдида турган долзарб муаммолар, жумладан, миллий давлатчилик тарихини ҳар томонлама ва чуқур ўрганиш, ундаги маънавий асосларга таяниш лозимлиги ҳақида алоҳида таъкидлаб ўтди.

Бугунги кунда миллий давлатчилик тарихининг маънавий асосларидан фойдаланиш масаласига Ўзбекистон Республикаси Конституциясида ҳам алоҳида эътибор қаратилган.¹

Шунингдек, Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 28 июлда эълон қилинган Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Тошкент: Ўзбекистон, 2012. — Б.3.

Тарих институтининг фаолиятини такомиллаштириш тўғрисидаги махсус қарори¹ ҳам миллий ўзликни англашда муҳим омил бўлиб хизмат қилмоқда.

Ўзбекистон ҳудудида юзага келган Қадимги Бақтрия (мил. ав. VII аср), Хоразм (мил. ав. VII аср), Кушон (мил. ав. I аср), Турк хоқонлиги (VI аср), Амир Темур салтанати (XIV аср охири – XV аср бошлари) каби давлатларнинг ҳар бирида ўзига хос бошқарув асослари яратилган бўлиб, ўз даврида давлат, халқ ва жамиятнинг тинчлиги, тараққиёти ҳамда фаровонлигини таъминлашга хизмат қилган. Жумладан, Амир Темур салтанати юксак давлатчилик таълимоти яратилган босқич сифатида ажралиб туради. Унда жорий этилган бошқарув асослари ўз даврида нафақат мамлакат фуқароларининг манфаатлари ҳамда фаровонлиги учун хизмат қилган, балки Ғарб ва Шарқ давлатлари ўртасидаги муносабатлар, халқаро иқтисодий, сиёсий ва маънавий барқарорликка ҳам самарали таъсир кўрсатган.

Совет даврида Амир Темур шахси, давлатчилик фаолияти, жаҳон цивилизациясидаги ўрни салбий талқин этилган. Бунинг замирида ўзбек халқи онгу шууридан миллий гурур, ўзликни англаш ғояларини таг-томири билан суғуриб ташлашдек ёвуз мақсад ётар эди. Ўзбекистоннинг мустақилликни қўлга киритиши бу каби ҳаракатларни бартараф этишга хизмат қилди. Истиқлол туфайли Соҳибқироннинг ўтмишимиздаги, умуман, инсоният тарихидаги катта хизматлари муносиб баҳолана бошланди.

Амир Темурнинг фаолиятини холис ўрганишда Ислом Абдуганиевич Каримовнинг хизматлари беқиёс. Хусусан, «Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида» (1994 йил 29 декабрь), «1996 йилни Амир Темур йили деб эълон қилиши тўғрисида»² (1995 йил 26 декабрь), «Темурийлар тарихи» давлат музейини ташкил этиш ва «Амир Темур» орденини таъсис этиш тўғрисида» (1996 йил) қатор фармон ва қарорлар чиқарилдики, бу тадбирлар темуршуносликнинг кейинги тараққиёти

¹Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тарих институтининг фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори // Тошкент ҳақиқати. 1998 йил 28 июль.

²Вазирлар Маҳкамасининг «Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қарори // Тошкент ҳақиқати. 1995 йил 4 январь.

учун кенг имкониятлар эшигини очиб берди. Амир Темурнинг дунё цивилизацияси ривожига қўшган ҳиссаси, тарихдаги буюк хизматлари БМТнинг таълим, фан ва маданият масалалари билан шуғулланувчи ЮНЕСКО ташкилоти томонидан ҳам алоҳида эътироф этилиб, унинг 660 йиллик юбилеи¹ кенг нишонланди.

Ислом Каримов асарларида Соҳибқироннинг миллий давлатчилик тарихида тутган ўрни, Мовароуннаҳрни озод, мустакил қилиш билан бирга марказлашган давлат барпо этгани, салтанатни адолат ва қонунларга асосланиб бошқаргани, илм-фан равнақига алоҳида эътибор қаратгани ва бошқа улкан хизматлари ҳақида кўп маротаба таъкидлаб ўтилган.² Жумладан, шавкатли аждодимизнинг ўлмас ишлари: мураккаб тарихий шароитда халқнинг бошини қовуштира билгани, истилочиларга қақшатқич зарба бериб, Туркистон заминида истиқлол байроғини баланд кўтаргани, пароканда мамлакатлар, эллар, элатларни бирлаштириб марказлашган қудратли салтанат тузганига алоҳида урғу берилган.³

Амир Темур ўз фаолияти давомида ўзбек ва дунё халқлари манфаатлари учун қуйидаги вазифаларни адо этди. Биринчидан, юртимизда илдиз отган мўғуллар зулмига узил-кесил барҳам берди. Иккинчидан, майда давлатларга бўлиниб кетган, тарқоқлик, ички урушлар ва адолатсизликлар ҳукм сурган Мовароуннаҳрни ягона давлатга бирлаштириб, унинг бошқарув

¹ UNESCO: Resolutions twenty eighth session of the general conference. – Paris, 1996. Vol. I. – P.89.

² Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996; Каримов И.А. Азалий буюклик маскани // Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Асарлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. V жилд. – Б.171 – 174; Каримов И.А. Соҳибқирон камолга етган юрт // Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Асарлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. V жилд. – Б.175 – 178; Каримов И.А. Адолат ва қудрат тимсоли // Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Асарлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. V жилд. – Б.179 – 180; Каримов И.А. Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз // Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Асарлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. V жилд. – Б.181 – 191; Каримов И.А. Амир Темур давридаги бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бизга намуна бўлаверсин // Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б.25 – 30.

³ Каримов И.А. Халқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир. Темурийлар тарихи давлат музейининг очилиши маросимида сўзланган нутқ // Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Асарлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. V жилд. – Б.169.

аппаратини шакллантирди ва мустаҳкамлади. Учинчидан, кунун устувор бўлган жамият асосларини барпо этди. Тўртинчидан, салтанатнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий асосларини мустаҳкамлади. Бешинчидан, нисбатан қисқа вақт ичида Мовароуннаҳрни дунёнинг энг ривожланган давлатларидан бирига айлантирди. Олтинчидан, Осиё, Африка, Европа минтақаларидаги халқларнинг тинчлиги, фаровонлиги учун катта хизмат қилди ва халқро майдонда адолатни таъминлаш учун курашди. Еттинчидан, турли дин, миллат, элат вакиллари ўртасида алоқалар ўрнатилиши натижасида биринчи марта ягона макон ва интеграция ғоялари шакллана бошлади. Салтанат бошқарувида ислом динининг илмий асосларига, бағрикенглик тамойилларига таянилди. Амир Темур хукмронлиги даврида давлат, жамият ва шахс манфаатлари уйғунлаштирилган, сиёсий, иқтисодий ва маънавий барқарорлик ўрнатилган. Давлат бошқарувининг муҳим соҳаларидаги фаолият ана шу мақсадларга йўналтирилган, чиқарилган қонунлар ўз вақтида ижросини топган. Бунинг самараси ўлароқ Амир Темур давлатида илм-фан, маънавият, меъморчилик ва санъат юксак даражада ривож топди. Фанда бу ҳақли равишда иккинчи уйғониш даври деб талқин этилади.

Инглиз олимаси Ҳилда Ҳукхэм (Hilda Hookham) Амир Темур ўз юртида давлатчилик ва маданий анъаналарнинг давомчиси бўлганлигини, X – XI асрларда табобат, математика, астрономия, география, фалсафа, тарих, араб ва форс тиллари, адабиёт бўйича беназир асарлар яратган буюк алломалар ватанидан етишиб чиққанлигини, мазкур алломаларнинг йирик асарлари бир неча юз йиллар давомида Европадаги уйғониш даврига катта таъсир кўрсатиб, унга пойдевор бўлиб хизмат қилганлигини¹ эътироф этади.

Умуман олганда, Амир Темур давлати ўзбек давлатчилиги тарихининг энг ривожланган босқичидир. Салтанатда барча соҳаларда туб бурилишлар, юксалишлар кузатилган. Тараққиёт учун хизмат қилган Амир Темур фаолияти билан боғлиқ тарихий кадриятлар аллақачон умуминсоний кадрият даражасига етиб улгурган.

¹ Хукхэм Х. Властитель семи созвездий / Пер. с англ. Г.Хидоятова. – Ташкент: Адолат, 1995. – С.17.

Ислои Каримов: «Амир Темур – бизнинг шаън-шавкатимиз, ғурур-ифтихоримиздир. Амир Темур – халқимиз даҳосининг тимсоли, маънавий кудратимиз рамзидир»¹, – дея алоҳида таъкидлагани бежиз эмас. Бунга тарихда далил ва асослар етарли. Шунингдек, «Амир Темур шахсини идрок этиш – тарихни идрок этиш демакдир. Амир Темурни англаш – ўзликимизни англаш демакдир. Амир Темурни улуғлаш – тарих қаърига чуқур илдиз отган томирларимизга, маданиятимизга, кудратимизга асосланиб буюк келажакимизни, ишончимизни мустаҳкамлаш демакдир».²

Амир Темур давлатчилиги марказида халқ ва давлат манфаати, инсон омили тургани боис бу даврда шаклланган сиёсий удум ва анъаналарнинг ижобий жиҳатларидан бугунги кунда ҳам кенг фойдаланиш мумкин.

Амир Темур даврида шаклланган давлат бошқаруви асосларининг туб негизини таҳлил қилиш, унинг тараққиётига замин яратган омилларни тушуниб етиш бугунги кунда улардан ижодий фойдаланишда долзарб аҳамиятга эга. Шу боисдан Амир Темур давлатининг ўзига хос хусусиятлари, мавжуд ижтимоий тизимни батафсил ёритиб бериш муҳим масаладир. Қолаверса, марказий ва маҳаллий бошқарув тизими, қурултой, мансаб (лавозим) ва унвонларнинг давлатчилик асосларини мустаҳкамлашга кўрсатган таъсирини таҳлил қилиш зарур.

Амир Темур давлатининг суд-ҳуқуқ, муҳофаа ва ҳарбий тизимини яхлит ҳолда тадқиқ этиш, уларнинг давлатчилик тараққиётидаги ўрнини кўрсатиб бериш ҳам муҳим масала саналади.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Амир Темурнинг дунёдаги энг кучли ва йирик салтанатлардан бирини барпо этгани, ҳарбий санъати, давлатни қандай асосларга таяниб бошқарганини англаб етиш даврлар оша тадқиқотчилар ҳамда сиёсатчиларнинг, арбобларнинг диққат-эътиборини тортиб келган. Уларнинг кўлами тўғрисида умумий тасаввур уйғотувчи библиографик тадқиқотлар фикримизга далилдир.³ Жумладан, Э.В.Ртвеладзе,

¹ Каримов И.А. Халқимиз бор экан ... – Б.167.

² Каримов И.А. Азалий буюклик маскани ... – Б.173.

³ Темур ва Улуғбек даври тарихи. – Тошкент: Комуслар бош таҳририяти, 1996. – 264 б.; Амир Темур жаҳон тарихида / Иш раҳбари С.Саидқосимов. – Тошкент: Шарқ, 1996. – 296 б.; Алимов Р.А. Соҳибқирон Амир Темур (Методик тавсиянома). – Тошкент, 1995 ва бошқалар.

А.Х.Саидов бу борада изланишлар олиб бориб, «Амир Темур дунё фани кўзгусида» номли библиографик асар чоп эттирилди.¹ Ундаги маълумотларга кўра, Амир Темурга бағишлаб яратилган жиддий асарлар сони Европа тилларида 700 дан зиёд, Шарқ тилларида эса 900 дан кўпдир. Бу асарларда Амир Темур шахси, салтанатнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ҳаётига турлича баҳо берилган.²

Асарлар оша Амир Темур гоҳ қаттиққўл ва золим шахс, гоҳ адолатли ва талабчан ҳукмдор сифатида талқин этиб келинган. Бу каби турли баҳоларнинг пайдо бўлишига Амир Темур шахсига ижобий ёки салбий муносабат билдирилган кўплаб манбалар сабабчидир. Хусусан, Низомиддин Шомий, Шарафиддин Али Яздий каби муаллифлар ўз асарларида Амир Темурнинг давлатни адолатли бошқаргани, халқ, давлат манфаатлари йўлида кенг кўламли фаолият юритгани ва бошқа хислатларини ёзиб қолдиришган бўлса, Ибн Арабшоҳ «Темур тарихида тақдир ажойиботлари» номли асарида Амир Темур ва унинг фаолиятига салбий баҳо берган.

Совет даврида темуршуносликка³ салбий таъсир кўрсатган омиллардан бири Фридрих Шлоссернинг (1776 – 1861) «Бутун дунё тарихи» асаридир. Шлоссер Амир Темурга: «... бахтли

¹ Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х. Амир Темур в зеркале мировой науки. – Ташкент: Мир экономики и права, 1999. – 352 с.

² Грановский Г.Н. Сочинения. – М., 1866. Часть I; Ўша муаллиф. Тимур // Полное собрание сочинений. – СПб., 1905. Т.I. – С.341 – 359; Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – СПб., 1898. Ч.I; Ўша муаллиф. Народное движение в Самарканде 1365 года // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. – СПб., 1907. Т.XVII. – С.1 – 19; Ўша муаллиф. О погребении Тимура // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. – Пгр., 1916. Т.XXVII. – С.1 – 32; Ўша муаллиф. Географический очерк Мавераннахра // Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения. – М., 1963. Т.I; Ўша муаллиф. Улутбек и его время // Сочинения. – М., 1964. Т.II. Ч.2. – С.25 – 174; Абдураимов М.А. Обзор литературы, посвященной Тимуру и тимуридам, изданной в Узбекистане в 60-х годах // История СССР. – М., 1973. №5. – С.47 – 51; Ўша муаллиф. Темур ва Тўхтамиш. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000; Якубовский А.Ю. Самарканд при Тимуре и тимуридах. Очерк. – Л., 1933; Ўша муаллиф. Государство Тимура // История Узбекской ССР. – Ташкент, 1955. Т.I. Кн.1. – С.313 – 334; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л., 1950 ва бошқалар.

³ Лунин Б.В. История культуры и искусства времени тимуридов в советской литературе. Библиографический указатель // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1969. №8 – 9. – С.101 – 145.

жангчи, жаҳоннинг янги истилочиси... шу билан бирга, олисдаги Шарқнинг қонун чиқарувчиси эди. Осиедаги камёб бўлган тактик ҳамда стратегик билимларни ўзлаштириб, у ердаги тўдаларни ўзига жалб қилди», – дея тавсиф беради. Шунингдек, олим Соҳибқироннинг адолатли қонунларга асосланган давлат негизларини барпо этганлигини етарли баҳолай олмайди, уни ваҳший ва золим ҳукмдор сифатида талкин қилади. Ф.Шлоссер ушбу асарда «У юришлардан тез-тез Бухоро ва Самарқандга қайтар, ўзининг янги салтанатида тузуклар ҳамда қонунлар эълон қилар эди. Мазкур қонунлар тўплами унинг амри билан амалга ошириладиган даҳшатлар, вайронагарчиликларга мутлақо қарама-қарши тарзда эди»¹ деган фикр-мулоҳазаларни ҳам билдиради. Маълумотларга кўра, коммунистик мафкура асосчиси К.Маркс Ф.Шлоссернинг Амир Темур ҳақидаги салбий фикр-мулоҳазаларини сўзма-сўз кўчириб олиш² вақтида «Темур ўзининг янги подшолигига мамлакатни қуриш тизимлари ва қонунларни берди, булар унинг буйруғи билан аскарлари томонидан амалга оширилган ваҳшийликлар ва ёвуз вайронагарчиликларга ўта зид эди»³ каби ижобий фикрларини эътибордан четда қолдирган.

Мустабид шўро даврида К.Маркс, Ф.Энгельс ва В.И.Лениннинг асарлари барча илмий тадқиқотларга асос бўлиб хизмат қилар, улардан иқтибослар келтирилар, шунга монанд қарашлар ривожлантирилар эди. «Доҳий»лар томонидан яратилган «синфийлик» назарияси ҳам Амир Темурни «эксплуататор», «эзувчи», «босқинчи», «каллакесар» сифатида талкин қилишни такозо этар эди.

Ана шу тариқа манбалардаги зиддиятли баҳолар, совет даврининг «синфийлик» назарияси Амир Темур фаолиятини холис ёритишда мураккабликларни туғдирди. Боз устига, чекка ўлкаларнинг буюк давлатчилик тарихини ўрганиш мустабид кизил империя манфаатларига зид бўлган.

¹ Темур ва Улуғбек даври тарихи. – Тошкент: Комуслар бош тахририяти, 1996. – Б.28 – 29.

² Маркс К. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса. – М.: Госиздат, 1939. Т.VI. – С.184 – 185.

³ Ўша жойда.

Юқорида келтирилган омиллар кўплаб тадқиқотларда Амир Темур фаолиятига адолатсиз, ноҳолис баҳолар берилишига сабаб бўлди.¹

Хорижий мамлакатларда бу мавзуга оид объектив тадқиқотлар амалга оширилган.² Бу борада Фарб олимларининг Амир

¹Заходер Б. Империя Тимура // Исторический журнал. – М., 1941. №6. – С.78 – 88; Леонов И.И. Улугбек – великий астроном XV века. Изд. 2-е. – М., 1950; Строева В.Л. Возникновение государства Тимура // Ученые записки ЛГУ. История и филология стран Востока. Серия востоковедческих наук. – ЛГУ, 1952. №128. Вып.3. – С.70; Гафуров Б.Г. История таджикского народа. – М., 1955. Т.1. – С.32; Ўша муаллиф. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн.II. – Душанбе: Ирфон, 1989. – С.211.

²Aercke K. Au tiroir des peurs occidentals // Samarkande 1400 – 1500. – Paris, 1995. – P.55 – 72; Ahmad Hasan Dani. Timur leogacy // Pakistan Academy of letters. – Islamabad, 1996; Alexandrescu-Derca M.M. La campagne de Timur en Anatolie 1402. – Bucuresti, 1942; Aka Ismail. Mirza Sahruh zamaninda (1405 – 1447) timurlularda imar faaliyetleri // Belleten 1984. XLVIII. – S.189 – 190, 285 – 297; Ўша муаллиф. Timur'un Ankara savasi (1402). Fetihnamesi // Türk tarih Kurumu. Belgeler. Turk tarih belgeleri dergisi, 1986. – S.15, 1 – 22; Ўша муаллиф. Timur'un ölüminden sonra Guney Iran'da hakimiyet mucadeleleri atsiz armagani. – Istanbul, 1976. – S.3 – 15; Ўша муаллиф. Timur'un ölüminden sonraki hakimiyet mucadelelerini kisa bir bakis // DTC. Fakültesi, cumhuriyetin 50 yildönü Münü Anma kitabi. – Ankara, 1974. – S.383 – 390; Ўша муаллиф. Timur devri Anadolusu // Osmanli. –Ankara, 1999. I cilt. – S.229 – 234; Amarger P., Laffont K. La fureur des tartares. – Paris, 1996. – 358 p.; Amoretti B.S. Religion in the timurid and safavid periods // The Cambridge history of Iran. – The Cambridge University Press. 1986. VI. Chapter 12. – P.610 – 656; Andrews P.A. The tents of Timur: an examination of report on the quriltay at Samarkand, 1404 // Art of the European steppe land. ed. P.Denwood – London, 1978. – P.143 – 181; Boniville G. de. La terrible vengeance de Tamerlan // Melanges de l'Universite Saint-Josseph. – Beirut, 1975 – 1976. XLIX. – P.803 – 817; Bozkurt M.E. Aksak Temur'un develof politikas. – Istanbul, 1943. – 48 p.; Bouvat L. Timur lang // EI. Encyclopaedia Islam. 1934. Vol.4. – P.777 – 779; Brent-Barbara. A carpet and related pictures. A legacy of Timur's Samarqand // Oriental Art. 1984. XXX. №2. – P.186; Bretschneider E. Notice of the medieval geography and history of Central end Western Asia. Drawn from Chinese end Mongol writings, end compared with observations of western authors in the middle ages. –London, 1877. – 234 p. 2 maps; Brion M. Tamerlan: Presentation de Tamerlan par M.Brion; texts de Tamerlan: Ibn Arabchah, Cheref ed-din, Ibn Khaldoun, l'archeveque de Sultanieh, l'ambassadeur Clavijo. Le merechal boucicant. – Paris, 1963. – 382 p.; Capus G. A Travers le Royaume de Tamerlan. – Paris, 1892. – 434 p.; Chaghtai A. Indian links with Central Asia in architecture // Indian Art and letters. – London, 1937. XII. –P.85 – 104; Dizer M. Ulugbeg. – Ankara, 1989. – 98 s.; Ferrier R. Trade from the 14th century to the end of the safavid period // The Cambridge history of Iran. – The Cambridge University Press. 1986. Vol. VI. – P.412 – 491; Fourniau V. Histoire de l'Asie Centrale. – Paris, 1994. – 128 p.; Frenet F. La ville de Cyrus a Tamerlan // Samarcande 1400 – 1500. – Paris, – P.74 – 82; Haider M. The sovereign in the Timurid state (XIV – XV centuries) // Turcica. 1976. VIII. 2. – P.57 – 79; Haidar M. Timurlar davlatinde hakimiet anlayisi (XIV – XV yuzyillar) // Cev.

Темур салтанати ҳақидаги анча холис тадқиқотларини алоҳида кўрсатиб ўтиш жоиз. Айниқса, Франция Европа темуршунослигининг йирик марказларидан бирига айланиб бораётганлигини алоҳида таъкидлаш ўринли. Бу ерда «Темурийлар даври тарихи, санъатини ўрганиш ва француз-ўзбек маданий алоқалари уюшмаси»¹ фаолият юритмокда. Бу уюшма ва Францияда чоп этилаётган «La Timuride» журнаliga Люсен Керен раҳбарлик қилмокда. Ушбу журналда Амир Темур ва темурийлар даври тарихига оид қатор илмий мақолалар мунтазам равишда бериб борилади.²

Жумладан, Л.Керен³ кўплаб тадқиқотларида Амир Темурнинг тарихдаги буюк хизматлари, унинг давлатида адолат ва қонун устуворлик қилгани, «раҳбар бўлишдек туғма, аммо ақлга сифмайдиган табиий ва синоатли хислат соҳиби»⁴ бўлганлигини тарихий фактлар орқали очиб берган. Унинг тадқиқотлари илмий-оммабоп характерга эга.

Француз темуршуносларидан Жан-Пол Рунинг Амир Темур ва унинг фаолиятига оид «Тамерлан»⁵ деб номланган улкан тадқиқоти ҳақида алоҳида тўхталиб ўтиш жоиз. Жан-Пол ўз

Ehrem Memis. Turk kulturi, 1984. XII. – S.611 – 632; Halil Inalchik. Osmanli tarihine toplu bir bakis // Osmanli. – Istanbul, 1999. 12 ciltlik. I cilt. – S.69 – 70; Hookham H. Timurlaine the concucror. – London, 1962; Kennedy E. The exact sciences in Timurid Iran // The Cambridge history of Iran. – The Cambridge University Press. 1986. Vol.VI. – P.568 – 581; Lentz T., Lowry G. Timur and the princely vision. Persian art and culture in the fifteenth century. – Washington, 1989. – 396 p; Leomu F. Tamerlan. – Paris, 1996. – 354 p. and others.

¹ Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. – Тошкент: Адолат, 1996. – Б.15.

² Beaupertius – Bressand F. L'art des jardins a son apogee ou splendeur des jardins de Samarkand // La Timuride. – Paris, 1990. №4. – P.7 – 8; Ўша муаллиф. Festivites timurides // La Timuride. – Paris, 1996. №16. – P.2 – 3; Jardins Timurides // La Timuride. – Paris, 1991. №5. – P.10; Szuppe M. Le Khorassan et l'Asia Centrale aux XIV – XVIe siecles: aspects de l' unite culturelle et politique // La Timuride. – Paris, 1995. №14. – P.8 – 15.

³ Kehren L. Tamerlan, le Seiqneur de fer. – Neuchatel, 1978. – 260 p.; Ўша муаллиф. Tamerlan. – Paris: Payot, 1980; Ўша муаллиф. Tamerlan et Byzance // La Timuride. – Paris, 1994. №13. – P.3 – 6; Керен Л. Амир Темур салтанати / Француз тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Б.Эрматов. – Тошкент: Маънавият, 1999. – 224 б. ва бошқалар.

⁴ Керен Л. Амир Темур салтанати... – Б.169 – 170.

⁵ Жан-Поль Ру. Тамерлан / Пер с фр. Е.А.Соколова. Послесл. В.Л.Егорова. – М.: Молодая гвардия, 2004.

тадқиқотида Чингизхон ва унинг авлодлари, Соҳибқироннинг ҳокимият тепасига келиши, давлат тузиши, Эрон, Олтин Ўрда, мусулмон давлатлари билан муносабатлари ва бошқа тарихий жараёнларни очиб беришга интилади.¹ Унда дин, маданий ҳаёт, давлат ва жамият ўртасидаги алоқалар каби масалалар умумий ҳолатда ёритилган.

Кембриж университети олимлари тадқиқотларининг Эрон тарихи билан боғлиқ қатор жилдларида² ҳам Амир Темур даврига оид бир қанча таҳлиллар мавжуд, аммо уларда давлат бошқаруви масалаларига алоҳида эътибор қаратилмаган.

Тадқиқотчилар орасида Беатрис Форбес Манцнинг Темурийлар давлати бошқарувини ўрганишга қўшган ҳиссасини алоҳида таъкидлаш ўринли.³ У Амир Темур давлат тепасига келишидан аввал Чигатой улусида юз берган ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва этник ўзгаришлар, Амир Темур давлатининг маъмурий бошқаруви хусусида айрим фикр-мулоҳазаларни билдириб ўтган.

Бу борада Ғарбда салмоқли изланишлар олиб борган олимлардан яна бири Ҳилда Хукхэмдир. У Амир Темурнинг шахси ва фаолиятини ҳолисона тадқиқ этишга ҳаракат қилган.⁴ Ҳ.Хукхэм асосан Амир Темур фаолиятини умумий тарзда ёритиш билан чекланиб, унинг давлат бошқарувини тадқиқ этмаган.

Юртимизда ҳам Амир Темур ҳаёти ва давлатчилик фаолиятини ҳолис ўрганиш, тарғиб қилиш мустақилликдан сўнг кенг авж олди. Ўтган йиллар давомида Амир Темур даврига бағишланган қатор илмий тадқиқотлар дунёга келди. Жумладан, Ҳалим Бобоев томонидан Амир Темур ва темурийлар давридаги

¹ Жан-Поль Ру. Тамерлан ... – С.20 – 279.

² The Cambridge history of Iran. – Cambridge, 1970. Vol.2. – P.586 – 587; The Cambridge history of Iran. – Cambridge, 1986. Vol.6. Chapter 7; The Cambridge history of Iran. The timurid and safavid period. – The Cambridge University Press. 1986. Vol.6. – P.12 – 14; Timur's invasion. The Cambridge history of India. – The Cambridge University Press. 1987. Vol.6. – P.195 – 201.

³ Manz Beatrice Forbes. Administration and the delegation of Authority in Temur's Dominions // Central Asiatic Journal. 1976. №XX. – P.191 – 207; Ўша муаллиф. The Ulus Chagatay before and after Temur's rise to power // Central Asiatic Journal. 1983. №XXVII. – P.79 – 100; Ўша муаллиф. The rise and rule of Tamerlane. – Cambridge University Press, 1989.

⁴ Hookham H. Timurlaine the conqueror. – London, 1962; Хукхэм Х. Властитель семи созвездий / Пер. с англ. Г.Хидоятова. – Ташкент: Адолат, 1995. – 320 с.

сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар тарихи тадқиқ этилди.¹ Унда давлатни идора қилиш тадбирлари, кенгашлар, вазирлар ва амирларни жой-жойига қўйиш, сипоҳ ва бошқалар хусусида тўхталиб ўтилган. Ҳ.Бобоев асосан мавзунинг ҳуқуқий асосларини ёритишга интиланган.

А.А.Тўлаганов томонидан «Амир Темурнинг ўзбек давлатчилигининг ривожланишида тутган ўрни ва мавқеи» («Темур тузуклари» асосида)² мавзуида тадқиқот амалга оширилди. Олим «Тузуклар»нинг яратилиш тарихи, унинг Мовароуннаҳрдаги сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихини ўрганишдаги аҳамияти, Амир Темурнинг давлатни идора қилишга оид тамойиллари, тадбирлари ва ташкил этилган давлат кенгашларининг давлатчилик тарихидаги ўрни масалаларига эътибор қаратган.

Зиёдулла Мукимовнинг илмий ишида эса Ўзбекистон тарихининг VIII – XIX асрларга оид тарихий-ҳуқуқий манбалари ва уларнинг юридик қимматига ҳуқуқшунослик нуқтаи назаридан баҳо берилган.³

Тарихчи олим Азамат Зиёнинг «Ўзбек давлатчилиги тарихи» асарида ҳам Амир Темур салтанатидаги давлат бошқаруви тизими борасида тўхталиб ўтилган.⁴ У Амир Темурнинг марказлашган давлат қуриши билан боғлиқ тарихий жараёнларни қисман таҳлил этган.

Д.Абиджонова инглиз илмий адабиётида Амир Темур даврининг тарихшунослиги масаласи билан шуғулланди.⁵ Бу тадқиқот ҳам мавзунинг инглиз тарихшунослиги кўламида кенгрок таҳлил этишда алоҳида аҳамиятга эга.

¹ Бобоев Ҳ.Б. Ўзбекистонда XIV – XVI асрларда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар: Юрид. фан. докт... дисс. автореф. – Тошкент: ГДЮИ, 1993. – 48 б.

² Тўлаганов А.А. Амир Темурнинг ўзбек давлатчилигининг ривожланишида тутган ўрни ва мавқеи («Темур тузуклари» асосида): Юрид. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент: ИИВ академияси, 1996. – 24 б.

³ Мукимов З. Основные исторические источники права Узбекистана (VIII – XIX вв.): Автореф. дисс... докт. юрид. наук. – Тошкент: ТГЮИ, 1998. – 50 с.

⁴ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 368 б.

⁵ Абиджонова Д.С. Маверауннаҳр эпохи правления Амира Темура в англоязычной историографии 60 – 90-х годов XX в.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Тошкент, 2001. – 26 с.

Мустақиллик даврида амалга оширилган тадқиқотлар ора-сида Х.Маматовнинг ишини ҳам алоҳида кўрсатиб ўтиш жоиз. Унда олим «Темур тузуклари»нинг яратилиши ва ўрганилишини тадқиқ этиш орқали Амир Темур давлатининг ташкил топиши, тараққиёти, унинг сиёсий қарашлари шаклланишига тасаввуф таълимотининг кўрсатган таъсири, давлат бошлиғи тўғрисида-ги мулоҳазалари, бу даврдаги давлат бошқаруви, қонунчилик ҳамда ҳуқуқий тартибот масаласига кенг тўхталиб, мавзунинг юридик моҳиятини очиб берган.¹

Тадқиқотчи С.Хидиров эса Амир Темур давлатининг ташкил топиши, ривожланиши, бу давр ғоя ва мафқураси, уларнинг дав-лат бошқарувига таъсири, амалдаги давлат бошқарув шакли, хал-қаро муносабатлар ҳуқуқи борасида изланишлар олиб борган.²

Б.А.Усмонов «Амир Темур ҳаёти ва давлатчилик фаолияти-нинг Россия тарихшунослигида ёритилиши»³ номли илмий иши-да мавзунинг рус тарихшунослиги масаласи кенг таҳлил этилган.

Бундан ташқари, Б.Аҳмедов, А.Ўринбоев, Д.Юсупова, А.Аҳ-медов, У.Уватов, О.Бўриев, Б.Маннонов каби кўплаб олимлар Шарқшунослик институти фондида, чет эл кутубхона ва архив-ларида сақланаётган Амир Темур даврига оид бирламчи ман-баларни ўзбек ва рус тилларига ўгириш билан биргаликда кенг кўламли илмий тадқиқотлар олиб бордилар ва ноёб маълумот-ларни илмий муомалага киритдилар.

Шунингдек, мустақиллик йилларида қатор олимлар томо-нидан Амир Темур ва унинг фаолиятига бағишлаб бир қанча салмоқли илмий тадқиқотлар яратилди, ҳамон яратилмоқда.⁴ Бу

¹Маматов Х.Т. «Темур тузуклари»да давлат ва ҳуқуқ масаласи: Юрид. фан. номз... дисс. – Тошкент: ИИВ академияси, 2002. – 156 б.

²Хидиров С. Амир Темур давлатининг ташкил топиши ва давлат тузуми: Юрид. фан. номз... дисс. – Тошкент: ИИВ академияси, 2002. – 178 б.

³Усмонов Б.А. Амир Темур ҳаёти ва давлатчилик фаолиятининг Россия тарихшу-нослигида ёритилиши: Тарих. фан. номз... дисс. – Тошкент: ЎзФА ШИ, 2004. – 166 б.

⁴Амир Темур жаҳон тарихида / Иш раҳбари проф. С.С.Саидқосимов. – Тошкент: Шарқ, 1996; Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996; Амир Темур ва унинг дунё тарихида тугган ўрни. – Тошкент: Фан, 1996; Бобоев Ҳ.Б. Амир Темур ва унинг қарашлари. – Тошкент: Адолат, 1992; Бўриев О. Амир Темур даврида Мовароуннахр ва Мўғулистон муносабатлари // Шарқшунослик. – Тошкент, 1996. №7. – Б.37 – 44; Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997 (адабиётлар рўйхатида қаранг).

ишлар орасида «Амир Темур жаҳон тарихида» деб номланган йирик фундаментал тадқиқотни ҳам алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. Унда Амир Темур даври ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётига оид кимматли таҳлиллар, давлатчилик тарихига оид баъзи маълумотлар берилган.¹ Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 25 августдаги фармойиши билан бу улкан тадқиқот тўлдирилди ва 2001 йили қайта нашр этилди.²

Ушбу тадқиқотда юқорида тилга олинган асарларда ўрганилмай қолган жиҳатлар алоҳида илмий иш сифатида тадқиқ этилди.

Тадқиқотнинг манбавий асоси кенг қамровли бўлиб, совет даврида ва мустақиллик йилларида ўзбек тилига ўгирилиб, нашр этилган тарихий асарлар монографияда ёритилиши керак бўлган масалаларни очиб беришда асос вазифасини ўтади.

Улардан дастлабкиси Ғиёсиддин Али ибн Жамол ал-Ислом Яздийнинг «Рўзномаи ғазовоти Ҳиндистон» (Ҳиндистонга юриш кундалиги)³ асари бўлиб, Амир Темурнинг 1398 – 1399 йилларда Ҳиндистонга олиб борган юришлари асосида 1399 – 1403 йилларда ёзилган. Гарчи китоб муболағаларга бой бўлса ҳам, маълумотларнинг кўплиги билан бу давр тарихини ўрганишда катта аҳамият касб этади.

Амир Темур даврига оид манбалардан бири Низомиддин Шомий (1409 йили вафот этган) қаламига мансуб «Зафарнома»⁴ асаридир. У Амир Темурнинг топшириғига асосан 1402 – 1404 йилларда ёзилган. Низомиддин Шомий Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келишидан то 1404 йил ёзига қадар кечган тарихий воқеаларни содда ва раvon тилда ёзган. Бу китобга 1404 – 1405 йиллардаги воқеалар – Амир Темурнинг вафотига қадар бўлган давр тарихи Ҳофизи Абру томонидан қўшимча илова сифатида киритилган.

Амир Темур даври тарихини ўрганишда Испания элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг (*Ruy Gonzáles de Clavijo*) «Самарқанд-

¹ Давлат бошқаруви // Амир Темур жаҳон тарихида ... – Б.64 – 69.

² Амир Темур жаҳон тарихида. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 304 б.

³ Ғиёс ад-Дин Али. Дневник похода Тимура в Индию / Пер. с перс., предисл. и примеч. А.А.Семенова. – М.: Наука, 1958. – 206 с.

⁴ Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўгирувчи Юнусхон Ҳакимжонов. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 528 б.

даги Амир Темур саройига саёхат кундалиги»¹ («*Vida y hazaiñas del Gran Tamorlán, con la descripción de las tierras de su imperio y señorío*») асари катта аҳамият касб этади. Клавихо ўз даврининг кудратли давлати саналган Испаниянинг элчиси сифатида 1403 – 1406 йилларда Мовароуннахрга келган. У элчилиги давомида Мовароуннахрда кўрган-билганлари, таассуротлари ҳақида маълумотлар қолдирган.

«Кундалик» Амир Темур давлатининг куч-қудрати, ички ва ташқи сиёсати, расмий маросимлар, оилавий муносабатлари, илм-фан тараққиёти, урф-одатлар, меъморчилик ва бошқа миллий анъаналар ҳақида бизга кўплаб қимматли маълумотларни беради.

Амир Темур даврига оид яна бир машҳур манба Шарафиддин Али Яздий (1454 йили вафот этган) қаламига мансуб «Зафарнома»² ҳисобланади. Бу асар қаҳрамонлик, юксак оптимистик руҳда ёзилган. Шарафиддин Али Яздийнинг бу асарида Амир Темур таваллуд топган даврдан то Халил султон давригача юз берган тарихий воқеалар ёритилган. Унда аҳамиятга молик баъзи тўлдириш ва қўшимчалар мавжуд. Бу асар Форс вилояти ҳокими темурийзода Иброҳим султон раҳбарлиги ва топшириғи асосида 1425 йили ёзилган. Иброҳим султон бу асарнинг ҳаққоний ва ишончли чиқишида унга жуда катта ёрдам берган. Шунинг учун Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си манбалар орасидаги энг ишонарли ва ҳаққонийси ҳисобланади.

Ибн Арабшоҳ – Шиҳобиддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Иброҳимнинг (1389 – 1450) «Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур» (Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари)³ асари Амир Темур даврига оид муҳим манбалардан бири ҳисобланади. 1401 йили Амир Темур Дамашқни забт этган вақтда Ибн Арабшоҳ 12 ёшда эди. У 1401 йили асир сифатида Самарқандга

¹ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403 – 1406) / Пер. со староисп. И.С.Мироковой. – М.: Наука, 1990. – 192 с.

² Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома (Мовароуннахр воқеалари 1360 – 1370) / Масъул муҳаррир, сўзбоши муаллифи ва нашрга тайёрловчи А.Ўринбоев. Таржимон О.Бўриев. – Тошкент: Камалак, 1994. – 288 б.; Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома / Сўзбоши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Ашраф Аҳмад, Ҳайдарбек Бобобеков. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 384 б.

³ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур / Сўзбоши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У.Уватов. 2 жилдли. – Тошкент: Меҳнат, 1992.

келтирилган, бу ерда 1408 йилгача яшаган ва ўз ватанига қайт-
гач 1419 йили Амир Темур даври тарихини ёзиб қолдирган. Бу
асар Амир Темурга нисбатан салбий ва душманлик муносабати-
да, манба ва далилларга кам асосланиб, ўзининг ички субъектив
таассурот ва муносабатлари асносида ёзилган бўлса ҳам, ундаги
баъзи маълумотлар салтанат тарихини ўрганишда алоҳида аҳа-
мият касб этади.

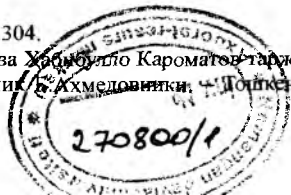
Тарихчи Амир Темурнинг иродаси мустаҳкам, қаттикқўл ва
адолатли давлат раҳбари эканлиги, давлатни қонунларга асос-
ланган ҳолда бошқаргани ҳамда ўзи шоҳид бўлган воқеалар
ҳақида қимматли маълумотлар бериб ўтган. Жумладан, у ўз ки-
тобида «Темур ўз гойиблигида мамлакати ва раияси ишларида
нелар юз берганини суриштириб, еру мулклари масалаларини
диққат билан ўргана бошлади ва ҳокимларига йўл-йўриқлар
кўрсатди; атроф ва чегаралар, теварак-четлар фойдаси тадби-
рини кўриб, қатгаю кичикнинг ғамини еб, бою фақирнинг ман-
фаати билан машғул бўлди. Ўз мулоҳазаси тақозасига кўра барча
ашёларни ўз ўрнига қўйиб, жами мансабу мартабалар жоловини
ўшанга сазовор кишилар қўлига тутқазди бошлади. У сайидларни
эъзозлаб, қароматлар соҳиблари (бўлган) авлиёларни иззату ик-
ромли қилди, илму фанни ва унинг аҳллари ҳурматини ошириб,
уларга мурувватини сочиб, мартабаларини улуғлади...»¹ каби
фикр-мулоҳазаларни ҳам келтириб ўтган.

Амир Темур даври давлатчилигига оид яна бир муҳим асар
«Темур тузуклари» дир.² Асл нусхаси топилмагани учун унинг
ёзилган санаси олимлар томонидан аниқланмаган, аммо унда
тавсифланган тарихий жараёнлар, воқеаларнинг аксарияти
Амир Темур даврида ёзилган бошқа маълумотлар билан мос
келади, унда мавжуд баъзи қимматли далил ва воқеалар бошқа
манбаларда учрамайди.

«Тузуклар» сиёсий-фалсафий, маънавий-ахлоқий мазмуни-
нинг бойлиги билан машҳур бўлган ва турли даврларда кўплаб
тиллارга таржима қилинган, давлат бошқарувида ундаги ғоялар-

¹ Ибн Арабшох. Ажойиб ал-мақдур ... I жилд. – Б. 304.

² Темур тузуклари / Форсчадан Алихон Соғуний ва Худойullo Кароматов таржи-
маси. Сўзбоши ва изоҳлар, умумий тахрир академиги Б. Аҳмедовнинг. Тошкент:
Адабиёт ва санъат, 1996. – 382 б.

дан фойдаланилган. «Тузуқлар» Амир Темур давлатчилиги тарихини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади ва унинг мазмун-моҳиятини алоҳида мавзуларда очиб бериш долзарб масаладир.

Шаҳобиддин Абдуллоҳ ибн Лутфуллоҳ ибн Абдурашид ал-Ҳавофий – Ҳофизи Абру (1431 йили вафот этган) ҳам Амир Темур даврининг забардаст тарихнависларидан бири ҳисобланади. У «Мажмуъаи Ҳофизи Абру», «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий» (Бойсунғур мирзонинг сараланган тарихи) каби бир неча асарлар муаллифидир. «Зубдат ут-таворихи Бойсунғурий» асарида оламнинг яралишидан то 1426 йилгача бўлган тарихий воқеалар ёзилган. Ҳофизи Абру ўз даври тарихий воқеаларини шохид сифатида таҳлил этади. Унинг маълумотлари ҳам миллий давлатчилик тарихимизни ўрганишда муҳим ўрин тутади.

Амир Темур даври тарихнависларидан бири Фасих Аҳмад ибн Жалолиддин Муҳаммад ал-Ҳавофийдир. Унинг «Мужмали Фасихий» (Фасихий тўплами)¹ номли асари 1441 – 1442 йилларда ёзилган. Бунда тарихий воқеалар қисқа ва лўнда йилма-йил, даврий кетма-кетликда берилган, ортиқча муболаға, мақтов ва субъектив ҳиссиётлардан холи асар ҳисобланади. У Амир Темур давридаги тарихий воқеаларга аниқликлар киритишда катта аҳамият касб этади.

Амир Темур даврида бўлиб ўтган воқеаларни ёзган тарихчилардан бири Камолиддин Абдураззоқ ибн Мавлон Жалолиддин Исҳоқ ас-Самарқандий (1413 – 1483) бўлиб, «Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн» (Икки саодатли юлдузнинг чиқиш ва икки денгизнинг қўшилиш жойи)² асари 1470 йили ёзилган. Унда Амир Темур, Шохрух мирзо, Улуғбек ва бошқа теурий ҳукмдорларнинг ички ва ташқи сиёсати, иқтисодий, маънавий ҳаётига оид қимматли маълумотлар учрайди.

«Равзат ус-сафо» (Мусаффолик боғи) номли асар муаллифи машҳур тарихчи Мирхонд (1433 – 1498) ва унинг набираси Ғиёсиддин ибн Ҳумомиддин Хондамирнинг (1475 – 1535) «Ҳабиб

¹ Фасих Аҳмад ибн Джалаладдин Муҳаммад ал-Ҳавафи. Муджмали Фасихи (Фасихов свод) / Пер. с перс. комментария и указателя Д.Ю.Юсуповой. – Ташкент: Фан, 1980. – 346 с.

² Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн / Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз, изоҳ ва луғатлар А.Ўринбоевники. – Тошкент: Фан, 1969. II том. I-қисм. – 464 б.

ус-сияр фи ахбор ва афроз ул-башар» (Инсон хабарлари ва фарзларида дўстнинг таржимаи ҳоли)¹ ва бошқа асарлари² ҳам Амир Темур даври манбашунослигида алоҳида ўрин тутди. Бу асар 1524 йили ёзилган бўлса ҳам, қўшимчалар киритилиб 1529 йили якунига етказилган.

Амир Темур ва темурийлар даврида Давлатшоҳ Самаркандий (1435 – 1495)³, Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483 – 1530)⁴ каби кўплаб давлат арбоблари, сайёҳ тарихнависларнинг асарлари яратилган, уларнинг барчасига батафсил тўхталиш имконияти бўлмаса-да, тадқиқот жараёнида улардан кенг фойдаланишга ҳаракат қилинди.

Таҳлиллар натижасида Амир Темур тарихига тегишли манбаларда ўхшаш маълумотлар учрагани билан, улар бир-биридан даври, сифати, ёзилиш услуби, далил-маълумотларнинг бойлиги ва бошқа жиҳатлари билан фарқланади. Уларнинг барчаси ҳам ўзига хос ва қимматли.

Муаллиф томонидан аниқланган асосий ҳолатлар:

– Амир Темур шахсига хос маънавий ва ахлоқий фазилатлар унинг сиёсий мавқеи кўтарилишига асос бўлган;

– Амир Темур ўша даврда мавжуд бўлган мўғулча, туркий, форсий, арабча бошқарув усулларининг муҳим жиҳатларини бир-бири билан уйғунлаштирган ҳолда янгича бошқарув асосларини ярата олган;

– Амир Темур томонидан олиб борилган сиёсат, айниқса, мутахассислар кучидан максимал даражада фойдаланиши ва кучли ижтимоий ҳимояни ташкил этиши салтанат тараққиётига катта таъсир кўрсатган;

– Амир Темур салтанатининг марказлашувида ва мустақамланишида қурултой, марказий ҳамда маҳаллий бошқарув органлари муҳим роль ўйнаган;

¹ Хондамир. Хабиб ас-сияр. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг тошбосмалар жамғармаси. Инв. №8979.

² Хондамир. Дастур ул-вузаро. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди. Инв. №55/1; Ўша муаллиф. Номаи номий. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар фонди. Инв. №801 ва бошқалар.

³ Давлатшоҳ Самаркандий. Шоирлар бўстони / Форс тилидан Б.Аҳмедов таржима-си. – Тошкент: Фан, 1967. – 86 б.

⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 368 б.

– давлатда маъмурий тизимнинг самарали ташкил этилишида мансаб (лавозим), унвон ва уларга ҳукмдор томонидан салоҳиятига қараб тайинланган шахсларнинг таъсири катта бўлган;

– ташкил этилган мудофаа тизими ҳамда юзага келиши мумкин бўлган ички ва ташқи хавфларни бартараф этиш учун юритилган изчил сиёсат салтанат барқарорлигига асос бўлиб хизмат қилган;

– олиб борилган ҳарбий сиёсат ва ўрнатилган ҳарбий тизим, жумладан, қўшин тузилиши, сипоҳнинг ҳаракат усуллари, шахсларнинг ҳарбий мансабларга тайинланиши билан боғлиқ тадбирлар ва бошқа муҳим сифат ўзгаришлари давлатда барқарорликнинг қарор топишида муҳим аҳамият касб этган;

– салтанатда жорий этилган суд-ҳуқуқ тизими давлатнинг мажбурлов аппарати бўлиб, у қонун устуворлигини таъминлаб турган;

– Амир Темур ташқи сиёсатда вазият талабидан келиб чиқиб ушбу соҳанинг муҳим йўналишларини белгилаб олган. У асосан дўстлик ва ҳамкорлик йўлида халқаро муносабатлар ўрнатган ҳамда бу борада адолат тантанаси учун курашган;

– Амир Темур дипломатиянинг аввалдан огоҳлантириш, вақтни чўзиш, овоза тарқатиш каби кўплаб усулларига таянган. Ҳар қандай шароитда ҳам халқаро зиддиятли муносабатларни тинчлик йўли билан ҳал қилишга интилган. Унинг ғоялари, дипломатияга оид тадбирлари давлатнинг ички ҳамда ташқи мавқеини мустаҳкамлашга жуда катта таъсир кўрсатган.

Ушбу монографияда Амир Темур шахси, унинг ахлоқий фазилатларига оид масалалар янада тўлдирилиб, илк бор Соҳибқироннинг ҳукмдор сифатида давлатчиликда тутган сиёсий мавқеи таҳлил этилди. Амир Темур давлатининг ўзига хос хусусиятлари, жумладан, давлатни бошқаришда форсий-арабий, туркий-чингизий анъаналардан ижодий фойдаланилгани, ўзбек давлатчилиги тараққиётига кўрсатган таъсири илк бор таҳлил этилди.

Шунингдек, тадқиқотда илм-фан, маданият тараққиётига туртки берган омиллар, Амир Темурнинг ушбу соҳаларга давлат сиёсати даражасида ёндашгани, натижада уйғониш, илм-фан интеграцияси юзага келгани ҳақидаги дастлабки таҳлиллар

амалга оширилди. Амир Темур салтанатида мавжуд бўлган ижтимоий табақалар ва уларнинг мавқеига оид илмий хулосалар қилинди, ижтимоий соҳа тизимлаштирилган ва кенгайтирилган ҳолда очиб берилди.

Монографияда марказий ва маҳаллий давлат бошқаруви идоралари фаолияти алоҳида тадқиқ этилиб, уларнинг бир-бири билан чамбарчас боғлиқлиги, бу механизмнинг давлатчилик ривожига таъсири таҳлил этилди. Қурултойлар ҳақидаги мавжуд илмий хулосалар янада кенгайтирилди, унинг давлатчилик асосларини такомиллаштиришга кўрсатган таъсири очиб берилди.

Амир Темур давридаги мансаб (лавозим) ва унвонларга оид масалаларга ойдинлик киритилди. Илк марта мансаб ва унвонлар марказий, маҳаллий, суд-ҳуқуқ ва диний бошқарув тизимига ажратиб таҳлил этилди, уларнинг давлатчиликдаги ўрни, моҳияти кўрсатиб ўтилди.

Амир Темур даврида кечган суд-ҳуқуқ тизимининг ихтисослашиш жараёни, муҳофаа, ҳарбий сиёсат ва уларнинг барқарор давлат қуришга кўрсатган таъсири тадқиқ этилди.

Амир Темур дипломатияси ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари, ўзига хос хусусиятлари, дипломатик ёзишмаларнинг аҳамияти илк бор яхлит ҳолда таҳлилга тортилди.

І БОБ

АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИДА ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ АСОСЛАРИ

1.1. Амир Темурнинг давлатни бошқаришдаги сиёсий мавқеи

Соҳибқироннинг давлат бошлиғи сифатида салтанат тараққиётида тутган ўрни ҳали фанда алоҳида тадқиқ этилмаган, аммо Ҳ.Бобоев¹, Б.Аҳмедов², А.Саидов, Л.Керен³, О.Бўриев⁴, А.Зиё⁵ ва бошқа олимлар бу муаммога ўз изланишларида қисман тўхталиб ўтганлар.

А.Саидов: «Амир Темур ўз давлатини ҳар қандай кутилмаган воқеалардан сақлашни, ҳимоя қилишни билган. Давлатини кучли ва мустаҳкам, халқини бахтли ва унинг ҳаётини фаровон қилишни удалай олган. У ўз олдига қўйган мақсадларига қатъийлик билан эришган. Шунинг учун ҳам у ўша даврда дунёдаги энг кучли салтанатга эга бўлган»⁶, – дея таъкидлаб ўтган.

Беатрис Манц (Beatrice Forbes Manz) ўз тадқиқотининг «Амир Темур шахси»⁷ деб аталган бўлимида уни кучли характер соҳиби, моҳир сиёсатчи ва лашкарбоши, илмли инсон сифатида таърифлайди.⁸ Тадқиқотчи Амир Темур ўз даврида араб-форс дунёсининг энг пешқадам кишиларидан бири бўлганлигини ай-

¹ Бобоев Ҳ. Амир Темур ва унинг қарашлари. – Тошкент: Адолат, 1992. – Б.3 – 20.

² Аҳмедов Б. Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати // Амир Темурни ёд этиб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.10 – 11.

³ Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. – Тошкент: Адолат, 1996. – Б.16 – 72.

⁴ Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997.

⁵ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиғи тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б.151 – 233.

⁶ Керен Л., Саидов А. Амир Темур француз олими наздида // Амир Темур ва Франция ... – Б.48.

⁷ Temur's personality // Manz Beatrice Forbes. The rise and rule of Tamerlane. – Cambridge University Press, 1989. – P.16 – 18.

⁸ Ўша жойда.

тиб, унинг турк ва форс тилида ҳам бирдек мулоқот қила олиши, олимлар билан мунозарага киришадиган даражада илми борлиги, ўзи юриш қилган ерларни аввалдан тўлиқ ўргангани, ўз даврининг машхур олими Ибн Халдун билан бўлган мунозараси ҳақида тўхталиб, кўпинча баҳс-мунозараларда унинг қўли баланд келганлигини айтиб ўтган.

Амир Темур мамлакат тинчлиги, фаровонлиги ва таракқиётида ҳукмдор катта роль ўйнашини чуқур англаб етган давлат арбоби эди. Чунки унинг даврида таракқиёт, тинчлик ва фаровонлик кўпинча подшоҳларнинг сиёсий илми, ақл-заковати, адолати, хушёрлиги ва бошқа сифатларига боғлиқ бўлган, акс ҳолда, давлат ва халқ таназзулга юз тутиши мумкин эди.

Фуқароларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга асосланган давлатни барпо этиш учун, аввало, ҳар томонлама юксак ахлоқий сифатлар эгаси, нозиктаъб, сезгир, тезкор ҳаракатлана оладиган, ҳар қандай вазиятда ҳам ўз мақсадини амалга оширадиган, низо ва камчиликларни бартараф эта биладиган, инсоннинг руҳиятини англай оладиган, иродали ва бошқарув илми эгаси бўлган кучли шахс давлатни бошқариши талаб этиларди. Амир Темур давлат бошлиғини давлат ва халқнинг ўз олдига қўйган мақсадларини амалга оширишдаги асосий воситачи деб билган. Унинг ёзишича, яхши ҳукмдор давлат тепасига келса, «атроф-теваракдаги фасодчилар тама қилишни тарк этиб, итоату бўйсуниб йўлига кирадилар».¹

Соҳибқирон «Тузуқлар»да ҳукмронлик давомида ўн икки қоидага амал қилганлигини таъкидлаб ўтган: «Ушбу ўн икки нарсани ўзимга шиор қилиб олганлигим учун тўла мустақиллик билан салтанат тахтига ўтирдим. Ўз тажрибамдан синаб билдимки, агар қайси бир подшоҳ шу ўн икки нарсага эга бўлмас экан, салтанатдан бебаҳра қолур».²

У давлат бошлиғи ўзининг қатъий сўзига ва мустақил фикрига эга бўлмоқлиги, масалалар ечимини топишдан аввал ён-атрофдаги кишиларнинг фикрини инобатга олса-да, сўнгги сўзни ёлғиз ўзи ҳал қилиши, турли гап-сўзларга учмаслиги, барча билан яхши муносабат ўрната билиши керак деб ҳисоблаган. Амир Темур ҳукмдорлик ишини нозик ва мураккаб масала деб билган,

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.81.

² Темур тузуқлари ... – Б.68.

унга шерик бўлишни истовчилар ёхуд ундан устун бўлишга интилувчилар кўпайиши мумкин, давлатни лақмалик билан бошқа мансабпараст, молпараст, пасткаш кимсаларнинг қўлига топшириб қўймаслик лозим деб ҳисоблаган.¹

Кучли давлат барпо этмоқлик учун бевосита раҳбар шахсининггина адолатли ва комил инсон бўлиши етарли эмас, мақсадга эришиш учун унинг атрофидаги раҳбарлар ҳам ўз касбининг устаси, фидойи ва ҳалол бўлишлари шарт. Амир Темур давлатининг шон-шухратини таъминлаган муҳим куч унинг вазирлари, амалдорлари ва сипоҳийлари эди. Ходимларни тўғри танлагани ва уларнинг куч-қувватидан давлатни бошқаришда фойдалангани Амир Темурнинг энг муҳим ютуқларидан бири бўлган.

Амир Темур, айниқса, вазирлар масаласида адашмасликка интилган. У хушёр подшоҳ қошида адолатли вазирлар тутсин, токи подшоҳ зулм қилгудек бўлса, одил вазир унинг чорасини топсин. Агарда вазир золим бўлса, кўп ўтмай салтанат уйи қулайди деб уқтирган.²

Амир Темур қонунлар ва уларнинг ижросини таъминлаш халқнинг давлатга бўлган ҳурматини белгилайди деб билган. Бу йўл орқали Соҳибқирон ўзи қурган давлатнинг обрў-эътиборини кучайтириш, жамият ва давлат ўртасидаги мувофиқликни таъминлашга интилганини англаш мумкин.

Амир Темур ҳукмдорни давлат қудратининг рамзи деб тушунган, унинг озгина салбий хатти-ҳаракати ҳам оммага таъсир кўрсатишини яхши анлаган. Шу боис давлат раҳбари ҳар қандай шароитда ҳам ўзи чиқарган қонунларнинг амалда ижросини таъминлаш шарт.³ Қонунларнинг ижросини таъминлашда, аввало, унинг ўзи ва оиласи халққа ўрнак бўлган.

Соҳибқирон фикрича, ҳукмдор хоҳ кичик, хоҳ катта бўлсин, ҳар ишдан огоҳ бўлиши лозим, бу тинчлик ва фаровонлик кафолатидир. Лоқайдлик, совуққонлик, давлатни бошқаларга ишониб топшириб қўйиш халқнинг, давлатнинг, қолаверса, давлат раҳбарининг ҳалоқатига олиб келиши мумкин.

¹ Темур тузуклари ... – Б.87.

² Кўрсатилган манба. – Б.86.

³ Ўша жойда.

Амир Темур бошиданок ҳокимият жиловини қўлида мустаҳкам тутган бўлса ҳам, ҳокимиятни ўз ходимларига бўлиб бериш, аммо уларнинг устидан назорат ўрнатиш йўлидан борган. Бундан Амир Темурнинг мамлакат ичкарисидаги муҳолиф кучларга нисбатан қўллаган тактикасини англаб етиш мумкин. Унинг фикрига кўра: «... салтанат ишларини ишончли ва мўътабар бир неча кишига бўлиб бериш лозим. Шунда ҳар бири ўз ишига боғланиб, салтанат тахтига кўз олайтира олмайди».¹

Соҳибқирон мансабпараст ва молпараст амалдорларнинг ўз мақсадларига етишиш учун ҳар қандай йўлга кириши, бунинг оқибатида коррупция урчиши мумкинлигини яхши тушунган ва шунга яраша чора-тадбирлар қўллаган.

Амир Темур давлат раҳбари мамлакат бошқарувига боғлиқ масалаларни олимлар, сиёсий арбобларнинг маслаҳатига таяниб ва кенгашларда кўриб чиқиб, сўнгги нуқтада бировнинг фикрига эргашмай ўзи ҳал қилиши, шошмай, мулоҳаза билан иш тутиши лозимлигини таъкидлаган.²

Соҳибқирон давлат арбобларининг душманлари, ҳасадгўй ва тухматчи кишилар кўп бўлишини, баъзан амалдорлар ўз вазифасини суиистеъмол қилиши мумкинлигини ҳам яхши билган. У ҳукмдор ўз қўл остидагилар ҳақидаги гапларни эшитиш, гумон қилинаётган кишининг айби исботланганидагина жазолашни уқтиради, бу масалада эҳтиёткорона иш тутишга чақиради.

Жаҳонгир фикрича, подшоҳ ҳайбати сипоҳу раият кўнглида қаттиқ ўрнашган бўлиши, унинг амр-фармонига ҳеч ким қаршилик қилишга журъат этолмаслиги керак.

Амир Темур турли йўллар билан ўз ҳокимиятининг қудрати, илоҳийлигини оммага етказишга интилган ва халқ орасида ўзини шунга муносиб тутган. Тарихга назар солсак, уларнинг ҳам ҳайбатли кўринишга интилганига гувоҳ бўламиз. Масалан, Миср фиръавнлари ўзларини худо даражасига кўтариб, нариги дунёда роҳат-фарогатда яшашлари учун осмонўпар эҳромлар курдирганлар. Қадимги Хитойда ҳам ҳукмдор Осмон худосининг ўғли деб тушунилиб илоҳийлаштирилган. Давлат раҳбари ҳақидаги бундай тушунчалар кўплаб мамлакатлар тарихига хосдир. Соҳиб-

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

кироннинг давлат раҳбари ҳайбати ҳақидаги фикрига кўра, агар оддий бўлиб юрса ва ўзини ҳайбатли тутолмаса, амалдорлар ва халқ ундан чўчимаслиги мумкин. Маълумки, Соҳибқирон халқни кўрқинч ва умид орасида сақлаганлигини кўп бора таъкидлаган. Унингча, фуқаролар, аввало, давлатнинг кучини ва давлат раҳбарининг бемисл қудратини сезиши, амалдаги қонунларни бузишдан сақланиши, содир этилган жиноятга жазо муқаррарлигини, жамият олдидagi бурчини англаши керак.

Подшоҳликнинг муҳим шарти шундаки, «подшо мажлис аҳлидан огоҳ ва хушёр бўлсинким, улар кўпинча айб ахтариб гапни ташқарига ташийдилар, подшоҳнинг сўзидан, ишидан вазирларга, амирларга хабар бериб турадилар».¹

Амир Темур ҳукмдорни огоҳликка даъват этар экан, бир воқеани мисол келтириб: «Ўзимнинг хос мажлисимдаги бир қанча суҳбатдошларим вазирлар ва амирларимнинг жосуслари бўлиб чиқди»², – дейди.

Жаҳонгир тахт учун кўз тикканлар, ҳасадгўйлар, тухматчилар кўпроқ мансабга интилишини яхши билгани боис уларга нисбатан лоқайд бўлиш давлатни хавфу хатарга ташлаш билан тенг эканлигини меросхўрларига таъкидлаб, давлатни сақлаш учун доимо эҳтиёткор ва сергак бўлишга чақиради.

Соҳибқирон фикрича, ҳукмдорда шаклланган феъл-атвор ҳам муҳим масаладир. Ҳар кимга бир хилда одил кўз билан қарай билиш, аввало, раҳбарларга зарур бўлган энг муҳим сифатдир. У шундай деган: «Мен сифатларимнинг энг аввали деб беғаразликни тушундим. Ҳаммага ҳам бир хил жиддият ва одил қарардим, ҳеч бир кимсани бошқасидан фарқ қилмасдим, бойни камбағалдан устун қўймасдим».³

Жаҳонгир фикрича, давлат раҳбари бўлиб ўтган дилхираликларни бутунлай унутиши, ўз фуқароларига нисбатан кек сақламаслиги керак.

Соҳибқирон ўз авлодларини огоҳлантирар экан, ҳаққонийлик ва адолат ҳукмдорга бош мезон бўлиши лозимлиги, акс ҳол-

¹ Темур тузуклари... – Б.87.

² Кўрсатилган манба. – Б.87 – 88.

³ Амир Темур Кўрагон. Зафар йўли / А.Аҳмедов таржимаси. – Тошкент: Нур, 1992. – Б.9.

да, унинг давлати таназзулга юз тутишини таъкидлайди. Доимо ҳақгўйликка амал қилгани, ҳақиқатни ёлғондан ажрата билгани¹ унинг бош ютуқларидандир.

Амир Темур ҳамиша ваъдасига вафо қилгани, бу имон белгиси эканлигини кўп бора айтиб ўтган: «Мен ҳар кимгаки ваъда берсам унга вафо қилдим, ҳаргиз ваъдага хилоф иш қилмадим. Мен доимо ваъдаларимни аниқ бажарсам, шундагина одил бўлишимни ва кимсага жабр етказмаслигимни англадим»², «халойиқ қайси маликнинг бузилмас аҳду паймонига ва вазифасига суянса, унинг мулки доимо обод, лашкари кўп бўлади»³.

Амир Темур бойлик орттириш мақсадидагина тахтга ўтирган подшоҳ албатта таназзулга юз тутди деб тушунган.⁴ Ўз қайноғаси ва яқин дўсти Амир Ҳусайн билан дўстона муносабатлари бузилишига Амир Ҳусайннинг молпарастлиги ва ҳасадчилиги сабаб бўлгани, шу орқали ундан халқнинг кўнгли қолганлигини мисол келтириб, бундай иллатлар давлат раҳбарининг эл-юрт орасидаги ҳурмат-эътибори тушишига олиб келишини таъкидлаган.

Амир Темур ўз халқининг моддий аҳволини яхшилаш ҳукмдорнинг муқаддас бурчларидан бири деб билган. У шундай деган: «Қайси бир подшоҳ ўз раияти ва аркони давлати молига тама қилса, у девор устида туриб, ўзи турган деворнинг остини қовлаб бўшатган кишига ўхшайди. Агар девор қуласа, у кишининг ҳалок бўлиш хавфи бордир»⁵.

Амир Темур фикрига кўра, подшоҳ бирор гуноҳкорнинг гуноҳини кечирса, бу билан фуқаросига раҳм қилган бўлади. Агар барча қилмишларида ҳаққоният ва адолат билан иш тутиб, ўз фуқаросига раҳм-шафқатли бўлса, унинг қудрати ортади, акс ҳолда, албатта ҳалокатга юз тутди. «Ана шуларга кўра, – дейди жаҳонгир, – мен бир қўлимда адолат шамини ва иккинчи қўлимда беғаразлик шамини тутиб, икки шам билан бутун умр бўйи ўз йўлимни ёритиб юрдим. Барча қилмишларимда ана шундай адолат қоидаларига риоя қилдим»⁶.

¹ Кўрсатилган манба. – Б.10.

² Ўша жойда.

³ Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.73.

⁴ Ўша жойда.

⁵ Кўрсатилган манба. – Б.79.

⁶ Амир Темур Кўрагон. Зафар йули ... – Б.18.

Соҳибқирон айтадики, подшоҳ қудрати Мовароуннаҳр узра ёзилган улкан бир чодирга ўхшайди. Бу чодирни кўтариб турувчи устунлари адолатдир; чодирни тортиб турган арқонлар инсофдир; чодирни мустаҳкам тутиб турган қозиклар эса ҳақиқатдир. Худди қозиклар ва арқонлар чодирни тутиб турганидек, ҳукмдор шу уч сифати билан қудратини тиклаб турмоғи керак.¹

Амир Темурнинг давлатчилик таълимотида адолат, инсоф, ҳақиқат бир-бирини тўлдирувчи ва давлат бошқарувининг асосини ташкил этувчи таянчлар ҳисобланган.

Соҳибқирон ўз давлатчилик таълимотида мамлакат раҳбарига панд берувчи икки иллат ҳақида гапириб, «қайси бир ҳукмдорда ушбу икки нарса жам бўлса, унда ҳеч эзгулик бўлмайди: биринчиси жисмоний лаззатлар билан нафсини қондиришга ғоятда берилиш; иккинчиси қулай имконият туғилганида фурсатни бой бериш»² эканлигини алоҳида таъкидлаган. Тарих сабоқлари шуни кўрсатдики, ҳукмдор ўз шаҳвоний нафсини қондиришга берилса, унинг давлати пароканда бўлади, ўзи халқ нафратига учрайди.

Амир Темур ҳеч қачон қилиниши керак бўлган ишини вақтидан кечиктирмаган. У «ишни кечиктиришда офат кўпдур»³, «ақлли киши бугунги кунни эртага қўймайди, чунки эрта ўз ишини ўзи билан олиб келади» деган тушунчага амал қилган ва унинг ижобий натижасига эътибор қаратган. «Бир ишни бажаришга киришар эканман, олдиндан чора-тадбирлар белгилаб қўярдим»⁴, – дея алоҳида таъкидлаган жаҳонгир.

Амир Темур турли чора-тадбирлар қўллаб душманларининг кўнглига йўл топган, уларнинг билими, ақл-фаросати ва кучидан давлатни бошқаришда фойдаланган. Бу эса Соҳибқироннинг бағрикенглигини, кечирувчанлигини, оқкўнгиллилигини кўрсатади. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да махсус дўсту душманга муомала қилиш тузуги бор: «Турон мамлакатини фатҳ этган куним ва пойтахт Самарқандда салтанат тахтига ўтирган дан сўнг дўсту душман билан муомалада бир текис йўл тутдим. Менга ёмонлик қилган, ҳийла-мақр ишлатиб жанг майдонида

¹ Ўша жойда.

² Низомиддий Шомий. Зафарнома ... – Б.73.

³ Кўрсатилган манба. – Б.150 – 151.

⁴ Темур тузуклари ... – Б.26.

менга қарши қилич яланғочлаган Бадахшон амирлари, турку тожик қилмишларидан кўркувда эдилар. Чорасиз қолиб илтижо билан менинг паноҳимга келганларида уларга шундай яхшилик қилдимки, менинг иноятим ва хайр-эҳсонимни кўриб улар шарманда бўлдилар. Кимни ранжитган бўлсам эҳсону инъомлар билан кўнглидаги хафагарчиликларни чиқардим ва мартабаларига қараб имтиёзлар бердим».¹

Салтанатда шаклланган мутахассисларнинг салоҳиятига назар солсак, уларнинг энг машҳурлари Амир Темурнинг собик душманлари эди. Унинг фикрича, ақлли душман жохилу нодон дўстандан яхшироқдир.

Амир Темур хукмдорнинг атрофида ҳалол ва вафоли дўстлари бўлиши, улар ўз бошлиғига ҳар томонлама холисона ёрдам бериши лозимлиги, якин дўстсиз хукмдорнинг таназули тезлашиши мумкинлигини тушуниб етган.

Амир Темур ҳар бир ишда, ҳарбий юришларда, давлат юмушларида ўзи халққа ўрнак бўлгани ҳақида манбалар шоҳидлик беради. У давлат бошлиғи сифатида халқнинг ҳурматини қозонган, доимо хайр-эҳсонлар берган, уларга ҳар томонлама ғамхўрлик қилган, бу ҳаракатлари орқали кўплаб фуқароларнинг раҳматига сазовор бўлган, инчунин, унинг давлатига ҳам халқда катта ҳурмат уйғонган. Бу эса давлат бошлиғи сиёсий мавқеининг мустаҳкамланишига катта ижобий таъсир кўрсатган.

Амир Темур ўзи томонидан бажарилган яхши-ёмон ишлар омманинг давлатга ҳурмати ёки нафратини белгилашини билиб доимо ўз обрўсини сақлашга интилган. Унинг набираси Умарга айтган панду ўғитларида ҳам давлат бошлиғининг нималарга эътибор бериши лозимлиги уқтирилган: «Ходимлар ва лашкарларга маош, инъом, укалко ва суюрғол бермоқ хайрли ишларга кенг йўл очиш учун қилиниб, исрофгарчилик ва ҳаддан оширмоқ ҳолатидан ўртамиёналик томон оғмоқ лозим, токи ишларнинг бориши тўғрилиқ қонунидан четга чикмасин, тўскинлик қилувчи сабаблар бир-бирига уланиб кетмасин, дил дардини келтириб чиқармасин ва пушаймон бўлишга тўғри келмасин».²

¹ Кўрсатилган манба. — Б.112 — 113.

² Ҳофиз Абру. (Низомиддин) Шомийнинг «Зафарномаи шоҳий» асарига илова // Низомиддин Шомий. Зафарнома ... — Б.382.

Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, подшоҳ ҳар ишда, айниқса, иқтисодий масалаларда ўртамиёна иш тутмоғи керак. Хазина маблағини меъёридан ортиқ ёки кам сарфлаш салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Амир Темур давлатда ўрнатилган қонунларга амал қилмаслик ҳам ҳалокатга сабаб бўлади деб билган. Унинг фикрича, давлат раҳбарининг ишларига тўсқинлик қилувчи сабаблар бўлмаслиги зарур, «ана шундагина зулм қилмоқ, хасисликдан узоқ бўлади, ортиқча харажат ва исрофгарчиликка йўл қўймайди. Аллоҳ таоло айтмиш (бахиллик билан) қўлингизни бўйнингизга боғлаб ҳам олманг, исрофгарчилик қилиш билан уни бутунлай ёзиб ҳам юборманг, (яъни) чиқим ва киримни бир меъёрда тутсин, шундагина юртни (бошқаришдаги) барча зарур ишлар унга осон бўлғай ва зулм қилмоққа ҳеч бир зарурат қолмағай».¹

Бугунги тадқиқотлар Амир Темур давлатининг тараққий топишида аниқ режали кирим-чиқимлар, яъни молия масалаларининг тўғри ташкил этилиши муҳим ўрин тутганлигини кўрсатмоқда. Жаҳонгир фикрича, ана шундагина мамлакатда адолат ўрнатилиши мумкин, чунки хазинанинг собит ушлаб турилиши халқдан ортиқча солиқ йиғилишига сабаб бўлмайди, халқ ортиқча толиқтирилмайди, демакки, оммага зулм қилинмайди.

Соҳибқирон набираси Умар номига битилган нишонда яна шуни таъкидлайди: «Чегараларга ҳаёт синоатлари билан таниш, замона ҳодисалари билан эгизак туғилган ҳушёр, сергак, мардоналикда танилган далер ва тажрибали кишиларни қўйсин».²

Амир Темур чегара вилоятларга ҳалол, ҳушёр, замон икир-кикирларини яхши тушунадиган, жасур кишиларни қўйган ва уларга ватан хавфсизлиги, шаънини ҳимоя қилишни топширган. «Ул жойларни, – дейди Соҳибқирон, – фаҳм-фаросат ва шижоат бобида етук кишилардан ҳеч қачон холи қолдирмасин. Чунки тўсатдан бирор кор-ҳол бўлиб қолса ёки қандайдир зарурат туғилса, зудликда ғафлат оқибатларидан ҳимояланган бўлади ҳамда надомат, шарманда енги ва маломат тамгаси унга битилмайди».³

¹ Кўрсатилган манба. – Б.383.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

Амир Темур барча темурий шахзодаларга давлатни бошқариш, ҳукмдорлик сирларини ўргатди ва уларни ҳукмдор сифатида тарбиялади. Манбаларнинг шохидлик беришича, уларнинг ҳар бирига нишон битилиб, унда раҳбар қилиши лозим бўлган ишлар кўрсатилган.

Жаҳонгир ҳаммада ҳам давлат раҳбари бўлишга арзигулик лаёқат ва иқтидор бўлавермаслигини яхши англаган. Бу фикрлар коида сифатида олимлар томонидан ҳам ишлаб чиқилган. Амир Темур ҳам мамлакат раҳбарлигини тасодифий шахснинг қўлига топшириб қўйишдан сақланишни энг муҳим масала деб билган. Ўта каттиққўл, ўта пессимист ва манипулятор (ўртача иш олиб боровчи ва ходимларни тез-тез алмаштириб туришга ҳаракат қилувчи) раҳбар ҳам бошқаришга ярамайди.

Шунингдек, давлат раҳбари ўз давлати ва фуқаросига садоқатли бўлиб, бировларнинг олдида ўз ходимларининг обрўсини тўкмаслиги ва уларни ҳимоя қила олиши керак. Давлат раҳбарининг оптимист бўлмоғи ва бошқаларнинг фикрини инобатга олиши унинг ютуқларини янада оширади. Амир Темур бошқаларнинг фикрини биз бугунги кунда таърифлаётган дельфи усули (бир-бирини танимайдиган ва беҳабар бўлган турли кишиларнинг муаммога тегишли фикрини ўрганиш ва уларнинг позициясини яқинлаштириш) орқали ўрганган ва ижтимоий фикр орқали ўз бошқарувини мувофиқлаштиришга интиланган.

Амир Темур раҳбар киши хушмуомала, ходимларига эътиборли бўлиши керак деб билган. У раҳбар ҳеч қачон мақтовга учмайди, мақтовсиз ҳам ўз имкониятларини яхши биледи деб тушунган. Соҳибқирон ортиқча қаттиққўллик ёхуд юмшоқлик ҳам бошқариш ишига тўғри келмайди деб билган. Чунки қаттиққўл раҳбардан ҳамма кўркади, юмшоқлик эса унинг ҳурмати йўқолишига, кишилар хоҳлаган ишини қилишига, бошбошдоқликка олиб келади деб билган.

Амир Темур мулозимларининг характери, психологиясидан келиб чиққан ҳолда улар билан турлича мулоқот қилган. «Темур тузуклари»да бу ҳақда шундай дейилади: «Кундузлари тажрибали ва доно кишилар билан турли мамлакатларни забт этиш шатранжи устида бош котирдим. Кечалари бўлса тўшагимда ёнбошлаб олиб мамлакат ишларини қандай юргизиш кераклиги

ҳақида ўйладим ва уларни бажариш воситаларини ўзимча тасав-
вур қилиб кўрдим. Сипоҳийларим билан қандай муомала қили-
шим тўғрисида фикр юргизиб, қайси бирини қандай тарбият қи-
лишим керак, қайси ишни қай бирига топширсам хато қилмаган
бўламан деб ҳар ишнинг олди-кетини ўйлар эдим».¹

Бу сатрлар унинг иқтидорли сиёсатчи ва психолог бўлган-
лигини кўрсатади. Унинг тушунчасига кўра, давлат раҳбари
ҳаммага ҳам бир хил муомала усулини қўллаш керак.
Раҳбар киши ўз ходимларининг характерида келиб чиқиб улар-
нинг кўнглига йўл топади, давлат учун иш берадиганларини
қайтадан тарбиялайди.

Халқ ва амалдорлар олдида саройда ўзини қандай тутгани,
ҳайбати ҳақидаги маълумотлар унинг кучли характер соҳиби
бўлгани, мустаҳкам иродаси, кучли психологиясидан далолат
беради.

Амир Темур ҳақида нафрат ва алам тўла сатрлар ёзган Ибн
Арабшоҳ ҳам унинг туғма ҳукмдорлик салоҳиятига куйидагича
юксак баҳо берган: «Икки кўзи бамисоли икки шам бўлса-да,
шодлиги билинмас, йўғон овозли эди; у ўлимдан кўркмас, ёши
саксонга (етмишга – Ш.Ў.) етган бўлса-да, изтиробсиз, вазмин,
бадани тўла ва пишиқ, худди зич қалин тош мисоли қаттиқ эди.
У ҳазил-мазах ва ёлғонни ёқтирмас, ўйин-кулгию кўнгилихуш-
ликка майлсиз, гарчи (сўзда) ўзига озор етадиган бирон нарса
бўлса ҳамки, садоқат унга ёқар эди. У (бўлиб) ўтган ишга азият
чекмас ва ўзига ҳосил бўладиган (ютуқ)дан шодланмас эди.
Унинг мажлисида уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир олиш, наҳбу
ғорат қилиш ва ҳарам (ҳақи)га ҳақорат гаплар бўлмасди. Темур
кўркмас, шижоатли, ботир кишиларни итоат қилдирувчан бў-
либ, жасоратли кишиларни, довюрак ва мардларни ёқтирар эди.
У бетакрор (нишонга урувчи) фикрли, ажойиб фаросатли, мисл-
сиз (даражада) бахтли, улуғворлиги (ўзига) мувофиқ, қатъий азм
билан сўзловчи, (бошига) кулфат тушганида ҳам ҳақгўй киши
эди. У (бировдан) бир гап эшитганида далил талаб қиладиган,
зимдан қараш ва кўз ишоратларини сезадиган идрокли киши
эди. У синчков бўлиб, юз берадиган барча ишни кўриб-билиб

¹ Темур тузуқлари ... – Б.117.

турар эди. Унинг назарида, алдовчининг алдови яшириниб колмас ва фирибгарнинг фириби ўтмас, ўз фаросати билан ҳақгўй ва ёлғончини ажратар эди. Ўз зийраклиги тажрибаси билан чин (ҳақ) насихатгўйдан сохта (насихатгўйни) идрок этар; ўз афкори билан сал бўлмаса учар юлдузни тўғри йўлга бошқарар, ўз фаросати ва мулоҳазалари билан ҳар бир бехато сайёра ўкини ўз оркасидан эргаштирар эди».¹

Люсен Керен ҳам жаҳонгирнинг характери ҳақида тўхталиб шундай ёзган: «Соҳибқирон билан мулоқотда бўлган ҳар кимса унинг на хасталик, на кексалик сўндира олган завқ-шавқидан, ўзини тутишидан, одамлар ва рўй бераётган воқеа-ҳодисалардан яхши хабардор эканлигидан ҳамда дунёда ҳеч нарса рахна соллолмайдиган кучли иродасидан ҳайратга тушарди».²

Ўзининг сўнмас иродаси ва характери туфайли Амир Темур жангу жадал ва сиёсатда энгилиш нималигини билмаган. Чунки унга ишнинг боришидан кўра натижаси муҳимроқ бўлган ва диққат-эътиборни муваффақиятли натижага эришишга қаратган. Ўзининг феъл-атвори ён-атрофдагиларга, аскарларга қаттиқ таъсир қилишини яхши англаган ва энг таҳликали, оғир дамларда ҳам доимо бардам бўлишга интилган.

Л.Керен: «Амир Темур ўзи билмаган бирор шаҳарга ташриф буюришдан олдин шу шаҳарнинг майдон-кўчалари ва кўзга кўринган аъёнларининг ҳаёти, юриш-туришлари тўғрисида ипидан-игнасигача хуфёна билиб оларди. Шаҳарга киргач эса у кўчаларда бемалол сайр қилар ва маҳаллий аъёнлардан бирини чақириб, барчанинг кўз ўнгида ундан фақат шу кимсагагина маълум бўлган воқеа ва муносабатлар тўғрисида худди эски танишлардек суриштира бошларди»³, – деб ёзади. «Ана шунда суҳбатдоши ҳайратдан ёқа ушлар, Амир Темур рўй берган воқеаларнинг шоҳиди бўлган экан деган ҳаёлга борарди».⁴

Манба ва тадқиқотлардаги бу маълумотлар бизнинг «давлат раҳбари ўз салтанати ва қўшни мамлакатлардаги асосий во-

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи ... – Б.65 – 66.

² Керен Л. Амир Темур салтанати / Француз тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Б.Эрматов. – Тошкент: Маънавият, 1999. – Б.162.

³ Кўрсатилган манба. – Б.168.

⁴ Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур / Сўзбоши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У.Уватов. – Тошкент: Мехнат, 1992. II китоб. – Б.72

қеалар, ўз худудларининг таъсир кучига эга бўлган шахслари, шаҳар ва кишлоқлари ҳаёти, жуғрофиясини яхши билиши ва шунга монанд сиёсат олиб бориши лозим» деган хулосага келишимизга асос яратади.

Амир Темурнинг барча хатти-ҳаракатлари давлат, жамият ва халқ манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилганди. У ҳамиша эл ғами билан яшаган, ўз ватанининг садоқатли, иймони бутун фарзанди бўлган.

Жан-Пол Ру ҳам ўз ватани, дўстларига садоқати, адолати, камбағал ва заифларга меҳр-муруввати, босиқлиги, жасурлиги, сахийлиги, интеллектуал ва ахлоқий қадриятларга ҳурмати, художўйлиги, маданиятлиги, қизиқувчанлиги ва бошқа сифатлари Амир Темурнинг муваффақиятларига сабаб бўлганини айтиб ўтган эди.¹ Олим: «Амир Темур оддий халқнинг аҳволдан доимо хабардор бўлиб турган, фуқароларнинг манфаатлари йўлида ҳатто нарх-наво, олинадиган солиқлар, давлат хизматчиларининг хатти-ҳаракатларини қаттиқ назорат қилган. Мен Амир Темурда гўзал инсоний фазилатлар мужассам бўлганига ишонаман, агар у адолатсиз, лоқайд ва хасис бўлганида бу каби ишларни бажармаган бўларди»², – дейди.

Амир Темур инсоний фазилатлар эгаси бўлиш билан бирга ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаш чора-тадбирларини ҳам кўрган. Жумладан, инсон психологиясини ўрганиш мобайнида халққа таъсир кўрсатиш йўллари кўллаган. Соҳибқирон ўзининг туш таъбирию ҳаётида содир бўлган ғайритабiiй ҳодисалар ҳақида ҳам атрофдагиларига хабар бериб турган ва улар албатта халқ орасига яшиндай етиб борган. Бу назик информацион тактикалар ҳам унинг устомон ҳукмдор бўлганлигини кўрсатади.

Психологик ҳужумларида, мактубларида ҳам ўзининг бу дунёга Аллоҳ томонидан юборилгани ва омад унга албатта ёр бўлажагини қайта-қайта айтиб рақибини даҳшат ва хавотирга солган.

У қаттиққўл, сергак ва салобатли инсон бўлиш билан бирга табиатан содда ва камтар ҳукмдор эди. Зафар чоғида ёғдирилган мактов ва табрикларга: «Ёлғиз худонинг иродаси билангина биз бу зафарга эришдик», – деб камтарона жавоб берган.

¹ Жан-Поль Ру. Тамерлан ... – С.153.

² Кўрсатилган манба. – С.230 – 231.

Херман Вамбери унинг бу сифатларига қуйидагича баҳо берган: «Осиёнинг ярмини титратиб турган, тахти остида қанча шоҳлик хонадонларини яқсон қилган бу сдам ўзининг сиёсий аҳдларини қуйидаги жуда содда иборалар билан бошлар эди: «Мен, Тангрининг кули Темур, шуни айтаманки...»¹

Низомиддин Шомий Амир Темурнинг мамлакат ва давлат қонун-қоидаларини мардоналик кучи билан, саодатли толеи биракоти, тақдирга мувофиқ тадбири ва яхши кечмишлар билан мустаҳкамлагани ҳақида ёзиб қолдирган.²

Амир Темурдек буюк давлат арбоби инсоният тарихида камдан-кам учрайди. Даврнинг мураккаб жараёнларида унинг характери, психологияси, илми, салоҳияти, тафаккури шаклланган.

Жаҳонгирнинг давлат раҳбари ҳақидаги таълимотини темурийлардан Шохрух мирзо (1377 – 1447), Улуғбек мирзо (1409 – 1449), Ҳусайн Бойқаро (1438 – 1506) ва бошқалар давом эттирдилар ҳамда давлатни анча муваффақиятли бошқаришга муваффақ бўлдилар. Жумладан, Шохрух мирзо Амир Темурнинг давлат бошқарувини такомиллаштиришга интилди. Унинг давлат раҳбари тўғрисидаги қуйидаги мулоҳазалари фикримизга далилдир: «Яроғ-аслаҳамизнинг ожизлиги ва ҳолатимизнинг нуқсонлилигига қарамай, бизни танлаш назари билан тақдирлаб, фармонимизни олам мамлакатлари узра жорий қилди... Энди давлат ва подшоҳлик кадрини билиб илоҳий неъмат шукрини бажо келтириш ҳамда инсоф ва адолат эшиklarини ҳожатмандлар юзига очик тутгин, олам ободончилигининг сабаби ва одамзод ризқининг воситаси бўлмиш деҳқонларни адолатсизликдан ҳимоя қилиб, адлу инсоф билан ўзингча яқин қилгин. Давлат чегараларининг нигоҳбонлари ва мамлакат ичкарасининг кўрикчилари бўлган лашкарлар тоифасини очиқюзлик, хушмуомалалик билан ўзингга муте ва итоаткор қилиб уларнинг ёлланма ҳақлари ва маошларни белгиланган вақтда тўла етказиб тургин, жонсипорлик шартларини бажаришда жидду жаҳд кўрсатганларга инъомни оширгин ва баъзи ташлаб қочувчилар йўлини тутганларга саза бериб жазолагин; хулласи, барча хол-

¹ Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – Б.56.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.81.

ларда «ишнинг яхшиси миёнасидир» деган ҳадисга амал қилиб ҳаддан ортиқ ёки керагидан оз чора қўришдан эҳтиёт бўлгин, чегараларга иш кўрган ва тирикчиликнинг аччиқ-чучугини тотган кишиларни тайин қилиб, у ерлар қалъаларнинг мустаҳкамлиги борасида зарурий чораларни кўргин».¹

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан шундай хулоса қилиш мумкинки, Амир Темур раҳбар сифатида салтанат тараққиётида муҳим роль ўйнаган. У қатъият билан ўз олдига қўйган мақсадларига эришган, ўз даврининг энг зукко кишиларини пирлари деб тан олган, олимларининг ёрдамига таянган. У сиёсий илмли, ақл-заковатли, адолатли, ҳушёр, сергак, юксак ахлоқий сифатлар эгаси, нозиктаъб, сезгир, тезкор ҳаракатлана оладиган, ҳар қандай вазиятда ҳам ўз мақсадини амалга оширадиган, низо-камчиликларни бартараф эта оладиган, инсоннинг руҳиятини англай билган иродали инсон бўлиш билан бирга бошқарув илмини пухта эгаллаган эди. У адолатли, меҳр-мурувватли, фуқароларни ўйлайдиган жонкуяр подшо бўлиб, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, барчага бирдай муомала қилган.

У ўзига муҳолифатда бўлган кучлар билан келишиб, собиқ душманларининг куч ва имкониятларидан давлат тараққиёти йўлида фойдаланган. Амир Темур ўз мақсадларига эришиш, қудратли салтанатни барпо этишда етук мутахассисларга, айниқса, ишбилармон, билимли, адолатли ва доно вазирларга таянган. Соҳибқирон салтанатда ўрнатилган тартиб-қоидаларга, аввало, ўзи амал қилган, оиласи ва ён-атрофдаги амалдорлардан ҳам шунга риоя этишни талаб қилган. Содир этилган жиноятларга муқаррар равишда жазолар тайинланган.

Амир Темур ўз салтанати ва ён-атроф мамлакатларда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларни сергаклик билан кузатган ва эҳтимолий хавф-хатарларнинг олдини олган.

Молиявий сиёсатни тўғри юритгани ҳам унинг муваффақиятларига замин ҳозирлаган. Кирим-чиқимларни, сарф-харажатларни меъёрида олиб борган, йўқсилларга доимий равишда хайр-эҳсонлар қилиб турган, илм-фанга ҳомийлик қилган.

¹ Абдураззоқ Самарқандий. Магълаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн / Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳлар, луғатлар А.Ўринбоевники. – Тошкент: Фан, 1969. 2-том. I қисм. – Б.135.

Хуллас, ўзи тузган салтанат тараккиётида Амир Темур давлат раҳбари сифатида бемисл ўринга эга. Юқоридаги маълумотлар олиб борилган барча ислохотлар бевосита Амир Темурнинг раҳбарлик салоҳияти самараси эди деган хулосага келишимизга туртки беради.

1.2. Амир Темур салтанатида бошқарувнинг ўзига хос хусусиятлари

Амир Темур салтанати бошқарувининг ўзига хос хусусиятларига баҳо беришдан аввал XIV аср ўрталарида Мовароуннаҳрдаги ижтимоий-сиёсий аҳвол ҳақида тўхталиб ўтиш жоиз. Мазкур даврда минтака мураккаб вазиятда қолган бўлиб, бунинг бир неча сабаблари бор эди. Биринчидан, мамлакатда бир ярим аср аввал бостириб келган мўғуллар зулми давом этаётган бўлса, иккинчидан, маҳаллий ҳукмдорларнинг ўзбошимчалиги ва бошбошдоқликлари халқнинг аҳволини оғирлаштираётган эди. Боз устига, халқ ҳам ажнабий, ҳам маҳаллий ҳукмдорларга керагидан ортиқ солиқлар тўлаши оқибатида кундан-кунга иктисодий танглик кучайиб борар эди.

Бу даврда Мовароуннаҳрда мураккаб вазият ҳукмрон бўлишига қарамай, ягона давлат тузишга ҳам имконият мавжуд эди. Сабаби, мўғуллар ички низо ва урушлар оқибатида заифлашиб қолганди.

Қолаверса, майда ҳокимлар ҳам ўзаро бир-бирлари билан қурашар, халқ, унинг юқори ва пастки қатламлари эса мамлакатнинг ягона давлатга бирлашишидан манфаатдор эди.

Юқорида келтирилган омиллар мустақилликни давр талабига айлантириб қўйганди.

Сарбадорлар бу эҳтиёжни амалга оширишга – мамлакатни мўғуллар ва ўзбошича маҳаллий маъмурлардан тозалашга интилиб XIV асрнинг 60-йилларида озодлик ҳаракатини бошлагандилар. Улар Самарқанддан мўғул босқинчилари ва маҳаллий маъмурларни ҳайдаб, бу шаҳарни ўзларига қароргоҳ қилиб олганлар.

Ўз даврининг талаб ва эҳтиёжларини яхши билган Амир Темур XIV асрнинг 60-йилларида сиёсий майдонга чиқди, вазият-

дан фойдаланиб Мовароуннахрни ягона давлатга айлантириш чора-тадбирларини кўра бошлади. Бу борада Амир Темур сарбадорлар билан ҳам биргалашиб ҳаракат қилишга интилган бўлса-да, уларнинг давлат бошқарувида катта куч бўла олмаслиги, тажрибаси камлиги, ҳарбий жиҳатдан заиф эканлигини билиб, ўзи давлатни қўлга олишга ва мақсадларини амалга оширишга интилди.

Амир Темур даставвал мўғулларни Мовароуннахрдан ҳайдаш, таркоқ ва майда ҳокимликларга зарба беришга ҳаракат қилди. Ўз вақтида қўлланган чора-тадбирлар ижобий натижасини берди ва 1370 йили Амир Темур Мовароуннахрнинг ягона ҳукмдори бўлди.

Энди унинг олдида халқ, давлат ва жамият ўртасидаги алоқаларни мувофиқлаштириш ҳамда ободончилик ишларини йўлга қўйиш вазифалари турар эди. Амир Темур юртининг фарзанди ва давлатчилик анъаналарининг давомчиси сифатида турли минтақаларда шаклланган туркий, мўғул ва форсий бошқарув анъаналаридан фойдаланишга интилди. Давлатчиликда турли ижобий анъаналарни мувофиқлаштириш, уйғунлаштириш йўлидан борса-да, барибир, туркий анъаналар асос вазифасини ўтади. Соҳибкирон ўз даврида чиқарилган қонунларни амалга татбиқ этиш, улар орқали адолатни таъминлашга эришган, шу билан бирга, давр талаб-эҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда ҳарбий кучга ҳам таяниб давлат тинчлиги ва жамият барқарорлигини сақлаб турган.

Хорижлик муаллифлар Т.Ленц ва Г.Лоури Амир Темур салтанати нафақат ҳарбий куч билан барқарор турганлиги, балки сиёсий, ижтимоий, маданий ҳаётдаги турк-мўғул анъаналарининг энг мақбул ва афзал жиҳатлари сақланиб қолганлиги ҳам давлатни мустаҳкамлашда муҳим омил бўлганини айтадилар.¹

Ҳинд олимаси М.Ҳайдар ҳам давлат бошқарув институтларида ўтроқ ва кўчманчи аҳоли маданияти акс этгани, ҳар икки тоифа аҳоли маданий анъаналарининг давлатчиликка сингдирилганлигини алоҳида таъкидлаб, бу тадбирлар салтанатни мустаҳкамлашга катта таъсир кўрсатганлигини кўрсатиб ўтади.

¹ Lentz T., Lowry G. Timur and the princely vision // Persian art and culture in the fifteenth century. – Washington, 1989. – P.27.

Муаллиф ҳар икки маданият анъаналари бошқарувга сингдирилса-да, аммо барча жабҳаларда туркий давлатчилик анъаналари устунлик қилганлигини қайд этади.¹

Демак, бошқарувда ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг диний, миллий, минтақавий, этник кадриятлари ифодаланган. Уларнинг манфаатлари ўртасидаги мувофиқлик топилганлигини Жан-Пол Ру қайд этиб ўтган эди.² Бу омиллар давлат тараққиётига ижобий таъсир кўрсатган.

Америкалик олима Беатрис Манц Амир Темур ҳокимиятга келиш арафасида Чигатой улусининг мавқеи катта бўлгани, минтақада мўғул бошқаруви ўрнатилгани сабабли чигатойий зодагонлар сиёсий ҳаётда катта роль ўйнагани, бу анъаналарнинг Амир Темур даврида ҳам сақланиб қолганлигини таъкидлайди.³ Унинг фикрича, фукаролик бошқарувида форс тили ва маданияти анъаналари устунлик қилган, аммо давлатни бошқаришда форсийзабон кишилардан кўра турк-мўғул уруғларидан бўлган амирларнинг таъсири кучли эди.⁴

Бу даврнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида уруғ-қабилачилик анъаналари сақланиб қолган бўлиб, *барлос*, *арлот*, *жалойир*, *сулдуз*, *ясури*, *апарди қабилалари*, *Хутталон амирлари*, *қораунаслар* сиёсий жиҳатдан катта мавқега эга бўлган.⁵ Улар орасида барлос қабиласининг мавқеи бошқа қабилаларникидан устун турган.⁶

Амир Темур давлатни бошқаришда икки тоифа кишилар – форсий ва чигатойиларнинг мавқе, билим ва тажрибаларидан фойдаланган, айни дамда, уларнинг куч ва имкониятларини чеклашга интилган, бу эса барча соҳалар устидан назорат ўрнатишга имкон берган.⁷

Турли бошқарув анъаналаридан яхлит бошқарув тизимини яратгани, ҳокимиятни марказлаштиришга интилгани Амир Те-

¹ Haider M. The sovereign in the Timurid state (XIV – XV centuries) ... – P.62.

² Жан-Поль Ру. Тамерлан ... – С.233.

³ Manz B.F. The rise and rule of Tamerlane ... – P.20 – 23.

⁴ Manz B.F. Structure and function in Temur's administration // The rise and rule of Tamerlane ... – P.107 – 109.

⁵ Кўрсатилган манба. – P.119 – 121.

⁶ Ўша жойда.

⁷ Кўрсатилган манба. – P.113.

мур бошқарувининг ўзига хос хусусиятларидандир. Шунингдек, Соҳибкирон ўз давлатининг мафкуравий, маънавий ва ахлоқий асосини кучайтиришда шариат қоидаларига таянган. Х.Мама-тов Амир Темур ислом мафкурасидан давлат бошқарувини та-комиллаштиришда халқ билан давлатни бирлаштирувчи куч си-фатида фойдаланганини¹ алоҳида таъкидлаб ўтган.

Мўғуллар даврида заифлашиб қолган исломнинг таъсирини тиклаш ва кучайтириш, ўз қўл остидаги халқларнинг тинчлиги, иқтисодий барқарорлиги, конунийлик ва адолатни таъминлаш унинг асосий ғояларидан эди.

Низомиддин Шомий Амир Темурга шундай баҳо беради: «... у бир комил зот бўлиб, унинг лутфу қаҳри ҳар бир замон тала-бига кўра олам аҳлига намоён бўлиб туради. Унинг хайрли иш-лари, расм-русумлари, феъл-атвори ва сўзларининг таъсири фа-қат йиллар эмас, кўп асрлар давомида замона саҳифасида боқий қолади, набира-чабиралари, дўстлари ва яқинлари ўша йўлдан юрадилар, унинг феъли ҳаракати ва нуфузли ҳукмларига эриша-дилар. Бу давронинг шоҳиди ва бу маънонинг нишони адолатли, энг ҳимматли улуғ амир Соҳибкирон Амир Темур Гўрагоннинг вужуди шарифларидир. Унинг адолатли сиёсати жазога яқин, қаҳри эса лутфга аралашдир... Юқори даражадаги фозиллар ва улардан қуйроқ кишиларнинг ҳар бирини ўз мартабасига кўра барқарор тутди. Ҳар бир кишини фазли ва донишмандлиги да-ражасига лойиқ мақомга қўяди. Машойихлар ва солиҳ банд-ларни улуғлайди, улар билан ҳамсуҳбат ва ҳаммажлис бўлишга рағбат кўрсатади. Ожиз кишилару раиятни, савдогару деҳқон-ларни муҳофаза этишда қонунларга риоя қилиб, адолат расмини бажо келтиради».²

Шуни алоҳида таъкидлаш ўринлики, Амир Темур ўз давлати сарҳадларини юришлар эвазига кенгайтирган бўлса ҳам, адолат-ли қонунлар, тўғри қўлланган бошқарув орқали минтақалардаги тинчлик, барқарорлик ва адолатни таъминлашга интилган.

Баъзи адабиётларда Амир Темурнинг бу саъй-ҳаракатлари тўғри баҳоланмай, Чингизхон каби салбий шахс сифатида тал-қин этилади. Бизнингча, Амир Темур бошқарувининг Чингиз-

¹ Маматов Х.Т. «Темур тузуклари»да давлат ва ҳуқуқ масаласи ... – Б.105.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.20 – 21.

хон давлатчилиги анъаналаридан фарқ қилувчи қатор жиҳатлари мавжуд.

Биринчидан, девон тизими қадимги давлатчилик анъаналаримизга мувофиқ тузилган бўлиб, бу аппарат – маъмурий тизимни Соҳибқирон бошқарувга асос қилиб олиб кирган эди.

Иккинчидан, агар Чингизхон 1206 йили Онон дарёси бўйида чақирилган курултойда уруғ-қабилачилик тузумида яшаётган, геосиёсий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлмаган саҳрода осонлик билан илк мўғул давлатининг раҳбари этиб сайланган бўлса, Амир Темур ўзига хос давлатчилик анъаналарига эга, IX – XII асрларда дунё цивилизациясини бемисл даражада бойитган ярим ўтроқ ва ўтроқ аҳоли юртида ягона давлат тузишга эришган.

Ғарб ва Шарқни боғловчи кўприк ҳисобланган Ўрта Осиё ер ости ва ер усти бойликларига қон, табиати мўътадил, энг муҳими, барча фотиҳларнинг назари тушадиган, Буюк ипак йўлининг йирик тармоғи ўтган, геосиёсий муҳим ҳудуд эди. Шунингдек, XIII – XIV асрларда Ўрта Осиё халқлари бир ярим асрлик мўғул зулми ва адолатсизликлардан эзилган, тарқоқлик кучайган, иқтисодий қийинчиликлар авжида эди. Амир Темур ана шундай мураккаб даврда марказлашган давлат тузиш вазифасини уддалади.

Учинчидан, ислохотларда ислом мафқураси биринчи ўринга қўйилган.

Тўртинчидан, Амир Темур, Чингизхондан фарқли ўлароқ, ислом ва адолат байроғи остида юришлар уюштирган. Унинг ҳарбий юришлари Чингизхон уюштирган қирғинлардан тубдан фарқ қилади. Агар Чингизхон ўз юришларида бемаъни қирғинлар уюштириб, кўплаб шаҳарларнинг аҳолисини тамомила қириб ташлаган бўлса, Амир Темур ҳарбий ҳаракатларида у ёки бу ҳудудда адолат ўрнатиш, золимларнинг қўлини қирқиш мақсад қилиб қўйилган. Шунда ҳам аввал масалани тинч йўл билан ҳал қилишга уринган. Фақат бу уринишлар зое кетганидагина қилич ишлатган.

Бешинчидан, Чингизхон ўз бошқарувида кўчманчи аҳолининг манфаатларини ҳимоя қилган. Амир Темур эса ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг манфаатларини уйғунлаштирган ҳолда давлатни бошқарган.

Олтинчидан, Чингизхон асосан бойлик орттириш мақсадида юришлар уюштирган. Амир Темур эса минтақаларда божу хирожлар олиш билан бирга тинчлик, хотиржамлик, адолат, конунийлик, иктисодий барқарорликни мустақкамлаш йўлидан борган.

Еттинчидан, Чингизхон юриш қилган ерларида ўз ортидан вайроналар қолдирган. Бу йўқотишлар кўплаб халқлар ва давлатларнинг қарийб бир юз эллик йил орқага қайтишига, тараққиётнинг кескин даражада пасайиб кетишига сабаб бўлган. Амир Темурнинг минтақалардаги юришлари шунчаки бойлик орттириш миссияси эмасди, унинг замирида жиддий асослар мавжуд эди. Амир Темур рақибларининг айби билан вайрон этган ерларни вақти келиб қайта тиклаган ва ўзига бўйсунган ерларда кенг бунёдкорлик ишлари олиб борган. Чингизхондан Амир Темур томонидан бунёд этилган Самарқанд, Кеш, Байлақон каби мухташам шаҳарлар, шифохоналар, масжиду мадрасалар, кўприклар, работлару бозорлар мерос қолган эмас. Бу масалада ҳам уларни бир-бири билан таққослаб бўлмайди.

Баъзи адабиётларда Чингизхон ва Амир Темур бешафқатликда тенг айланади. Аммо Амир Темур кўрган чоралар рақиблари томонидан содир этилган жиноятларга нисбатан жазо бўлганини унутмаслик керак. Баъзи манбаларда унинг Исфажон, Сабзавор каби шаҳарларда қирғинлар уюштиргани, одамлар калласидан миноралар қурдиргани ҳақида бўрттирилган маълумотлар бўлишига қарамай, ҳали археолог олимлар томонидан бу фактларнинг бирортаси исботланмаган.¹ Биз бу билан Амир Темур томонидан уюштирилган қирғинларни оқламоқчи эмасмиз. Бироқ ўша пайтда заифлар кучлиларга бўйсунгани, халқаро сиёсий нуфуз ҳарбий куч орқали мустақкамлангани, ҳар бир подшо ўз мамлакати яхлитлиги, хавфсизлигини жангу жадаллар билан муҳофаза этганини унутмаслик керак. Бундай урушлар ўрта асрлар учун табиий ҳол эди. Унга ўхшаш, ҳатто ундан ҳам даҳшатли қирғинлар XVIII, XIX, XX асрларда ҳам уюштирилганлигини инобатга олиш лозим.

¹ Воробьев А. Тимур Великолепный // <http://www.peoples.ru/state/statesmen/tamerlan/>

Саккизинчидан, Амир Темур ҳарбий соҳани мўғул услубига кўра юритган бўлса ҳам, унга катта ўзгартиришлар киритди ва маъмурий бошқарувда турк-форс-араб анъаналаридан унумли фойдаланди.

Тўккизинчидан, Чингизхон ўз ватанини озод қилиб, мустақил ва марказлашган давлат тузиш режасини тузган эмас. Амир Темур эса Мовароуннаҳрдагина эмас, бутун Осиё минтақасининг катта қисмида қудратли салтанат тузиб, бу ерда истиқомат қиладиган халқларнинг тинчлик-фаровонлигига катта имкониятлар яратди. Унинг даврида давлат, жамият ҳамда фуқаролар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишга, барча соҳалардаги ижобий ўзгаришларга айнан давлат томонидан олиб борилган сиёсат бош омил бўлиб хизмат қилди.

Маъмурий тизимда ҳам ихчамликка ва самарадорликка, хазина маблағини иқтисод қилишга катта эътибор қаратилди. Амир Темур салтанатининг хазинаси, аввало, давлат ерларидан келган даромадлар, мамлакат аҳолиси тўлаган солиқлар, Буюк ипак йўлидан тушган божлар, қарам мамлакатлардан келган *хирож*, *моли омон*, юришлардан тушган ўлжалар, бадавлат заминдор, тадбиркорларнинг хайриялари ва бошқа манбалар эвазига тўлдирилган, уларнинг қирим-чиқимлари иқтисодий тежамкорлик асосида олиб борилган.

Шунингдек, Амир Темур даврида давлат мулкани авайлаш ва эҳтиёт қилиш, молиявий манбалардан тежамкорлик билан фойдаланиш йўлга қўйилди. Бу масалада Амир Темур нафақат ўзи, балки ўғиллари, қўл остидаги амалдорларнинг ҳам тўғри сиёсат юритишини талаб қилган ва уларни қаттиқ назорат остига олган.¹

Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридан бир маълумот келтириб ўтмоқчимиз. Маълумки, Табризда Амир Темурнинг ўғилларидан бири Мироншоҳ мирзо отаси томонидан *суюрғол* қилиб берилган ҳудудларни бошқарар эди. У ўз ҳукмронлиги даврида халқнинг муаммолари билан кам шуғулланиб, кўп вақти ва бойликларини айш-ишратга сарфлар, ўз бекларига керагидан ортиқ ҳадя-инъомлар қилар эди. Шунинг-

¹ Ўша жойда.

дек, халқдан Амир Темур томонидан тақиқланган ортиқча соликлар йиғиб, хазина молини ҳам кераксиз жойларга сарфлар эди. Бу воқеалар Амир Темурнинг суюкли келини Мироншоҳнинг завжаси, Халил султоннинг онаси Хонзода бегим номи билан машхур бўлган Севинбекани ҳам ташвишга солган. Хонзода бу муаммоларни бартараф этиш мақсадида Амир Темур ҳузурига келади ва унга аҳволни тушунтириб беради. Агар Соҳибқирон бу муаммоларни бартараф этмаса, анча мушкулликлар юзага келиши мумкинлиги ҳақида огоҳлантиради. Бу воқеалардан ташвишланган Амир Темур муаммони бартараф этиш устида бош қотира бошлайди ва етти йиллик юришга чиқишга мажбур бўлади. Рай шаҳри ва Шаҳриёр қалъасидан ўтганидан кейин ҳузурига амирзода Мироншоҳ келади. Амир Темур ҳатто уни кўргиси ҳам келмайди ва ўз ўғлининг илтифотларига қарамайди. Мироншоҳ мирзо отасининг ҳаммага бирдек талаб қўйиши, қаҳри қаттиқлигини яхши билгани учун кўплаб ҳадя-совғалар ва тавба-тазарру билан унинг кўнглини овламоқчи бўлади, аммо Амир Темур Мироншоҳнинг гуноҳларини кечиришни истамайди. Соҳибқирон ўзининг ишонган мулозимларидан Темур Хожай Оқ Буға бошчилигида аҳволни ўрганиш ва тафтиш ўтказишни буюради. Тафтиш натижасида халқ ва хазина молига талафот келтирилгани аниқланади. Шарафиддин Али Яздий: «(Алар тезда) Табризга бориб ноибларини ва омилларини тутиб банд қилдилар ва девоний дафтарларни тилаб, (неча йиллик) «ду данга» молким, девони аълои хоссага тааллуқ эрди, шахзода ани олиб харж қилиб эрди, барчани ҳавола қилдилар. Ҳазрат эшиттиким, шахзодага айшу ишратига боис бир жамоат созандалар бўлгон эрмишлар, алар жиҳатидин шахзода ишратқа машғул эрмиш. Бу жиҳатдин вилоятқа ташвишлар пайдо бўлгон турур. Ҳукм бўлиб эрдиким, аларни тутиб йасоққа етқургайлар»¹, – деб ушбу ишнинг адолатли ҳал қилинганлигини ёзиб қолдирган.

Бу каби далиллардан англаш мумкинки, Амир Темур адолатни, аввало, ўз фарзандларидан, оиласидан талаб қилган. жангларда ҳам ўғил ва набираларини қўшиннинг энг хавfli қисмларига бошлиқ этиб тайинлаган. Бу эса адолат ва қонун

¹Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.224.

устуворлигини таъминлашга, халкнинг ишончини қозонишга сезиларли таъсир кўрсатган.

Соҳибқироннинг ижтимоий сиёсати ҳам унинг инсонпарвар давлат раҳбар бўлганлигини кўрсатади. Салтанатда барча табақаларнинг ижтимоий ҳимояси масаласига эътибор қаратилган. Турли табақа вакилларининг салоҳияти, кучи, инсоний фазилатларига алоҳида эътибор берилиб, давлат ва жамият учун катта хизмат қилган ходимлар давлат томонидан алоҳида рағбатлантирилган, хатто уларга *суюрғол* тариқасида ер-мулклар инъом этилган.

Шунингдек, давлатдаги кам таъминланган ижтимоий табақалар кучли муҳофаза этилиб, кийим-кечак ва пул билан таъминланган. Ҳатто етим-есирлар учун алоҳида *лангархоналар*¹ солинган ва у ерларда бепул таомлар тарқатилган.

Демак, Амир Темур салтанатининг иқтисодий, ижтимоий, ғоявий вазифалари ўртасида мувофиқлик мавжуд бўлиб, бу омиллар давлатнинг келгусидаги тараққиёти учун замин яратган.

Амир Темур давлатининг мудофаа тизими мукамал даражада ташкиллаштирилган, мамлакат бутунлиги, тинчлиги ва барқарорлигига раҳна солувчи ички ва ташқи хавфлар, уларнинг пайдо бўлиш сабаблари ўрганилди ва шунга монанд мудофаа тизимининг вазифалари белгиланди.

Бу даврда қўшин тузилиши, мутахассисларни тўғри танлаш ва уларнинг ишини самарали ташкиллаштириш, жанг, мудофаа усуллари ўз даври имкониятларидан ўзиб кетди, ҳарбий соҳа юқори даражага кўтарилди.

Шунингдек, бу даврда суд-ҳуқуқ тизими жамият ва давлатнинг ўз олдига қўйган мақсадларини оғишмай амалга оширишда таянч вазифасини ўтади.

Амир Темур даврида тинчлик ва барқарорликни таъминлашга барча масъул ҳисобланган. Соҳибқирон лоқайд ва бефарқ кишиларнинг мавжудлигини ўз давлатига хавф деб билган, шу туфайли огоҳ, сергак бўлишга чақирган.

Бу даврда фуқароларда давлат мулки ва уни эҳтиёт қилиш тушунчалари шакллантирилган. Тадбиркорликка катта йўл очилган ҳамда уларнинг тинчлиги кафолатланган. Мамлакатда

¹ Лангархона – камбағаллар яшайдиган жой.

шаклланган йирик заминдорлар, савдогарлар ва бошқа мулк соҳиблари ободончилик, илм-фан, дин равнаки йўлида катта хайр-эҳсонлар бериб туришган, кам таъминланган кишилар ҳам моддий рағбатлантирилган. Шунингдек, фуқаролар ҳашар йўли билан ташкилий ишларни бажаришга кўмаклашган.

Амир Темур халқ кўнглида ҳокимиятга нисбатан ишонч, масъулият уйғота билди. У давлатнинг мажбурлов кучига таяниб ҳуқуқбузарликлар ва жиноятларнинг олдини олишга ҳаракат қилди. Қонун устуворлигига эришишга айнан жамиятда шаклланган сиёсий тушунчалар катта таъсир кўрсатди. Бу даврда давлат раҳбари, конунлар, бошқарув аппарати тўғрисида муқаддас тушунчалар шаклланган бўлиб, «Султон – Аллоҳнинг ердаги сояси» деган ғоя устуворлик қилган.

Тарихий далиллар Амир Темурнинг конун устуворлиги ва ахлоққа асосланган жамият қурганлигини кўрсатади. Соҳибқирон сиёсатда ахлоқ устун бўлсагина давлат ва жамият тараққий эта олиши мумкинлигини англаб етган эди. Унинг ўзи маънавияти юксак инсон бўлиб, оила аъзолари ва қўл остидаги ходимларни ҳам ахлоқий жиҳатдан тарбиялашга интиланган.

Амир Темур давлатчилигининг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг кенгаш, маслаҳатга таянганидадир. «Ўзга мамлакатларни забт этиш, уларни идора қилиш, ғаним лашкарини синдириш, душманни тузоққа тушириш, муҳолифларнинг кўнглини топиб дўстга айлантириш, дўст-душман орасида муомала, муросаю мадора қилиш хусусида ушбу тадбир ва кенгашларни қўлладим. Пирим Зайнуддин Абу Бақр Тайбодий менга ёзмишларким: «Абулмансур (Зафарманд) Темур салтанат юмушларида тўрт ишни қўлласин, яъни 1-кенгаш; 2-машварату маслаҳат; 3-хушёрлигу мулоҳазақорлик; 4-эҳтиётқорлик. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатни барча қилган ишлари ва айтган гаплари хато бўлган жоҳил одамга қийслаш мумкин: унинг сўзлари ва қилмишлари бошга пушаймонлик ва надомат келтиргай. Шундай экан, салтанатни бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбир билан иш юритгин, токи оқибатда надомат чекиб, пушаймон бўлмагайсан»¹, – деб маслаҳат ва кенгашга катта эътибор берганлигини айтиб ўтган эди.

¹ Темур тузуклари ... – Б.24.

Амир Темур ўз даврининг донишмандлари, олимлари, фозил ва хос кишилари ҳамда амирлари билан турли масалалар юзасидан маслаҳату машваратлар ўтказарди. Бу маслаҳат ва мунозараларда аниқ ва тўғри хулосалар чиқаришга имкон туғиларди.

Амир Темурнинг ўзи илмли, маърифатли бўлиб, фаннинг турли соҳаларини ўрганишга интиланган. Ҳатто ўз даврининг энг кучли олимларидан саналган Ибн Ҳалдун (1332 – 1406) билан бир неча марта мунозарага киришиб, олимни ўзининг ақл-заковати билан ҳайратга солган.

Амир Темур ўша даврнинг тарихий-фалсафий тушунчаларини ўзи қурдирган пурвиқор ва салобатли иморатларда ҳам ифодалашга уринган. Бу масалада гўзаллик ва салобат инсон психологияси, онги-шуурига кучли таъсир кўрсатишини ҳисобга олган.

Ўз даврида баландлиги етмиш метрдан зиёд Оқсарой биносига узоклардан ҳам ўқиш мумкин бўлган «Султон Аллоҳнинг ердаги соясидир», «Подшоларнинг сўзи сўзлар орасида подшодир», «Адолат давлат асоси ва ҳукмдорларнинг шиоридир», «Агар бизнинг куч-қудратимизга шубҳа қилсанг биз қурдирган иморатларга боқ» каби жумлаларнинг ёзилиши фикримизга далилдир.

Соҳибқироннинг бунёдкорлик ишлари давлат сиёсати билан боғлиқ ҳолда олиб борилган. Чунки улуғ амир нафақат адолат, қонунлар устуворлигини таъминлаш, балки бунёдкорликдаги эстетик уйғунлик ҳам давлат ва халқ обрў-эътиборини оширишга хизмат қилиши, сиёсий, иқтисодий, маънавий қудратнинг асоси бўлиб хизмат қилишини тўғри тушунган.

Амир Темур, айниқса, пойтахт Самарқанд шаҳрини ўзининг кўрки ва салобати билан барча талабларга жавоб берадиган сиёсий марказга айлантиришга ҳаракат қилган. Ана шу мақсадлар йўлида мўғуллар босқинидан 150 йил ўтиб Самарқанд қадимий Афросиёбдан жануброқда бутунлай янгича асосда қурилди.

Даставвал Амир Темур шаҳар теварагини мустаҳкам қалъа девори билан ўраттиради. Унда Оҳанин, Шайхзода, Чорсу, Коризгоҳ, Сўзангарон ва Феруза каби номлар билан аталувчи олти дарвоза ўрнатилади. Шаҳар аркида Темурнинг қароргоҳлари – Кўксарой ва Бўстонсарой бино қилинади. Кўксарой тўрт

қаватли бўлиб, гумбазлари ва деворлари зангори кошинлар, нақшинкор ҳамда гулдор парчинлар билан қоплангани учун шундай аталган. Унда хонларни подшолик тахтига ўтказиш маросими ўтказиладиган тахткурси – кўктош қўйилган эди. Бундан ташқари, аркда давлат девонхонаси, қурол-яроғлар устахонаси ва аслаҳахона, тангалар сўқиладиган зарбхона, камоқхона каби иморатлар жойлашган.¹

Амир Темур пойтахтда кўплаб боғлар, турли иншоотлар қуриб, унинг нуфузи ва салобатини оширди. Соҳибқирон нафақат муҳташам иморатлар, ўз даврида катта шов-шувга сабаб бўлган кўчма шаҳар ҳам қурдиради. Испания қиролининг элчиси Руи Гонсалес де Клавихо бу чодирлардан иборат шаҳарга катта ҳайрат билан қараган. Улар бунёдкорлик фаолиятининг ноёб намуналари эди. Руи Гонсалес де Клавихо улардан бирининг сирти олмахон мўйнаси, ичкараси оқ мўйна билан безатилгани, бошқасининг сувсар мўйнаси билан қоплангани ва ичкаридагилар ойнадан ташқарини кўра олишлари, ташқаридагилар эса ичкаридагиларни кўролмаслиги, махсус мослама билан қурилган эшиклар хоналар ичига ёқимли елвизак бериб туриши, улардан ташқарига чиқмай махсус матолардан қурилган йўлаклардан бошқа чодирларга ўтиш мумкинлигини ҳайрат билан ҳикоя қилган.²

«Шулар жумласидан бир чодир бор эдики, – деб ёзади Ибн Арабшоҳ, – унинг юқорию қуйисига олтин билан зарҳал берилиб, ичию сирти нафис патлар билан безатилган эди. Чодирлардан яна бири батамом ҳарирдан тикилиб, турли-туман нақшлар, хилма-хил алвон бўёқлар билан безалиб тўқилган, яна бошқа бирига бошидан охиригача йирик марваридлар қадалганки, уларнинг ҳар бир донасининг қийматини барча асрорлар билимдонидан (тангридан) бошқа ҳеч ким билмайди; яна бири тилло бўлаклари устида турли-туман жавоҳирлар билан шундай безатилганки, у одамзод кўзини ўйнатиб, ақлини дахшатга солади. Уларнинг ораларида нақшли равоқлар, зарҳал берилган чодирлар даҳлизлари ва йўлаклари, кишини ҳайратга соладиган ин-

¹ Муҳаммаджонов А.Р. Темур ва Темурийлар салтанати. – Тошкент: Фан, 1996. – Б.48.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403 – 1406 йиллар) // Санъат. – Тошкент, 1990. №8. – Б.22 – 23.

шоотлар бор эди. Улар орасида ором олиш учун соя берадиган (канопдан ясалган) елпиғичлар, фойдали (нарсалар) ва заруратлар, очилиб қулфланадиган нарсалар бор эди».¹

Амир Темур Самарқанд атрофига бир-биридан гўзал Шероз, Султония, Дамашк, Миср, Бағдод каби қишлоқлар барпо эттирди. Унинг фикрича, Самарқанд катталиги, гўзаллиги ҳамда те-варак атрофининг обод этилгани жиҳатидан дунёдаги энг йирик шаҳарлардан ҳам устунроқ турмоғи лозим эди.²

Соҳибқирон даврида ҳаммаси бўлиб Самарқанд атрофида 12 та гўзал ва бетакрор боғлар барпо этилган. Булар боғи Нақши Жаҳон, боғи Беҳишт, боғи Шамол, боғи Давлатобод, боғи Булду, боғи Майдон, боғи Баланд, боғи Чинор, боғи Жаҳон Намо, боғи Нав ва бошқалар эди. Улар учун майдон танлашда жойнинг ба-ҳаволигига, баланд-пастлигига, сув манбаининг оз-кўплигига ва табиатнинг бошқа хусусиятларига алоҳида эътибор берилган.³

Амир Темур нафақат Кеш ва Самарқандда, балки салтанатнинг барча қишлоғу шаҳарларида шифохона, лангархона, кўприк, йўл, арик ва бошқа кўплаб иншоотлар бунёд этганки, бизнингча, уларнинг барчасида сиёсат, эстетика, бадий хусусиятлар билан бирга юксак маънавият, фалсафий қарашлар, Амир Темур давлатчилигининг янгича руҳи ўз ифодасини топган. Демак, бунёдкорлик давлатчиликдаги муҳим хусусият бўлиб, қурилишлар ва давлат қудрати бир-бирини тўлдирган, давлатчилик ва сиёсат уйғунлаштирилган.

Салтанатда фуқароларнинг ички имкониятларини рўёбга чиқариш, барча соҳаларнинг қўллаб-қувватланиши натижасида бу даврда Мовароуннаҳрда илм-фан, маданият ва меъморчилик тараққиётида катта ўзгаришлар юз берди. Миллий тараққиёт янги поғонага кўтарилди ва фанда иккинчи уйғониш даври номини олди.

Амир Темур даврида нисбатан қисқа вақт ичида бу қадар кучли тараққиётга сабаб бўлган омиллар олимлар томонидан

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи ... I китоб. – Б.306 – 307.

² Мухаммаджонов А.Р. Темур ва Темурийлар салтанати. ... – Б.52.

³ Олимов У. Амир Темур даврида боғчилик санъати // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.12 – 13.

ҳали тўла-тўқис шарҳлаб берилмаган. Тадқиқотларга кўра, бу даврда фан ва маданиятнинг тараққий этишига куйидаги омиллар кучли таъсир кўрсатган:

1. Ўрта Осиё азалдан илм-фан маркази ҳисобланган. Илк ёзма манба «Авесто»дан тортиб IX – XII асрлардаги қомусий олимлар фаолиятигача юртимизда илмий тафаккур юксак чўққига кўтарилганлигини кўрсатади. Бу даврда Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (783 – 850), Аҳмад ал-Фарғоний (797 – 865), Форобий (873 – 950), Беруний (973 – 1048), Абу Али ибн Сино (980 – 1037) каби олимлар дунё цивилизацияси тарихида катта из қолдирдилар. Уларнинг асарлари бугунги кунда умумбашариётнинг ноёб мулкига айланган.

Уйғониш даврида илм-фан ва тараққиёт икки йўналишда тараққий этган: 1. Аниқ фанлар. 2. Ижтимоий фанлар. Ҳар иккала йўналишда ҳам катта ютуқлар қўлга киритилган. Абу Мансур ал-Мотуридий (вафоти 944), Бурҳониддин ал-Марғиноний, Нажмиддин Кубро, Маҳмуд аз-Замахшарий (1074 – 1144), Имом ал-Бухорий (810 – 870) ва бошқа олимлар диний қарашларнинг мукамаллашиши, муҳаддислик, ақоид, фикҳ соҳалари тараққий этишига катта ҳисса қўшдилар. Мўғуллар босқини ва уларнинг бир юз эллик йиллик бошқаруви даврида юзага келган чуқур инқирозга, тарқоқликка қарамай, Ўрта Осиё халқларининг илмий пойдевори йўқолиб кетмаган. Бу беназир мерос Амир Темур даври фани тараққиётига асос вазифасини ўтаган.

2. Амир Темур даврида илму фан тараққиётига туртки берган муҳим омиллардан яна бири Буюк ипак йўлининг муҳим тармоғи шу ҳудуддан ўтганлигидадир. Буюк ипак йўли азалдан нафақат савдо-сотик, халқаро алоқаларнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган, балки илму фан тараққиётида ҳам муҳим ўрин тутган. Олимлар, сайёҳлар, ҳатто савдогарлар ҳам бир вақтнинг ўзида илм-фан даракчилари бўлиб хизмат қилганлар. Буюк ипак йўлида жойлашган шаҳарларнинг маданий жиҳатдан бошқа шаҳарларга нисбатан юксак мақомда турганлиги сабабларидан бири ҳам шундадир.

Амир Темур Осиё минтақасида кенг қамровли геосиёсат юритишга замин ҳозирлаш билан бирга илмий тафаккурнинг тараққий этишига ҳам имкон яратди. У томонидан олиб борил-

ган бундай тадбирлар минтақада илму фан интеграциясини кучайтиришга хизмат қилди.

3. Бу даврда юнон, рим ва бошқа халқларнинг асарлари араб, форс тилларига ўғирилгани ҳам фан тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Улардаги муҳим кашфиётлар ва хулосалар янгича қарашлар билан бойитилди. Бундан ташқари, Амир Темур давлатининг пойтахти бўлган Самарқандда ўз даврининг забардаст олимлари тўпланди ва шаҳар илм-фан марказига айланди.

4. Шунингдек, Балх, Ҳирот ва бошқа сиёсий марказлар ҳам илм-фан марказларига айлантирилди. Шохрух мирзо, Улуғбек мирзо, Бойсунгур мирзо ҳузурида шакллантирилган илмий муҳит ҳам Амир Темур давридаги илм-фан таъсирида юзага келган.

Сўнги темурийлар даврида Ҳиротнинг гуллаб-яшнашида Хусайн Бойқаро ва Мир Алишер Навоий (1441 – 1501) каби буюк давлат арбобларининг саъй-ҳаракатлари катта ўрин тутса-да, бу муҳитнинг илк пойдеворлари айнан Амир Темур томонидан яратилган эди. Демак, биз бу даврда уйғониш палласига ўтилишида Амир Темурнинг катта хизматлари синггани, Ўрта Осиёдаги иккинчи ренессанснинг бевосита Амир Темур билан боғлиқлиги, бу икки воқеа бир-бири билан боғлиқ тушунчалар эканлиги, ўзаро бир-бирини тўлдиришини эътироф этишимиз лозим деб ўйлаймиз.

5. Бу даврда илму фан тараққиётидаги муҳим омиллардан бири Амир Темур давлатининг йирик салтанат бўлиб шаклланидадир. Бунда турли давлатлар орасида мавжуд бўлган тўсиқлар олиб ташланган ва барча соҳалар илдам ривожланган. Йигирма етти давлатни бирлаштирган Амир Темур салтанатида катта интеграцион жараёнлар учун замин яратилган ҳамда илму фан тараққиёти юксак чўққига кўтарилган.

6. Аввало, Амир Темур давлат бошқарувининг юқори даражага кўтарилгани, салтанатда тинчлик-хотиржамлик, адолат ўрнатилгани бу даврдаги илмий-ижодий муҳитга катта ижобий таъсир кўрсатган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, Амир Темур даври давлат бошқарувида сиёсат, иқтисодиёт, ижтимоий тизим, маънавий-ахлоқий омиллар тараққиётнинг таянч вазифасини ўтаган ва узвий алоқадорликда боғланган бу соҳалар бошқарувининг мувофиқлаштирилиши миллий давлатчилик тараққиётига туртки берган омиллардандир.

Амир Темур салтанатида давлат, халқ ва жамият манфаатлари тенглаштирилган. Гарчи давлат мутлақ монархия типига мансуб бўлса-да, давлат ва жамиятда сиёсий зўрлик эмас, аксинча, тенг манфаатлар устуворлиги сезилади.

Соҳибкирон халқаро муносабатларда иктисод, савдо алоқаларига оид муаммоларни дипломатик йўл билан ҳал этишга интиланган. Амир Темур диний, ирқий тафовут ҳамда зиддиятларнинг мавжудлигига қарамай, Ғарб давлатлари билан дўстона алоқаларни илк маротаба бошлаб берган давлат раҳбарларидан саналади. Амир Темур турли минтақалар аҳолисининг бир-бирини яқиндан билиши, иктисодий тараққиёти учун шароитлар яратилиши натижасида ягона макон, интеграция ҳақидаги ғояларни илк бор шакллантирди.

Ҳар икки минтақанинг диний низолари халқларнинг ўзаро манфаатли алоқаларига тўсиқ бўлаётган бир пайтда Амир Темур Шарқ ва Ғарб халқлари муносабатларини ривожлантириш, дини, тили, маданияти ва урф-одатлари турли бўлган халқларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш масаласини биринчи марта расмий йўл – дипломатик алоқалар орқали мустаҳкамлашга ва бу алоқаларга ҳуқуқий мақом бериб, шартномалар орқали мустаҳкамлашга ҳаракат қилди.

Бу далиллар бизга Амир Темур давлати исломга таянилган умуминсоний кадриятлар асосида шаклланган бўлиб, Шарқ ва Ғарб минтақаларида яшаётган халқларнинг ҳамкорлигига, манфаатларига хизмат қилган, адолат ва қонунийликни кучайтиришга асос бўлган деган хулосага келишимизга олиб келади.

1.3. Амир Темур салтанатининг ижтимоий тизими

Амир Темур салтанатининг ижтимоий тизимини ўрганиш миллий давлатчилигимиз тарихини кенгроқ англаб етишимизда муҳим аҳамият касб этади. Темуршуносликда ижтимоий тизим масаласига қисман тўхталиб ўтилган¹, аммо махсус ўрганилмаган.

¹Manz B. The rise and rule of Tamerlane ... – P.21 – 40; Мукминова Р.Г. Социальный состав населения // Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур. – Тошкент: Университет, 1999. – С.117 – 126; Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи ... – Б.190 – 208 ва бошқалар.

«Темур тузуклари»даги маълумотларга кўра, жамиятнинг ижтимоий табақалари ўн иккига ажратилган. Улар қуйидагилардир: 1) саййидлар, уламо, шайхлар ва фозиллар; 2) ақлли кишилар ва кенгаш соҳиблари; 3) дуоғўй кишилар; 4) амирлар, сарҳанглар, сипоҳсолорлар; 5) сипоҳ ва раият; 6) ишончли, тўғри эътиқодли кишилар; 7) вазирлар, девон котиблари ва муншийлар; 8) ҳакимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандислар; 9) муҳаддислар, пайғамбарлар ва авлиёлар тарихини ўрганувчи тарихчилар; 10) машойихлар, суфийлар, орифлар; 11) касбу ҳунар эгалари; 12) саёҳатчилар, мусофирлар.¹

Амир Темур мазкур табақаларни мамлакатнинг ўн икки устуни деб ҳисоблаган ва уларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга интилган. Бу ижтимоий тизимлар ўртасидаги алоқадорлик ва уларнинг муҳофазаси қонун йўли билан тартибга солинган. Соҳибқирон давлат ҳокимиятини амалга оширишда ижтимоий тизимлар, уларнинг талаб ва эҳтиёжларини инобатга олган.

Амир Темур даври ижтимоий тизимида уруғ-қабилачилик анъаналари ҳам жамият ва давлат бошқарувида катта аҳамият касб этган. Ҳилда Ҳукхэм Амир Темур ҳарбий лашкарининг энг катта кучларидан бири чигатоийларнинг кенг имкониятларга эга бўлганлиги, улар ҳар қандай солиқлардан озод этилгани, дашт-сахроларнинг исталган ерида чорваларини боқиш имтиёзига эга бўлганлигини таъкидлаб ўтган.² Р.Г.Мукминова Амир Темур даври ижтимоий таркибини ёритишда давлат хизматидаги олий тоифа кишиларни «қилич» ва «қалам» соҳиби каби икки тоифага ажратиб кўрсатган.³

Фикримизча, бу даврда феодал заминдорларнинг ҳам турли табақалари мавжуд бўлган. Улар орасида давлатга кўрсатган хизматлари эвазига «тархон» ёрлиғига эга кишилар катта нуфузга эга бўлган. «Тархон»лар ер солиғидан озод этилган, подшоҳ мажлисларида бемалол ўтирган, тўққиз мартагача гуноҳлари кечирилган. Ҳилда Ҳукхэм ҳатто «тархон»ларнинг юришларда, овларда қўлга киритилган ўлжаларини подшоҳ билан бўлишмаслик ҳуқуқига эга бўлганлигини айтиб ўтган.⁴

¹ Темур тузуклари ... – Б.81 – 84.

² Ҳукхэм Х. Властитель семи созвездий ... – С.72.

³ Мукминова Р.Г. Социальный состав населения ... – С.117 – 118

⁴ Ҳукхэм Х. Властитель семи созвездий ... – С.72.

Баъзи йирик заминдор – феодаллар нафақат қишлоқда яшаганлар, улар шаҳарларда катта фойда келтирадиган дўконлар, устахона, хаммомлар, уйларга эга бўлиб, уларни ижарага бериш эвазига катта даромад қилганлар. Уларнинг баъзиларига қатор савдо расталари, карвонсаройлар қарашли бўлган. Бу омил эса Амир Темур салтанати даврида феодал жамиятнинг ривожланганидан, унинг шаҳар ҳаёти билан чамбарчас боғланиб борганидан дарак беради.

Йирик феодаллар Амир Темурнинг марказлашган давлат тузишидан манфаатдор тоифалардан бири эди. Бундан катта феодаллар билан бирга ўрта ва кичик ер эгалари ҳам манфаатдор бўлганлар.¹ Бу даврда ўрта ва кичик феодалларнинг ўзи ҳам эгаллаган ерлари, мулк ва бойликлари жиҳатидан юқори, ўртача ва пастроқ табақаларга бўлинган эди.

Ижтимоий табақалар ичида руҳонийлар катта мавқега эга бўлганлар. *Шайхулислом, қози, имом-хатиб, воиз* (ваъз айтувчи – Ш.Ў.), *мударрис, садр, шайх* каби мансаб ва унвон эгалари мамлакат маънавий ҳаётига катта таъсир кўрсатганлар. Уларнинг ижтимоий таъминоти уч тарафлама – давлат, вақф мулкларидан келадиган даромадлар, бадавлат кишилар ҳамда фуқаролар томонидан ҳадя этиладиган ер-мулклар, пул-буюмлар ҳисобига амалга оширилган.

Амир Темур даврида савдогарлар ҳам алоҳида нуфузли табақа ҳисобланган. Савдо аҳлига катта имтиёзлар берилган, уларнинг орасида ҳам ўзига хос табақаланиш юзага келган. Энг нуфузлиси тужжорлар бўлиб, улар асосан халқаро савдо ишлари билан шуғулланганлар. Бозорда савдо қилувчилар «аҳли бозор» деб юритилган, улар сотувчи савдогарлар, олибсотарлар, чайқовчилар ва бошқа гуруҳларга бўлинган.² Амир Темур савдо-иқтисодий алоқаларни жонлантириш учун бозорлар, савдо расталари, тим ва равоқлар қурдирган. Халқаро савдони ривожлантириш мақсадида Буюк ипак йўли қайта таъмирланган ва келиб-кетувчиларнинг хавфсизлиги таъминланган. Бу тадбирлар Шарқ ва Ғарб мамлакатлари билан савдо алоқаларини ривожлантиришга туртки берган.

¹ Мукминова Р.Г. Социальный состав населения ... – С.117 – 118.

² Кўрсатилган манба. – С.119.

Амир Темур салтанатида ёшу қари, эркаклар билан бир қаторда аёллар тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқига эга эди. Фикримизга бир мисол келтирмақчимиз: «Унинг (Амир Темурнинг – Ш.Ў.) сиёсати ўрнатилган кунларда Мовароуннахрнинг энг чекка жойларидагина эмас, балки Хитой ва Хўтан чегарасидан Дехли ва Канбайит атрофларигача, Боб ул-Авбобдан то Миср ва Рум ҳудудигача бўлган ерлардан савдогарлар у ёқда турсин, болалару бева хотинлар ҳам ипак матоли, олтин-кумуш ва энг зариф тижорат молларини келтирадилар ва олиб кетадилар. Ҳеч бир кимса уларнинг бир дониغا ҳам кўз олайтира олмайди ва бир дирҳамга ҳам зиён етказмайди».¹

Амир Темурнинг элчи орқали Миср ҳукмдорига етказган хатида ҳам ишбилармон савдогарлар алоҳида тилга олинади: «Эндиликда вазифа шулки, ҳамсоялик ҳақиқа риоя қилиб, дўстлик эшигини очайлик, токи бундан буён ҳар икки томондан элчилар бориб-келиб турсинлар, ҳар икки мамлакат савдогарлари учун йўл очиб қўйилсин ва бу маъни халқ осойишталигига ва йўлларнинг эминлигига сабаб бўлсин».²

Бу даврда ҳунармандлар табақаси ҳам жамият ижтимоий-иқтисодий ҳаётида катта роль ўйнаган. Ҳунармандларнинг тўқувчи, тикувчи, кандакор, новвой, темирчи каби ўнлаб турлари бўлиб, ишлаб чиқаришнинг асосий салмоғи улар ҳиссасига тўғри келар эди. Ҳунармандларнинг кичик бирлашмалари мавжуд бўлиб, бу бирлашмаларга оқсоқол усталар раҳбарлик қилган. Уларда ўзига хос устоз-шогирд муносабатлари йўлга қўйилган эди. Шогирдлар устоз қўлида йиллар давомида ўз касбининг сир-асрорларини, касбий кўникмаларни эгаллаганлар. Биз бу даврдаги устахоналар фаолиятини кузатиб уларнинг ўзига хос касб-ҳунар, маориф ва ахлоқий-маърифий маскан бўлганлигини англаб етамиз. Устахоналарда ёшлар йиллар давомида нафақат ҳунармандчилик сирларини ўрганишган, балки маънавий жиҳатдан ҳам ҳаётга пухта тайёрланган. Миллий қадриятларимизга асосан устозларни, ёши улуғ кишиларни ҳурмат қилиш, ҳалоллик, меҳнатсеварлик, масъулият каби кўникмалар ҳосил қилинган.

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.20.

² Кўрсатилган манба. – Б.288 – 289.

Амир Темур даврида мамлакат аҳолисининг катта қисмини ташкил этувчи табақа кишлоқ аҳолиси эди. Бу даврда оддий кишлоқ аҳолисининг ҳам ўзига хос табақаланиши юзага келганди. Майда хусусий ер эгалари, ижарачилар, эркин деҳқонлар, куллар оддий халқнинг ўзига хос табақаларини ташкил этар эди. Куллар меҳнатидан асосан уй ишларида, катта қурилишларда фойдаланилган.¹

Бу даврда ер эгаллиги тўрт хил: 1) давлат мулки (мамлака); 2) хусусий ерлар; 3) вақф ерлари; 4) жамоа ерларига бўлинган.

Амир Темур даврида зиёлилар табақаси мавжуд бўлиб, уларнинг куч ва илмидан давлат бошқарувида фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилган. Улар кўпинча амир ва маҳаллий ҳукмдорларга маслаҳатчилик қилганлар.

Ҳарбийларнинг оддий сипоҳдан тортиб ўнбоши, юзбоши, мингбоши, туманбоши (10000 аскар бошлиғи), ўн икки даражали амирлик тизимлари, бекларбеги, амир ул-умарогача бўлган поғоналари мавжуд эди, улар мамлакат яхлитлиги ва мудофаасини сақлашда катта роль ўйнаганлар. Уларнинг билим, кўникма ва тажрибасини оширишга катта эътибор қаратилган.

Давлат бошқарув ишларига тортилган зиёли аҳоли ва ҳарбийлар муносиб маош, суюрғол, мукофот, кийим-кечак, озиқ-овқат билан таъминланган, бошқа рағбатлантириш усуллари ҳам бўлган. Амир Темур мулозимларни сифатли, ўртгача, камроқ иш берадиган тоифаларга ажратган ва уларнинг ижтимоий таъминотида ҳам ана шу омилларни инобатга олган.

Соҳибқирон вазирларни, амирларни, девонбегини, вилоятлардаги девон ходимлари ва бекларни танлаш, уларни жой-жойига қўйишда номзодларнинг насл-насабига, ақл-фаросатига, халқпарварлигига, сабр-тоқатлилиқ, тинчликсеварлик, адолат-парварлик каби фазилатларига, кўтаринки руҳиятига, зийраклигига, малакаси ва одамлар билан муроса қилиш қобилиятига эътибор берган.²

Амир Темур ўтмишда ҳукмронлик қилган султонлар, йирик давлатларнинг қонун-қоидалари, подшоҳликнинг сир-синоат-

¹ Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии XIV – XV вв. – Душанбе, 1966. – С.111 – 112.

² Маматов Х.Т. «Темур тузуклари»да ... – Б.94.

лари, ҳатто пайғамбарлар ҳаётини ўрганиб уларнинг ғалабаси ёки мағлубияти сабабларини чуқур мушоҳада этди ва ўзига зарур хулосалар чиқарди, уларнинг ижобий жиҳатларидан давлат бошқарувида фойдаланди. У, аввало, бўлажак ҳукмдорларга алоҳида эътибор берди. Кейинги темурийлар: Шохрух мирзо, Улуғбек мирзо, Абу Саид мирзо ва бошқаларга ғоявий жиҳатдан устозлик килди.

Бу даврда шаҳзодаларни давлат ишига тайёрлаш давлат сиёсати даражасига кўтарилган. Улар бошқариш ишига ёшлигидан тайёрлаб борилган. Шаҳзодалар туғилиши билан ота-онасидан олиб энага (шаҳзодани эмизувчи аёл) ва унинг эри – *оталиққа* берилган. Уни ўз онаси эмас, бошқа малика тарбиясига олган.¹ *Оталиқ* ва *энага* ҳукмдор хонадони фарзандларининг сиёсий, ахлоқий, маънавий ва жисмоний тарбиясига масъул ҳисобланган.

Шаҳзодаларга давлатни бошқариш илми билан биргаликда жисмоний тарбиядан алоҳида сабоқ берилган. Шаҳзодалар сувда сузиш, от чопиш, камондан ўк отиш, чим устида чавгон ўйнаш, кураш каби кўп соҳаларни мукаммал эгаллашган.

Амир Темур вазирлар танлаш масаласини ҳам муҳим ишлардан бири деб тушунган. У давлат устуни ҳисобланган вазирларни танлашда қуйидаги сифатларни инобатга олган: 1) насл-насаб; 2) ақл-фаросат, юксак маънавий ахлоқ; 3) сергаклик, огоҳлик ва хушмуомалалик; 4) сабр-бардош, тинчликсеварлик. Соҳибқирон шундай фазилат соҳибларигагина давлат ишларини ишониб топшириш мумкин деб ҳисоблаган. Бундай вазирга тўрт имтиёз: ишонч, эътибор, ихтиёр, қудрат берилган.²

Амир Темур фикрича, камолга етган вазир давлат ишларини тартибга келтира олади, мулкий ва молиявий ишларни адолат билан ҳал қилади. Рухсат берувчи ёки тақиқловчи буйруқларда у ўзининг тоза наслиги, фикри ва кўзи тўқлигини кўрсатади. Бундай вазир фуқароларга душманлик ва жабр-зулм қилмайди. Хоҳ зиёли, хоҳ амалдор, хоҳ оддий фуқаро бўлсин, ҳаммасининг ҳурматини ўз жойига қўяди. Бировдан ёмонлик ахтармайди, гийбатларни тингламайди. Кимдан ёмонлик кўрган бўлса ҳам

¹ Хукхэм Х. Властитель семи созвездий ... – С.78.

² Темур тузуклари ... – Б.94.

шундай иш тутадики, ёмонлик қилган кишини тарбиялаб ёмонлигидан қайтаради.

Амир Темур ўз авлодларини огоҳликка чақириб: «... асли тоза, насли пок, улуғ зотлардан бўлган, яхши равишлик кишиларни топиб вазир қилинглар. Чунки асли тоза киши хатоликка йўл қўймайди, бадасл эса вафо қилмайди»¹, — дейди.

Амир Темур давлатида софлик, тўғрилиқ билан иш олиб борган вазир энг олий мартабага кўтарилган. Давлатнинг молия ва мулк ишларини диёнат билан бошқарган, савоб ишларини кўпайтирган, омонатга хиёнат қилмаган, нафсидан устун келган вазир энг яхши вазир ҳисобланган.

Соҳибқироннинг фикрича, доно вазир вазиятга қараб гоҳо қаттиққўллик, гоҳо юмшоқлик қилади. Давлат ишида ортиқча қаттиққўллик ёки ортиқча юмшоқлик ҳам ярамайди. Агар кўп мулойимлик қилса, дунёталаб тамагир одамлар уни ютиб юборадилар. Мабодо ортиқча қаттиққўллик ишлатса, ундан қочадилар ва унга бошқа мурожаат қилмайдилар. Демак, доно вазир салтанат корхонасининг ишларини тўғри чора-тадбирлар қўллаб, яхши англаган ҳолда амалга ошириб, давлатни тартиб-интизомга келтиради. Агар салтанат ишларида чигил-жумбоқ учраса, яхши вазир ақлу фаросати бармоғи билан уни ечиб юборади.²

Жаҳонгир айтадики, агар подшоҳ золим бўлиб, вазир одил бўлса, у подшоҳ жабр-зулмини тўхтатишга интилади. Бордию вазир золим бўлса, салтанат ишлари тез муддатда инқирозга учрайди.³

Амир Темур ҳарбийларни танлаш ва мансабга қўйиш масаласини ҳам давлат бошқарувидаги энг муҳим омиллардан ҳисоблаган. Бу даврда марказий ва маҳаллий ҳокимиятга кўпроқ ҳарбийлар қўйилган. Ўша вақтда ҳарбий пешқадамлик халқаро сиёсий нуфузни белгилагани, давлат бошқарувида ҳарбийлар катта роль ўйнагани, ҳатто Соҳибқироннинг ўзи ҳам йирик лашкарбоши, қўшинлар бош кўмондони эканини назарда тутишимиз керак. Ўша даврнинг ҳарбийча руҳи ҳарбийларни тўғри

¹ Кўрсатилган манба ... — Б.95.

² Темур тузуклари ... — Б.98.

³ Ўша жойда.

танлай билишга эҳтиёж туғдирганини кўрсатади. Ҳарбий қудрати паст давлатлар йирик ҳарбийлашган давлатлар асоратига тушган. Ўрта асрлар юришлар, босқинлар, ҳимояга ва ҳарбийларга муҳтожлик даври эди. Амир Темур ана шундай мураккаб ҳарбий феодализм даврида давлатни бошқарди. Замон ундан илмий, ахлоқий ва малакавий жиҳатдан барча талабларга жавоб берадиган ҳарбийларни танлашни талаб этди.

Жаҳонгир ҳарбийликка олинадиган кишидаги ташкилотчилик, фаоллик, сергаклик, хушёрлик ва тадбиркорликни биринчи ўринга қўйган. «Темур тузуклари»да ҳам: «Ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъий, тадбиркор ва хушёр бир киши минг-минг тадбирсиз лоқайд кишидан афзал»¹, – дея алоҳида таъкидланган.

Амир Темур салтанатида сипоҳийлар турли синовлардан ўтказилган. Талаб даражасида бўлмаган сипоҳийларга ишдан бўшатишдан аввал икки марта имконият берилган. Мабодо аскар ялқовлик қилиб иш вақтида сусткашликка йўл қўйса, ёзув-чизув ишларига ўтказилган. Иккинчи маротаба ҳам яхши ишламай, хатоликлар қилса, ишдан бўшатишган. Бу ҳақда «Тузуклар»да шундай маълумот бор: «Агар сипоҳийлик ишларида ялқовлик қилган бўлсалар, уларга ёзиш-чизиш билан шуғулланувчилар орасидан иш берилсин. Агар шундан кейин ҳам хатога йўл қўйиб, калтабинлик қилсалар, иккинчи бор хизматга олмасинлар».² Соҳибқирон тадбирсиз, лоқайд кишилар жамият учун ҳа-локатли деб тушунган.

Амир Темур навкарликка олинаётганларнинг қуйидаги сифатларига эътибор берган: «Черик тузиб навкар олмоқда уч қоидага амал қилдим: биринчидан, йигитнинг куч-қувватига, иккинчидан, қилични ўйната олишига, учинчидан, ақл-заковатию камолотига эътибор бердим. Шу уч сифат жамулжам бўлганидагина навкарлик хизматига олдим».³

Жаҳонгирнинг фикрича, жисмонан бақувват йигит ҳар қандай қийинчиликларга, азоб-уқубатларга чидамли бўлади, қилич

¹ Амир Темур ўғитлари / Б.Аҳмедов таҳрири остида. – Тошкент: Наврўз, 1992. – Б.11.

² Темур тузуклари ... – Б.92.

³ Амир Темур ўғитлари ... – Б.57.

Ўйнатишни яхши билган навкар рақибини ҳар қандай шароитда ҳам мағлуб эта олади. Аклли ва тадбиркор бўлса хавф-хатарни ақл-фаросати ва тўғри тадбири билан бартараф этиши мумкин. Шунингдек, Соҳибқирон Амир Темур лашкар танлашда номзоднинг садоқатига, ватанпарварлигига катта эътибор берди. У душман томондан сотқинлик билан унинг хизматига кирган сипоҳийларни ўзига энг ёмон душман, хоин деб билди. Бу ҳақда «Тузуқлар»дан бир мисол келтирамиз: «Қайси бир сипоҳий туз ҳақи ва вафодорликни унутиб, хизмат вақтида ўз эгасидан юз ўгириб, менинг олдимга келган бўлса, ундай одамни ўзимга энг ёмон душман деб билдим. Чунончи, Тўхтамишхон билан бўлган урушда унинг амирлари менга хабарлар ва шикоятлар ёзиб, ўз ҳукмдори, яъни менинг душманам бўлмиш Тўхтамишхон берган туз ҳақини унутдилар. Вафодорлик ва ҳақиқатни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, менинг ҳузуримга паноҳ истаб келганлари учун уларни лаънатладим, ўзимча «булар ўз соҳибига вафо қилмагач менга қилармиди» деб ўйладим».¹

Демак, хоин киши бир кун келиб янги хўжасига ҳам бевафолик қилиши мумкин. Унинг ходим танлаш борасидаги қуйидаги фикр-мулоҳазалари ҳам аҳамиятлидир: «Қайси навкар ўз хизмати, ҳақ-бурчини унутиб иш вақтида (меҳнатдан) юз ўгирар экан, ундай навкардан юз ўгирмоқ керак. Қайси навкар иш вақтида баҳона излаб, жангу жадал пайтида ижозат сўраб қочишни мўлжалласа, бугунги ишини эртага қолдирса (Тўхтамиш ва Темур ўғлон бошимга иш тушганида ўзларини шу қабилда тутиб, мени ташлаб кетганлари каби), бунга ўхшаш навкарлар номларини ҳам тилга олишга муносиб эмасдирлар».²

Соҳибқироннинг бу мумтоз фикрлари барчамиз учун сабоқдир. Дангаса, лоқайд, ўз мустақил фикрига эга бўлмаган мутахассисдан жамият ва давлатга наф етмайди.

Амир Темур наздида, баъзи навкар ёки мулозимлар ўз касбининг устаси бўлса-да, хиёнатчи бўлиши мумкин. Шунинг учун огоҳ ва хушёр туриб, ходимларни синаш керак. Шунингдек, Соҳибқирон олифта, кийим-кечакка берилган ва нафси ёмон ходимни саройга яқинлаштирмасликка интилган. «Қайси нав-

¹Темур тузуқлари ... – Б.72.

²Ўша китоб. – Б.110.

карнинг ҳиммати емак-ичмак, яхши кийинмаккагина боғланар экан, албатта, иш вақтида сусткашлик килади»¹, – деб ҳисоблаган.

Соҳибкирон айтадики, аввалда ҳурмат қозонган ходимларни оз фурсатда ишдан бўшатиш ҳақиқий подшоҳларга лозим бўлмаган ҳолатдир. У бу ҳақда шундай дейди: «Ҳақиқий подшоҳларга лозимдирки, қайси навкарни ўзлари улуғлаб (мартабасини) кўтарган бўлсалар, тезда уни хорлаб тубан туширмасинлар. Ўзлари кўтарган кишиларни ташламасинлар».²

Маълумки, Амир Темур қўшинида *ўнбошилик*, *юзбошилик*, *мингбошилик*, *туманбошилик*, шунингдек, *ўн икки погонали амирлик* даражаси берилган. Улар 313 кишидан иборат бўлган. Жаҳонгир 313 кишидан тўрт нафарини *бекларбеги* этиб тайинлаган. *Бекларбеги*лар чакқонлиги, эпчиллиги, катта тажрибага эгаллиги, уста ва моҳирлиги, жасорати билан ажралиб туришган.

Темурийлар даврида қўшин сардори *амир ул-умаро* дейилган. *Амир ул-умаро*нинг ҳукми амирлар ва бутун сипоҳ томонидан сўзсиз ижро этилган. Унинг олдига қатор шартлар қўйилган. Жанг бошланишидан олдин у уруш майдонини тўғри танлай билиши зарур эди. Биринчидан, сардор жанг майдонига сувнинг яқин-йироқлигини, иккинчидан, аскар сақлаш мумкин бўлган ерни, учинчидан, ғаним лашкари турган ердан тепароқда туриш ва офтобга рўбарў бўлмаслигини таъминлаши талаб қилинган. Акс ҳолда, қуёш шуъласи сипоҳийлар кўзини қамаштириб қўйиши, жанг бой берилиши мумкин.

Қўшин сардори сергак бўлиши, ғаним сипоҳи саркардаларининг сони ва сифати ҳақида аниқ маълумот ола билиши, ўз қўшинига ҳам уларга тенг келадиган лашкар бошлиқларини қўя олиши керак. Сардор ғаним лашкарининг қайси қисми жангда кўпроқ урушаётгани, масалан, ўқчи, қилич чопувчи ёки найзасдор кўпроқ жанг қилаётганини назарда тутиши лозим. Ҳар қандай шароитда ҳам қўшин сардори ақл ва тадбиркорлик билан иш кўриши зарур. Лашкарбоши тадбир қўллашда шошмаслиги, чораси йўқ ишга эса умуман қўл урмаслиги даркор.³

¹ Темур тузуклари ... – Б.110.

² Ўша жойда.

³ Кўрсатилган манба. – Б.128.

Теранроқ қаралса, унинг бу соҳадаги қарашларида чуқур фалсафий маъно борки, улар давлатчиликнинг пойдевори эди. У ходимлари, вазиру арконларидан хушёрлик, софлик, ҳалоллик, огоҳлик, сергаклик, билим, тажриба ва тadbиркорликни, аввало, инсонийликни талаб қилган эди. Амир Темурнинг ижтимоий концепциясида ахлоқий асослар унинг горизонтал қисмини ташкил этса, мутахассислар унинг вертикал қисми ҳисобланган, мазмун ва шакл бир-бирини тўлдирган.

Амир Темур давридаги ижтимоий тизимни янада кенгроқ тушунмоқ учун, бизнингча, ижтимоий ҳимоя масалаларига эътибор қаратмоқ керак. Бу пайтда кам таъминланган, камбағал фуқаролар давлатнинг кучли муҳофазасида бўлган. «Темур тузуклари»да айтилишича, «фақиру мискинларга ҳар қишлоқ ва шаҳарларда лангархоналар солиниб, у ерда мискин ва етим-есирларга таом берилган».¹ Уларнинг таъминот масалалари, ҳол-аҳволи ҳақидаги маълумотлар кунма-кун пойтахтга етказиб турилган, агарда муаммолар пайдо бўлса, тезда бартараф этилган.

Бу даврда камбағал ва ногирон кишиларга нафақалар берилган. Амир Темурнинг: «Фақиру мискин, бирон касб қилишга ожиз шол-кўрларга нафақа белгиласинлар»², – деб кўрсатма берганлиги юқоридаги фикрларимизни тасдиқлайди.

Бундан ташқари, моддий жиҳатдан кам таъминланган кишиларга ёз ва қиш мавсумларида кийим-бош улашилган, ҳатто баъзан йиллик озуқалари аввалдан берилган.

Тарихчи Шарафиддин Али Яздий Соҳибқироннинг бир фармойиши ҳақида шундай маълумот беради: «... ҳар вилоятдаким, фақиру мискин ва дарвишу мустаҳиқ бўлса йиғиштуруб, йиллик озуқа ва тўн ва кунгалак танабон ва кафш ва этук ва фута ва дастор берсунлар ва қишлиқ ва ёзлик тўнлар берсунлар».³ Амир Темурнинг бу буйруғи мамлакатнинг ҳамма ерида бажарилади ва маълумотларга кўра, «барча вилоятларнинг ақобиру ашрофлари ва раъйо ва фақиру мискинлари анинг давлатидин хуррам ва хушҳол бўлуб дуо била айтур эдилар».⁴

¹ Кўрсатилган манба. – Б.121.

² Ўша жойда.

³ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.187.

⁴ Ўша жойда.

Манбалардаги ушбу маълумотлар ўша пайтда ижтимоий ҳимоя нечоғлик кучли бўлганлигини кўрсатади, бироқ Амир Темур ва темурийларнинг бу инсонпарвар сиёсати бекорчи, ишёқмас кишиларга қаратилмаган эди. Амир Темур мамлакатдаги бекорчи, гадоларга қарши курашди. «Тузуқлар»даги маълумотларга кўра, тўрт мучаси соғлом гадоларга кундалик озиқ-овқатлари берилган, улар иш билан таъминланган ва тамғаланган. Иккинчи маротаба гадолик қилиш тақиқланган. Агарда улар бу ишни яна такрорласалар, бошқа давлатларга сотиб ёки ҳайдаб юборилган.¹ Амир Темур: «Буюрдимки, ҳар мамлакатнинг гадоларига вазифа юклаб иш берсинлар, токи шу йўл билан гадолик йўқотилсин», – деган.²

Соҳибқирон Амир Темур зиёли, илм-маърифатли олиму уламолар, давлат амалдорларини ҳам ижтимоий рағбатлантирган. Уларга бемалол тирикчилик ўтказишлари учун суюрғол тарзида ерлар инъом этилган, бу эса уларнинг зиммасидаги вазифаларни кучайтиришга хизмат қилган. Уларга кундалик ва ойлик маошлар ҳам берилган.³

Шунингдек, бу даврда сипоҳийлар ҳам ижтимоий ҳимояга олинган. Улар мамлакат куч-қудрати тимсоли деб тушунилган. Навқар ва амирларнинг бирор хизмати тақдирланмасдан қолмаган. Соҳибқирон фикрича, «сипоҳий давлат хизматида экан, боқий ҳаётларини фоний дунё нақди учун аямаганликларининг ўзи ҳам инъомга ва моддий таъминотга лойиқлигини билдиради».⁴

Амир Темур салтанатида кекса-қариялар ҳам ижтимоий муҳофазада бўлганлар. «Қайси бир сипоҳий (ёки бирор касб ва амал эгаси – Ш.Ў.) хизматда юриб қариллик ёшига етаркан, уни ойлик ҳақдан маҳрум этмаслик ва мартабасидан туширмаслик керак»⁵, – дея уларга эҳтиром билдиради жаҳонгир. Жамиятда улар кадрланган ва эл ардоғида бўлган. Шунингдек, давлат ва ҳарбий ишларни такомиллаштиришда кекса ҳарбий ва олимларнинг мас-

¹ Темур тузуқлари ... – Б.119.

² Кўрсатилган манба. – Б.122.

³ Кўрсатилган манба. – Б.121.

⁴ Кўрсатилган манба. – Б.100.

⁵ Ўша жойда.

лаҳатларига таянилган. Амир Темур катта тажрибага эга бўлган кекса сипоҳийларни ўз салтанатининг устунлари деб билган.¹

Бу даврда юқори мартабали кишилардан тортиб камбағал кишиларгача кучли ижтимоий ҳимоя остида яшаганлар. Халқнинг тўқлиги давлат фаровонлигига ва унинг куч-қудратли бўлишига катта таъсир кўрсатган. Ҳатто фуқароларни ижтимоий ҳимоя қилувчи тизим ҳам мавжуд эди. «Сармояси қўлдан кетиб қолган савдогарга ўз сармоясини қайта тиклаб олиши учун хазинадан етарли миқдорда олтин берилсин»,² – дейилади «Тузуқлар»да.

Бундай рағбат ва ижтимоий ҳимоя нафақат савдогарларга, балки миллати, элатидан қатъи назар, деҳқон, ҳунарманд ва бошқа касб эгаларига, барча фуқароларга ҳам тегишли эди. Агарда зироаткорнинг экин экишга маблағи бўлмаса, унга керакли нарсалар берилган. Бу ҳақда «Тузуқлар»да шундай маълумотлар бор: «Деҳқонлар ва раиятдан қайси бирининг деҳқончилик қилишга қурби етмай қолган бўлса, унга экин-тикин учун зарур уруғ ва асбоб берилсин».³

Давлат ҳатто фуқароларнинг уй-жой қуришига кўмаклашган, мабодо фуқародан бирининг иморати бузилиб, тузатишга қурби етмаса, керакли ускуналар ва ёрдам кўрсатилган.⁴

Амир Темур бу сиёсатни салтанатнинг барча ерларида жорий қилди. «Темур тузуқлари»да шундай дейилади: «Биринчи навбатда, мазкур тоифа ва табақалардан саййидлар ва уламони иззат-ҳурмат қилишни, ҳар қандай истаклари бўлса, дарҳол мухайё этиб, муқаррар равишда уларнинг аҳволидан хабардор бўлиб туришни буюрдим. Агар сипоҳийлар тоифасидан бўлсалар, бундайларга салтанат корхоналаридан юмуш берилсин. Булардан бошқа билагида кучи бор фақир-мискинлар эса ўз аҳволи, касби-корига қараб иш тутсинлар».⁵

Шубҳасиз, Соҳибқироннинг ижтимоий сиёсати адолат ва таваққулни амалга оширди. Бу сиёсат солиқлар масаласида ҳам яққол кўринади. «Амр этдимки, раиятдан мол-хирож йиғишда

¹ Ўша жойда.

² Темур тузуқлари ... – Б.85.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда.

⁵ Темур тузуқлари ... – Б.122.

уларни оғир аҳволга солишдан ёки мамлакатни қашшоқликка тушириб қўйишдан сақланиш керак».¹ Амир Темур фикрича, раиятни (халқни – Ш.Ў.) хонавайрон қилиш давлат хазинасининг камбағалланишига олиб келади. Хазинанинг камайиб қолиши эса сипоҳнинг тарқалиб кетишига сабаб бўлади. Сипоҳнинг тарқоклиги, ўз навбатида, салтанатнинг кучсизланишига олиб боради.² Шундай экан, фуқаронинг моддий таъминоти муҳим ҳисобланган ва улардан солиқлар йиғишда кўп жиҳатлар инобатга олинган.

«Агар ерлик фуқаро азалдан бериб келган хирож микдорига рози бўлса, уларнинг розилиги билан иш кўрсинлар, акс ҳолда, (хирожни) тузукка мувофиқ йиғсинлар, яна амр қилдимки, хирожни экиндан олинган ҳосилга ва ернинг унумдорлигига қараб йиғсинлар. Чунончи, узлуксиз равишда кориз, булоқ ва дарё суви билан суғориладиган экин ерларини ҳисобга олсинлар ва ундай ерлардан олинган ҳосилнинг [учдан] икки ҳиссасини раиятга, [учдан] бир ҳиссасини салтанат хазинаси учун олсинлар»³, – дейилади «Тузуқлар»да.

Шуни алоҳида таъкидламоқчимизки, *хирож* нақд пул билан ҳам тўланиши мумкин эди. Агарда халқ учдан бир қисмга рози бўлмаса, улар ихтиёридаги ер учта *жариб*га (1 *жариб* – 3600 кв газ – Ш.Ў.) бўлинган ва биринчи *жариб*дан уч *ҳарвори* (1 *ҳарвори* – 103 – 150 кг), иккинчи *жариб*дан икки *ҳарвори*, учинчи *жариб*дан бир *ҳарвори* солиқ йиғиб олинган.⁴ Бордию омма бунга ҳам рози бўлмаса, яна бошқа енгиллик яратувчи муқобил тўлов турлари таклиф этилган. Белгиланган тартибдан ташқари ҳеч қандай солиқ олишга йўл қўйилмаган.⁵

Бундан ташқари, кузги, баҳорги, кишки ва ёзги деҳқончиликдан олинган ҳосилнинг барчаси халқнинг ўзига қолдирилган. Ҳосил пишиб етилмай солиқ олиш ман этилган.

Амир Темур даврида ижтимоий тизим, ходимлар танлаш сиёсати ва ижтимоий ҳимоя масаласига алоҳида эътибор берил-

¹ Кўрсатилган манба. – Б.123.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда.

⁵ Ўша жойда.

ган. Турли тоифа вакилларининг келгуси тараққиёти учун катта имкониятлар яратилган, айниқса, тадбиркорликни ривожлантириш, бу тоифага катта йўл очилиши билан давлат ва халқ иқтисодий жиҳатдан юксалган.

Кам таъминланган оилалар давлат томонидан иқтисодий жиҳатдан қўллаб-қувватланган ва ўз даври учун илғор ижтимоий ҳимоя усуллари белгиланган.

Биринчидан, малака ва билимли мутахассисларнинг маоши кўтариб борилган, иккинчидан, тадбиркорларнинг божу *хирож*лари давлат томонидан адолатли белгиланган ва уларнинг хавфсизлиги таъминланган, учинчидан, кам таъминланган оилаларга пул ва натура шаклида ҳазинадан ёрдам кўрсатилган, биринчи марта тадбиркорлик ишини бошлаганлар уч йилгача солиқдан озод этилган.

Хулоса қилиб айтганда, Амир Темур салтанат бошқарувида ижтимоий соҳага катта эътибор қаратган. Мамлакатда ижтимоий гуруҳларнинг ўн икки тоифага ажратилган ҳолда давлат бошқаруви ташкиллаштирилгани давлатчиликнинг ўзига хос хусусиятларидандир. Давлат ҳокимиятини амалга оширишда ижтимоий тизимлар, уларнинг талаб ва эҳтиёжлари инобатга олинган.

Амир Темур салтанати ижтимоий тизимида уруғ-қабилачилик анъаналари ҳам жамият ва давлат бошқарувида катта аҳамият касб этган.

Давлат томонидан ижтимоий тизимни ривожлантиришга эътибор қаратилиши салтанатда ижтимоий қатламларнинг кўпайиши, улар ўртасида тоифалашув жараёнларининг тезлашишига кўмаклашган. Масалан, қишлоқда, савдогарлар орасида бир соҳа вакилларининг турли тоифалари юзага келишига замин яратилган.

Савдогарлар орасида табақаланиш жараёнлари тезлашган.

Йирик хусусий ер эгаларининг шаҳар ҳаёти ва унга боғлиқ тадбиркорлик ишлари билан аралашиб жараёнлари кечган. Амир Темур салтанатида ишлаб чиқариш ва савдонинг тараққий этиши қишлоқ бойларининг шаҳар ҳаёти, тадбиркорлик фаолияти билан боғланиб кетишига олиб келган.

Мазкур даврда турли ер эгаллиги мавжуд бўлиб, оддий халқнинг баъзилари у ёки бу қисмида ишлар эдилар.

Салтанатда ҳунармандчилик ривожланган, бу эса ишлаб чиқариш ва ташқи савдонинг ривожланишига ижобий таъсир кўр-

сатган. Амир Темур даврида зиёлилар табақаси мавжуд бўлиб, уларнинг куч ва илмидан давлат бошқарувида фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилган. Улар кўпинча амир ва маҳаллий ҳукмдорларга маслаҳатчилик қилганлар.

Салтанатда ижтимоий ҳимоя яхши йўлга қўйилган, кам таъминланган, ногирон, етим-есирлар давлат ҳимоясида бўлган. Камбағал кишиларнинг тадбиркорлик, деҳқончилик билан шуғулланишлари, уй-жой қуришлари учун давлат хазинасидан молиявий ва моддий ёрдамлар кўрсатилган.

Умуман олганда, Амир Темур давлатида шаклланган бу тизимни бошқарувнинг муҳим ижтимоий концепцияси деб баҳолаш мумкин.

І боб бўйича хулоса

Мазкур бобда Амир Темурнинг салтанат тараққиётида тутган сиёсий мавқеи, давлат бошқарувининг ўзига хос хусусиятлари, ижтимоий тизим таҳлил этилган.

Бизнинг фикримизча, Амир Темур салтанат тараққиётида катта сиёсий мавқега эга бўлган. У қатъият билан ўз олдига қўйган мақсадларига эришган, даврининг энг зукко кишиларини пир деб тан олган, олимларнинг ёрдамига таянган. Унинг салтанати юксак умуминсоний ғоялар ва ахлоққа асосланган.

Соҳибқироннинг молиявий сиёсатни тўғри юритгани ҳам унинг муваффақиятларига замин бўлиб хизмат қилган. У крим-чиқимларни, сарф-харажатларни меъёрида олиб борган, йўқсилларга доимий равишда хайр-эҳсонлар инъом этиб турган, илм-фанга ҳомийлик қилган.

Шунингдек, Амир Темур ўз давридаги турк-мўғул, форсий-исломий бошқарув анъаналаридан давлат ва жамият равнақи йўлида ижодий фойдаланган.

Бизнинг фикримизча, давлат бошқарувида ўтроқ ва кўчманчи аҳолининг диний, миллий, минтақавий, этник қадриятлари ифодаланган. Уларнинг манфаатлари ўртасидаги мувофиқлик топилган, бу омиллар давлат тараққиётига ижобий таъсир кўрсатган.

Шуни алоҳида таъкидлаш мумкин, Амир Темур ўз давлати сарҳадларини дипломатик усуллар, баъзан юришлар эвазига кен-

гайтирган бўлса ҳам, салтанатни қонунлар, тўғри қўлланган бошқарув, уларнинг ижросини таъминлаш орқали минтақалардаги тинчлик, барқарорлик ва адолатни таъминлашга интиланган.

Салтанатда давлат, жамият ҳамда фуқаролар ўртасидаги муносабатларни тартибга солишга, барча соҳалардаги ижобий ўзгаришларга айнан давлат томонидан олиб борилган сиёсат бош омил бўлиб хизмат қилган.

Маъмурий тизимда ҳам ихчамликка ва самарадорликка, хазина маблағини иқтисод қилишга катта эътибор берилган.

Шунингдек, Амир Темурнинг маслаҳат ва кенгашларга таяниб салтанатни бошқаришни йўлга қўйиши унинг қудрати ва барқарорлигига пойдевор бўлиб хизмат қилган.

Амир Темур салтанати давлат бошқарувида сиёсат, иқтисодиёт, ижтимоий тизим, маънавий-ахлоқий омиллар бир-бирини тўлдирган ва узвий боғланган, соҳалар фаолиятининг мувофиқлаштирилиши миллий давлатчилик тараққиётига туртки берган.

Соҳибқирон давлатнинг иқтисодий функциясини тўлақонли амалга оширишда тадбиркорлик ва халқаро савдо-сотик ишларига алоҳида эътибор қаратган. Бунда, биринчидан, фуқароларнинг моддий таъминоти амалга оширилган бўлса, иккинчидан, божу хирожлар орқали салтанат иқтисодий қудрати ўсиб борган. Амир Темур бу соҳада яхши натижаларга эришиш учун Буюк ипак йўлининг хавфсизлиги ва бир маромда ишлашига эришган.

Мамлакат ички иқтисодий ҳамда ижтимоий потенциалини кучайтириш мақсадида ижтимоий қатламлардан ҳисобланган деҳқонлар, ҳунармандлар, камбағал аҳоли давлат томонидан қўллаб-қувватланган.

Тадқиқотлар Амир Темур ҳар бир ижтимоий табақага эътибор қаратгани, уларнинг ички ўсишига катта имкониятлар яратилганини кўрсатади.

Умуман олганда, Амир Темур ўз салтанатида катта сиёсий мавқега эга бўлиб, бошқарувда ўз даврида мавжуд бўлган турли анъана ва удумлардан ижодий фойдаланиб янгича, инсон, давлат ва жамият манфаатларига асосланган давлат қуришга эришган.

II БОБ

АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИНИНГ МАЪМУРИЙ ТИЗИМИ

2.1. Амир Темур салтанатининг марказий ва маҳаллий бошқарув тизими

Амир Темур салтанатининг марказий ва маҳаллий бошқарув тизими ҳали фанда алоҳида мавзу сифатида таҳлил этилмаган бўлса-да, олимлар бу муаммога ўз тадқиқотларида қисқача тўхталиб ўтганлар.¹

«Амир Темур жаҳон тарихида» номли фундаментал тадқиқотда, Б.Аҳмедовнинг «Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати», А.Р.Муҳаммаджоновнинг «Темур ва Темурийлар салтанати»² ва бошқа асарларда бу борада айрим фикр-мулоҳазалар билдирилган. «Ўзбек давлатчилиги тарихи» асарининг «Давлат бошқаруви, қонунчилик ва ҳарбий сиёсат»³ деб номланган бўлимида Амир Темур даврида бошқарув икки идора – *даргоҳ ва девонларга* (вазирликларга) бўлингани, уларнинг вазифалари, «сохта хон»лар Суюрғатмиш ва Маҳмудхон ҳақида қисқача тўхталиб ўтилади.

Тажрибалардан маълумки, давлатнинг муваффақиятли ривожланиши бошқарув машинаси – марказий ва маҳаллий ҳо-

¹ Manz Beatrice Forbes. Administration and the delegation of authority in Temur's dominions ... ; Manz B.F. The Ulus Chagatay before and after Temur's rise to power ...; Manz B.F. The rise and rule of Tamerlane ...; Жан-Поль Ру. Тамерлан ... – С.229 – 254; Аҳмедов Б.А. Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати ... – Б.5 – 22; Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи ... – Б.171 – 189; Фрагнер Б. Амир Темурнинг маъмурий ислохотлари ва уларнинг Ўрта Осиё, Эрон ва Ҳиндистон давлат идораларига таъсири // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихида тутган ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.13 – 15; Прицак Омелиан. Амир Темур салтанатининг тузилиши // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихида тутган ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.15 – 16 ва бошқалар.

² Давлат бошқаруви. Амир Темур жаҳон тарихида ... – Б.64 – 69; Аҳмедов Б. Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати ... – Б.5 – 22 ва бошқалар.

³ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи ... – Б.171 – 189.

кимиятнинг тўғри ташкил этилиши, улар ўртасидаги мутаносиблик, ўзаро алоқадорлик ва бир-бирига боғлиқликни тўғри тартибга солишга боғлиқ.

Биз монографиямизнинг ушбу бўлимида, аввалги олимларнинг тадқиқотларидан фарқли ўлароқ, марказий ва маҳаллий бошқарув органлари тизимини янада кенгроқ ёритиб, унинг миллий давлатчиликдаги ўрни, ютуқ ва камчиликларини таҳлил этишни мақсад қилиб қўйдик.

Маълумки, Амир Темур давлат қурилишида бу соҳаларни тўғри ташкиллаштириш орқали сиёсий тизимни мукаммаллаштиришга интилган. Ўз мақсад ва режаларини амалга ошириш учун Соҳибқирон давлат бошқарувининг барча соҳаларига алоҳида сиёсий институт сифатида қараб, уларнинг ишчанлигини ошириш, бу тизимни давлат, жамият ва халқ манфаатларини рўёбга чиқарувчи механизмга айлантиришга ҳаракат қилган. Хусусан, марказий ва маҳаллий бошқарув тизимига ҳам катта ўзгаришлар киритган. Унда араб-форс, туркий, мўғул удумлари ўз аксини топди, уларнинг керакли томонлари давлат бошқарувида уйғунлаштирилди ва мувофиқлаштирилди.

Амир Темур бу идораларни ҳар томонлама қулай, тезкор, енгил, содда ва иқтисодий жиҳатдан тежамкор қилиб тузишга интилди. У кучли маъмурий тизим яратиш билан бирга бу аппаратни салоҳиятли, илмли ва маънавий жиҳатдан кучли мутахассислар билан кучайтирди.

Салтанатда марказий аппарат ва маҳаллий бошқарув идораларининг ўзаро алоқадорлиги, бир-бирига бўйсунуш қоидалари тартибга солинди, шакл ва мазмун ўртасидаги мутаносиблик таъминланди. Мазкур соҳани такомиллаштириш орқали юксак коммуникация тизими яратилди. Бу жиҳат Соҳибқироннинг изчил ва мукаммал маъмурий ислохотлар олиб борганлигини кўрсатади. Мазкур қонунларда шариат, тўра ва тузук, ясоқ қоидаларининг энг афзал жиҳатлари жамланган, улар ижодий ривожлантирилган, натижада янгича бошқарув тизими яратилган. Урф-одатлар, миллий кадриятлар тараққиётига йўл очиш, инсоният фаровонлигини таъминлаш асосий мақсад қилиб олинган.

Амир Темурнинг маъмурий тизими турли анъаналарни ўзи-да мужассам этса-да, давлатининг барча соҳаларида туркий давлатчилик анъаналари устунлик қилди.¹

Соҳибқирон расман салтанатни Суюрғатмиш, кейинчалик Маҳмудхон каби сохта расмий хонлар билан биргаликда бошқарган, ўзи ва уларнинг номидан тангалар зарб қилдирган бўлса ҳам, амалда барча ҳокимият унинг кўлида тўпланган эди. У чекланмаган ҳокимиятга эга бўлиб, амр-фармонлари сўзсиз ижро этилган.

Манбалар ва тадқиқотчи муаллифларнинг шоҳидлик беришича, Амир Темур йигирма етти давлатни ўз ичига олган салтанатни етти вазир ёрдамида бошқарган.² Улардан тўрт вазир олий даргоҳ ишларини юритса, учта вазир вилоятлар ишлари билан машғул бўлган. Вазирлар девонбегига бўйсунганлар. Девонбеги бош ижроия ташкилоти – Олий девонга бошчилик қилган.

Беатрис Манц Амир Темур Девони Девони аъло ва Девони бузургдан ташкил топгани, бу икки Девон параллел равишда мавжуд бўлгани, Девони аъло фуқаролик ишлари бўйича форсий анъаналар билан бошқарилгани ҳақида фикр-мулоҳазалар билдирган.³ У Девони бузург олий табақа зодагонлар ҳисобланмиш чиғатой амирлар ва шоҳ хонадони аъзолари масалалари билан шуғулланадиган олий трибунал суд эканлигини айтиб ўтган.⁴

Азамат Зиёнинг ёзишича, «Даргоҳ тизимида девонга девонбеги бошчилик қилган. Олий девоннинг аҳамияти ва мавқеи шу қадар баланд бўлганки, баъзан уни даргоҳ билан бир маънода таърифлаш ҳоллари ҳам кузатилган. Олий девонда ҳар куни тўрт вазир, яъни ижроия идораларидан бош вазир, ҳарбий вазир, мулкчилик ва солиқ ишлари вазири, молия вазири ҳозир бўлиб, ўзига хос равишда ҳисобот бериб турганлар».⁵

Ушбу олий идораларга *девонбеги* тегишли кўрсатмалар бериб турган, уларнинг фаолияти назорат остига олинган.

¹ Haider M. The sovereign in the Timurid state (XIV – XV centuries) ... – P.62.

² Амир Темур жаҳон тарихида ... – Б.64 – 65.

³ Manz B.F. Structure and function ... – P.107 – 109.

⁴ Appendix C. The formal administrative structure // Manz B.F. The rise and rule of Tamerlane ... – P.167 – 175.

⁵ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи ... – Б.177.

Биз алоҳида бўлимда қурултой ва унинг давлатчиликдаги ўрнини кўрсатиб ўтган бўлсак-да, унинг марказий бошқарувни тақомиллаштиришдаги боғловчи ролига яна бир бор тўхталишни лозим деб топдик. Бу сиёсий институтни на марказий, на маҳаллий бошқарувдаги расмий идоралар қаторига кирита олмаймиз, аммо унинг салтанат бошқарувида катта ўрин тутганлиги, марказ ва маҳаллий ҳокимият талаб-эҳтиёжлари оз бўлса ҳам қурултой орқали қондирилгани, адолат ва қонунийликни таъминлашда катта аҳамият касб этганлигини яна бир бор таъкидлаш лозим. Амир Темур бу сиёсий институтни демократлаштириш, унинг самарадорлигини ошириш орқали давлат ва фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий манфаатларини ҳимоя қилишга интилди.

Салтанатда қурултой миллат мажлиси вазифасини ўтади. Бу олий кенгашда катта аҳамиятга молик уруш ва сулҳ, маъмурий бошқарувга оид ва бошқа масалалар муҳокама этилган. Марказий ва маҳаллий давлат органлари ўртасидаги алоқадорликни кучайтиришда бу сиёсий институт катта роль ўйнаган.

Соҳибқирон салтанатида қурултойдан кейинги ўринда махсус орган – давлат мажлиси турган. Улар катта ва кичик кенгаш деб аталган. Катта кенгаш тинчлик пайтида, Самарқандда амир саройида юқоридаги кўринишда чақирилган. Ҳарбий юришлар пайтида, катта жанглар олдидан чақириладиган кичик кенгашда Амир Темурнинг энг яқин кишилари иштирок этган.¹

Салтанатдаги кенгашлар ўз вазифаси ва аҳамиятига кўра бир-биридан бирмунча фарқланиб турган. Баъзи кенгашлар ўта махфий тарзда ўтказилган ва унда хос кишиларгина қатнашган.

Азамат Зиё «Амир Темур даргоҳ қошида махсус кенгаш тузган. Бу кенгаш ички ва ташқи сиёсатнинг энг муҳим масалалари, ҳокимиятнинг юқори амалларига мансабдор шахслар тайинлаш ҳамда бошқа масалаларни муҳокама қилган»² деган фикрни илгари суради. Биз ҳам саройда чақирилган бундай кенгашлар давлат тинчлиги, хотиржамлиги ва хавфсизлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этган эди деб ўйлаймиз.

¹ Тожионов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. – Тошкент, 1998. 1-том. – Б.176 – 179.

² Азамат Зиё. Амир Темур даврида давлат бошқаруви ... – Б.12 – 13.

Салтанатда юз бераётган воқеа ва ҳодисаларни ўрганиш, уларнинг фаолиятини таҳлил қилиш, муаммоларни бартараф этиш учун чора-тадбирлар қўллаш вазифаси Амир Темурдан махфий кенгашларда берилган маслаҳатларга таянишни талаб этган. Кенгашда ҳар куни ва ойма-ой олинган хабарлар муҳокамадан ўтиб, камчиликлар дарҳол тўлдирилганди.

Улар билан бирга марказий ҳокимиятда вазирликлар муҳим ўрин тутган. «Темур тузуклари»даги маълумотларга кўра, вазирларнинг бири мамлакат ва раият вазири бўлиб, у давлатнинг муҳим ва кундалик ишлари, вилоятларда йиғилган ҳосил, солиқ-ўлпонлар, уларни тақсимлаш, кирим-чиқимлар, мамлакат ободонлиги, аҳолининг фаровонлиги масалалари билан шуғулланиб, бу ҳақда Амир Темурга хабар бериб турган.¹

Иккинчиси сипоҳ вазири бўлиб, ҳарбийларнинг ойлик ва бошқа ҳақларини ўрганган, бу ҳақда амирга хабар бериб турган. Улар сипоҳ тарқоқ ҳолга тушиб қолмаслиги учун ҳарбийлар аҳолидан хабардор бўлиб туришган.²

Учинчиси мулкчилик ва солиқ ишлари вазири бўлиб, у ўлиб кетган ва қочганларга тегишли молларни, келиб-кетаётганларнинг (сайёҳлар ва савдогарларнинг) мол-мулкидан олинадиган закот ва божларни, мамлакат чорваларини, уларнинг ўтлов-яйловларини бошқариб, буларнинг барисидан йиғилган даромадни омонат тарзида сақлаш ишларини назорат қилган. Ғойиб бўлганлар ва ўлганларнинг мол-мулкани меросхўрларига топширган.³

Тўртинчиси салтанат ишларини юритувчи вазир эди. У бутун давлат идораларининг кирим-чиқимлари, хазинадан сарфланган барча харажатлар, ҳатто отхона ва саройдаги бошқа жонзотларга қилинган харажатларгача оғоҳ бўлиши лозим бўлган.⁴ Бу вазирликнинг фаолиятини таҳлил этиб Амир Темур даврида молиявий сиёсат яхши йўлга қўйилганига ишонч ҳосил қиламиз, давлатда кирим-чиқимлар ва сарф-харажатлар қатъий назорат остида турганини англаймиз.

¹ Темур тузуклари ... – Б.107.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда.

Салтанатда чегара ерлар ва тобе давлатларга оид уч вазирдан иборат давлат ҳайъати тузилган, у ҳолиса дейилган. Улар қарам ерлардаги молиявий муаммоларни ва келадиган даромадларни бошқаришган.¹ Биринчи вазир халқдан олинадиган солиқлар ундирилишини кузатган, ўз фаолияти тўғрисида марказга ҳисобот бериб турган. У солиқлар миқдори, солиқ тўловчининг номини ёзиб борган. Тарихдан маълумки, солиқлар давлатнинг иқтисодий қудрати асосидир. Солиқларнинг ҳаддан ошиб кетиши халқнинг моддий аҳволи ёмонлашувига сабаб бўлган. Амир Темурнинг солиқ сиёсатини ўрганиш асносида унинг давлат ва халқ манфаатларига мослаштирилгани, бу борада халққа анча энгилликлар яратилганлигини тушуниб етамиз. Солиқ ишлари вазири ҳам бу қоидага амал қилган ҳолда иш юритган деб ҳулоса яшашимиз мумкин. Иккинчи вазир ҳарбий соҳага оид ишларни бошқарган. У сипоҳга берилган ва берилиши лозим бўлган маблағ ҳисоб-китобини назорат қилган. Учинчи вазир дараксиз йўқолган кишилар, келиб-кетиб юрувчилар, саёҳатчилар ва савдогарлар, ҳар хил йўллар билан йиғилиб қолган ҳосил, руҳий касаллар, вориссизларнинг мол-мулки, қозилар ва *шайхулислом*-нинг ҳукми билан олинган жарималарни тартибга келтирган.

«Тузуқлар»да ушбу вазирлик ҳақида маълумотлар мавжудлигига қарамай, олимларнинг бу тўғридаги қарашларида ихтилофлар бор. Б.Аҳмедов мулоҳазаларини келтирамиз: «Амир Темур тузган марказий давлат тизимини бор-йўғи етти вазир: 1) мамлакат ва раият вазири; 2) сипоҳ вазири; 3) молия ишлари вазири; 4) салтанат ишларини юритувчи вазир, бешинчи, олтинчи, еттинчи вазирлар – сарҳад вазирлари орқали бошқарган.

Лекин уларнинг ким ва нималиги, яъни зиммасига қандай вазифалар юклангани аниқ эмас. «Тузуқлар»да айтилишича, бу уч вазир сарҳадлар вазири деб аталган ва тобе мамлакатларга тегишли ишлар билан машғул бўлганлар. Хусусан, «Улар мазкур ерлардаги молиявий муаммоларни ва келадиган даромадларни бошқаришсин», – дейилган. Балким, вазири аъзам қарамоғида шу ишлар билан шуғулланадиган уч вазирдан иборат ҳайъат бўлгандир. «Зафарнома»да Девони адл, Девони қуззот, Девони

¹ Ҷўша жойда.

мансаб деган атамалар учрайди. Девони адл ва Девони куззот, ўз-ўзидан кўриниб турибдики, адлия ишлари билан шуғулланган. Демак, бешинчи вазир адлия ишлари билан машғул бўлган. Девони мансабга келсак, у подшоҳ саройида ва бошқа ерларда юз берадиган ҳар қандай воқеа-ходисалардан хабардор бўлиб туриши, мансабдорларнинг фаолиятини кузатиш ишлари зиммасига юклатилган махсус девон бўлса керак. Шундай муассаса Ғазнавийлар, Сомонийлар, Хоразмшоҳлар давлатида ҳам бўлган ва у девони мушриф деб аталган».¹

Девони мушриф ҳақида Б.Аҳмедов «шубҳасиз, бундай девон Темур ва Темурийлар давлатида ҳам бўлган» деган фикрни айтади. Демак, олтинчи вазир девони мансаб тепасида турган. Яна шу ҳам маълумки, ўрта аср феодал давлатчилиқ фаолиятида (Амир Темур давлати бундан мустасно эмас, албатта) мамлакатлараро савдо ва элчилик муносабатлари ҳам алоҳида ўрин тутган. Мазкур юмушларга масъул бўлган муассаса Девони расоил деб аталган. Демак, вазирлардан бири, еттинчиси, шу муассасага раҳбарлик қилган.² Б.Аҳмедов Амир Темур давридаги мавжуд вазирликларни қуйидагиларга ажратган: 1) вазири аъзам (Бош вазир), у салтанатнинг муҳим ишлари билан шуғулланган; 2) сипоҳ вазири; 3) вазир давлат ер-мулклари, бож, закот ишлари билан шуғулланган; 4) вазир салтанат қирим-чиқимлари, хазина харажатлари билан шуғулланган; 5) адлия вазири, у Девони куззотга (қозилар девони) раҳбарлик қилган; 6) Девони мушриф; 7) ташқи ишлар вазири.³ Бу вазирлар девонбегига бўйсунган.

Азамат Зиё «Темур тузуклари»га асосланиб етти вазирни мисол келтирса-да, манбага суяниб «саккизинчи вазирлик бу адлия вазирлигидир» деган фикрни илгари суради.⁴ Ташқи ишлар масаласида эса Азамат Зиё «ташқи алоқалар, элчилар, халқаро ёзишмалар билан шуғулланувчи хизмат бўлган. Афтидан,

¹ Аҳмедов Б. Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати ... – Б.12 – 13.

² Ўша жойда.

³ Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги ... – Б.180.

⁴ Аҳмедов Б. Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра в первой половине XV века // Из истории эпохи Улугбека. Сб. статей. – Ташкент: Фан, 1965. – С.5 – 56; Ўша муаллиф. Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати ... – Б.17 – 18; Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи ... – Б.183 – 184; Муҳаммаджонов А.Р. Темур ва Темурийлар салтанати ... – Б.27 ва бошқалар.

бу хизмат ижроия тизимида эмас, даргоҳ таркибида фаолият кўрсатган» деган фикрга келади. Амир Темур даврида нечта вазирлик мавжуд бўлгани ҳақида ҳозирча олимлар томонидан бир яқунга келинмаган бўлса-да, юқорида кўрсатилган идоралар давлат бошқарувида муҳим ўрин тутганини алоҳида таъкидлаб ўтамиз.

Соҳибқирон давлатни мўғуллар каби улус, вилоят ва туманларга бўлиб бошқарган. У салтанатини тўрт улусга тақсимлаб, уларга ўз ўғил ва набираларини ҳукмдор этиб тайинлаган. Шунингдек, вилоят ва туманларга ҳам асосан темурий шахзодалар ва ҳарбий лашкарбошилар раҳбарлик қилган.

Амир Темур вилоят, туманларга кўпинча жанглarda синалган, баҳодирлик кўрсатган ҳарбийларни сийлаш учун суюрғол тариқасида мулклар инъом этар, улар ўзларига тегишли ҳудудларни бошқарар эди. Шунинг учун баъзи олимлар бу даврни ҳарбий феодализм даври деб атайдилар.

Ҳозирги даврда халқаро демократик тизим ва юқори ҳарбий техниканинг қўлланилиши мамлакатни ҳарбийлаштиришга катта эҳтиёж туғдирмайди. Бироқ тарихда мамлакат мудофаасини ташкиллаштириш масаласи ҳар доим долзарб масала бўлиб келган.

Ғарб ва Шарқда инқирозлар, урушлар кучайган даврда Соҳибқироннинг ҳарбийлар орқали давлатни бошқариши, мамлакатнинг мудофаага доимий шай туриши бошқарувнинг муҳим ютуқларидандир.

Амир Темур ҳаётлигида куч билан ушлаб турилган маҳаллий ҳокимликлар унинг вафоти билан мустақилликка интилди. Бу жараёнда *суюрғол* тизими тарқоқликнинг кучайишига таъсир кўрсатган бош омиллардан бири бўлиб қолади. Бошқа давлатларнинг *суюрғол* тизими билан солиштирадиган бўлсак (Қадимги Рус, Франклар империяси ва бошқалар), вақтинча ёки умрбод бўлиб берилган ҳудудларнинг аксариятида кейинчалик феодал тарқоқлик келиб чиққан. Амир Темур даврида *суюрғол* ўзининг яхши натижаларини берса-да, аммо у орқали алоҳида давлатларнинг ажралиб чиқиб кетишига имкон яратилганди. Чунки ҳарбий пешқадамлик халқаро сиёсий нуфузни белгилаган ўрта асрларда ҳарбийларнинг нуфузи баланд бўлган ва улар шу йўл билан рағбатлантирилган.

Маълумотларга кўра, Соҳибқирон ўз ўғил ва набираларига ишончли, синалган, тажрибали, тадбиркор кишиларни маслаҳатчи этиб тайинлаган. Шарафиддин Али Яздий ёзади: «Хулағухонга тааллук улусни амирзода Умарға берди ва нишон бериб, ол тамға бости. «Озарбайжон вилояти, Рум ва Истанбулгача ва Шому Мисргача анинг ҳукми фармонида бўлғай. Ва шаҳзодаларким, Ироқ ва Форсада турурлар, анинг сўзидин чиқмасунлар ва анинг қурултойида ҳозир бўлсунлар!» Ва амирзода Мироншоҳким, анинг атоси эрди, бекларидин ва навкарларини, бир жамоат кишини анга берди. Ва ул маҳалда амирзода Умарни ижозат берди. Ва амирзода Мироншоҳни неча бек билан, мисли Рустам, Амир Муса ва Тўкал Ёдгор Барлос ва Жунайд Бурулдай ва ғайруху ўн минг йахши кишини йароғи била анга берди. Ва ҳукм қилдиким, «Анинг сўзидин чиқмасунлар!» Ва шаҳзода уларга дедиким, «Жаҳоншоҳбек сўзидин чиқмасун ва ҳар неким, ул маслаҳат кўрса, анинг бирла амал қилғайсен! Шаҳзодага тожу камар мурасса ва отким, эгар-югани олтун эрди, берди. Ва шаҳзодага кучуб, юзига ўпуб, ижозат берди. Ва анинг била қолғон бекларға нималар инъом қилиб, йахши сўзлар деб, кўнгул бериб ижозат берди. Жаҳоншоҳбек Соҳибқироннинг ҳажрида кўп йиғлаб зори қилди. Андин сўнг Соҳибқирон амир Шайх Иброҳим ва Мардиннинг Султони Иса Малик Иззуддин ва Кўстандил Гуржи ва Тизак ва Жолиқ ва Бистом барчани хилъатлар бериб ва олтун камарлар инъом қилиб, барчани шаҳзода Умарға мулозим қилди».¹

Шарафиддин Али Яздийнинг фикрларидан хулоса қилиш мумкинки, Соҳибқирон жангларда, давлат ишларида тобланган, садоқатли, тадбиркор, олим кишиларни ўз ўғилларига маслаҳатчи қилиб тайинлаган ва улар орқали худудларда бошқарувнинг холислигини таъминлашга интилган. Маҳаллий ҳокимликларни ўзига итоат этувчи давлат маслаҳатчилари орқали ҳам назорат қилган.

Амир Темур даврида ташкил этилган давлат *ноҳия* – округларга, ўн мингликлар – *туманлар*, мингликлар – *ҳазоралар*, юзликлар – *садалар*, ўнликлар – *дахаларга* бўлинган. Бундан кў-

¹Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.283.

ринадики, маҳаллий бошқаришнинг ўнликлар тизими мавжуд бўлиб, унинг асосига белгиланган тартибда Амир Темур кўши-ни учун аскар етказиб бериш вазифаси қўйилган.¹

Соҳибқирон даврида маҳаллий бошқариш ишлари яхши ташкиллаштирилган бўлиб, ҳар бир вилоят, шаҳар, тумanning ўз ҳокими, молия девони, қозиси, муфтийси, мутаваллиси ва муҳтасиби бўлган. Ҳар бир шаҳар ва қишлоққа кутвол, яъни ко-мендант тайинланган. Бизнингча, улар, бир томондан, маҳаллий маъмурларга, иккинчи томондан, *Олий девонга* бўйсунган.

Минг чопар – хабаргирлар орқали пойтахтга ахборот берил-ган. Улар давлат сарҳадларида юз бераётган воқеа-ҳодисалар ҳақида муттасил хабар юбориб турганлар. Бу усул камчиликлар-ни бартараф қилишда муҳим аҳамият касб этган. Ёлгон хабар ёзганларнинг бармоқлари, туҳмат хабар ёзганларнинг боши ке-силган. Соҳибқироннинг йигирма етти давлатни бирлаштирган йирик салтанатидаги муттасил кузатув ва хабарлар алмашинуви жойларда ҳақиқат ва адолат ўрнатилишига хизмат қилган. Шу-нингдек, Амир Темурнинг амр-фармонлари ҳам хабаргирлар, жарчилар орқали маҳаллий ҳокимларга етказилган.

Давлат бошқарувида маҳаллий эркин жамоалар ва маҳалла оқсоқоллари катта роль ўйнаганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. Амир Темур бошқарувдаги миллий урф-одатлар ии ино-батга олиб солиқлар йиғиш, маҳалла тинчлик-фаровонлигини сақлаш, моддий таъминот ва бошқа масалаларда жамоа ҳамда уни бошқарган маҳалла оқсоқолларининг мустақил фикрларини инobatга олган. Ҳатто ўзи забт этган ҳудудлар маъмурларини ҳам кўпинча халқ фикрини инobatга олган ҳолда маҳаллий аҳо-ли орасидан тайинлаган.

Амир Темур давлат органлари тизимини ташкиллаштириш-да асрий миллий анъаналарга таянган ва бошқарувда қонунлар барча ҳудудлар учун тенг кучга эга бўлса-да, миллий ҳудудларга анча кенг имкониятлар яратилган, яъни давлат томонидан қай-сидир миллий маданият, жумладан, тил зўрлик билан бошқа ҳу-дудларга олиб кирилмаган. Ўрта Осиёда эса туркий тил анъана-ларини ривожлантиришга алоҳида эътибор берилган. Турк тили

¹Мамаатов Х.Т. «Темур тузуклари»да ... – Б.105.

анъаналари, айниқса, Хусайн Бойқаро даврида кучайди. Буюк мутафаккир ва давлат арбоби Алишер Навоий томонидан «Хамса» асарининг битилишини ҳам Амир Темур томонидан туркий тил ривожини учун яратилган шароитлар натижаси деб айтишимиз мумкин.

Амир Темур даврида ҳар бир вилоят ва қатта шаҳарларда адолат уйи ташкил этилган. У асосан давлатга, бошқариш тартибига қарши ва мансабдорлик жиноятларини таҳлил қилиб тегишли чора-тадбирларни кўрган. Фуқароларнинг арз-додлари ва бошқа талабларини туғри ҳал этиш давлатнинг асосий ишларидан бўлгани туфайли бошқарувда бу масалаларга муҳим ўрин ажратилган.

Арз-шикоятлар ва уларнинг натижалари мирзолар томонидан рўйхатга олинган, тез-тез марказий ва маҳаллий ҳокимият томонидан ўтказилган тафтиш, сўроқлар, шунингдек, чопарларнинг маълумотлари орқали марказда жойлардаги аҳвол назорат қилиб борилган.

Амир Темур даврида бир-бирига бўйсунадиган, бир-бирига бўйсунмайдиган бошқарув органлари, фуқаролар, марказий ва маҳаллий идоралар ўртасидаги муносабатлар мувофиқлаштирилган.

Темурийлар давлатида идора этиш ташкилотларининг ихчам, оддий, арзон ва тезкорлиги, яъни давлат бошқарувининг иқтисодий жиҳатдан тежамкорлиги тамойилига амал қилинган.¹

Амир Темур тузган маъмурият оддий, ихчам, тезкор ҳаракатланишга мосланган, барча хабарлар тез вақт ичида салтанатнинг барча ерига етиб борган. Жумладан, саройда чиқарилган қарор ва фармонлар *мунший*лар томонидан дарҳол кўчирилиб, тезда вилоят ва туманларга жўнатилган. Тезкор ахборот алмашинувини таъминлашга эришилган. Бу эса йирик салтанатнинг энг чет жойларида ҳам қонун устуворлигига эришиш имкониятини яратган.

1402 йили Рум забт этилгач, бу ҳақда Амир Темур: «Муншийлар фатҳномалар Эрону Туронға нома битиб йибарсунлар», — деб фармон берган. Шарафиддин Али Яздий ёзади: «Муншийлар мисли Мавлоно Шамсуддин Мунший ва ўзга муншийлар ўлтуруб фатҳномалар битиб, Эрону Туронға йибардилар. Ва бир

¹ Кўрсатилган манба. — Б.126.

фатҳнома Султонийага – ҳарамларга йибардилар ва йана бир фатҳнома Самарқандқа йибардилар ва йана фатҳнома Кобул ва Зобул ва Синдга йибардилар. Яна бирини Форс вилоятига амирзода Рустамга йибардилар. Туркистон ва Қошғар ва Хўтан ва Бадахшон ва Хуросон ва Хоразм ва Мозандарон ва Табаристон ва Гилон ва Озарбайжон ва Ироқи Араб ва Ироқи Ажам ва Кач, Мекрон ва Сейистон – барча вилоятларга фатҳномалар йибардилар».¹

Амир Темур давлати байроғи ҳақида Л.Керен шундай ёзади: «Амир Темур форсча «рости – русти» – «куч – адолатда» деган шиор битилган уч ҳалқадан иборат байроқни ўзининг туғи этиб белгилади. Ривоятларга қараганда, туғдаги уч доира курраи заминнинг Амир Темур ҳукмронлик қилишни истаган уч қисмни билдирар, мўғул урф-одатлари бўйича эса ўз хўжасига омад келтирувчи сеҳрли белгилардан бири ҳисобланарди».² Бизнинг назаримизда, бу уч ҳалқа – само, ер ва сувликни англатган бўлиши ҳам мумкин.

Амир Темур давлати расмий анъаналарига яна шу нарса хоски, ислом бошқарувига асосан унинг номи қўл остидаги давлатларда жума ва ҳайит намозларида хутбага қўшиб ўқитилган. Одатга кўра, у ёки бу подшоҳнинг сиёсий ҳукмронлиги тан олингани унинг номи хутбага киритилиши ё киритилмаслиги билан ҳам белгиланган.³ Мансабдорларни юқори лавозимга қўйишда ҳам ўзига хос урф-одатларга амал қилинган. Бу давр анъаналарига кўра, мансабга тайинланган кишига фармон, нишон, ол тамға берилган ва подшоҳона тўнлар кийдирилган.

Соҳибқирон давлатида фармонлар ёрлиқ деб аталган. Ушбу ёрлиқ, мактуб ва рухсатномаларда «Темурбек» деб имзо чеккан. Расмий қоғоз ва тангаларда «Темур Гўрагон» сўзлари битилган.⁴

Маълумотларга кўра, «Туғро подшоҳнинг ёрлиғи, фармони, герб, давлат нишонаси бўлиб, унда ҳарфлар бир-бирига чирмаштириб ёзилган. Бундай усулда подшоҳнинг номи ва лақабларини унинг фармони тепасига битганлар».⁵

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.262.

² Керен Л. Амир Темур салтанати ... – Б.242

³ Абдураззоқ Самарқандий. Мағлаъи саъдайн ... – Б.461.

⁴ Керен Л. Амир Темур салтанати ... – Б.42.

⁵ Абдураззоқ Самарқандий. Мағлаъи саъдайн ... – Б.460.

Салтанатда давлат ва маҳаллий ҳокимият органларининг барча бўғинлари ягона марказга бирлашган, бошқарув ахлоқи-га катта эътибор қаратилган. Бу даврдаги қонунларда шахснинг мансабига қараб ҳақ тўлаш, мансабдорнинг шахсий жавобгарлиги, совғалар олиши масаласи ва интизомий жавобгарлигига алоҳида эътибор берилган.

Қурултой, кенгаш, шоҳона қабуллар ва дабдабали сарой маросимларида ўрта аср давлатчилигининг ўзига хос расмий анъаналари мужассам эди. Тантанали маросим тартибю қоидаларидан тортиб аёнларнинг либосларигача эътиборда турган. Амир Темур шоҳона қабул тартибларининг бир қисмини кўшни давлатлардан қабул қилиб, ўз саройида тараққий эттирган.

Шунингдек, этик ва эстетик қоидаларнинг расмий маросимлар билан уйғунлашиши тантаналарга улуғворлик ва салобат бахш этган. Масалан, расмий маросимларда ва саройда хонимлар бошига шокилалли бўрк, эгнига олтин уқа билан безатилган узун қизил қабо кияр эдилар. Қабонинг ёқаси сиқиб турадиган, енгсиз бўлиб, орқа этаги жуда узунлиги учун уни махсус жориялар кўтариб юришган. Жорияларнинг сони баъзан ўн беш нафаргача етарди. Аёллар Кичик Осиёнинг қимматли жавоҳирию Исфаҳон, Мўлтон, Ганжа, Дамашқ, Бурса, Венеция заргарларининг нафис зеб-зийнатлари билан ўзларига оро берсалар, эркаклар ноёб тошлар билан безатилган қуроллар ва камарлар тақиб юрганлар.

Испания элчиси Клавихони Конирил мавзеида бўлиб ўтган шоҳона маросим, айниқса, ҳайратда қолдирган. Конирилда 10 – 15 минг чодир ўрнатилган бўлиб, тўй маросимида сарой аҳли, вазир-визаролардан ташқари аҳолининг турли табақа вакиллари қатнашган. Клавихо мансабдор шахсларнинг лавозими бўйича чодирларнинг жойлаштирилиш тартиби, жиҳози, ҳатто уларнинг безакларигача катта эътибор берилган эди.¹ Бундан кўринадикки, Амир Темур салтанатида расмий маросим ва тантаналар учун махсус меъморий-бадиий ечим ишлаб чиқилган. Умуман олганда, давлат бошқаруви махсус дастур орқали ташкиллаштирилган.

¹Муҳаммаджонов. Р. Темур ва Темурийлар салтанати ... – Б.34.

Манбалардаги маълумотларга кўра, Соҳибқирон ҳатто ўзига қарам ҳокимларга бошқарувни қандай ташкиллаштириш тўғрисида мактублар юборган.¹

Немис олими Берт Фрагнернинг ёзишича, маъмурий бошқарувда Амир Темур даврида янгича дипломатик принциплар ишлаб чиқилган. Масалан, Соҳибқирон фармон чиқаришда ўзига хос услуб яратди. «Амир Темур томонидан фармонлар чиқариш тартибига қўйилган талаблар унинг авлодлари томонидан ҳам қабул қилинган. Бунга бир қатор темурий ҳукмдорлар, масалан, Шохрух мирзо, Абу Саид мирзо томонидан чиқарилган ва асл нусхада сақланиб қолган кўплаб ҳужжатлар асос бўла олади. Ғарбий Эрон ва Шарқий Анатолидаги қорақўюнли ҳамда оққўюнли туркман ҳукмдорлари Амир Темур ва унинг авлодларига душманлик руҳида бўлсалар ҳам, фармонлар чиқаришда Амир Темур услубини тўлиқ қўллаганликлари алоҳида диққатга сазовордир. Бу туркман ҳукмдорларининг Хуросон ва Трансоксаниядаги темурийларга душман сифатида қарамай, балки Темур шахсида шаклланган ҳукмдор намунасини тан олганликларидан далолат беради».²

Тадқиқотчи Эрон сафавийларидан тортиб шайбонийлар, аштархонийлар, Ўрта Осиё хонлиқларигача Амир Темур давлатчилиги анъаналарини намуна сифатида ўзларига қабул қилганликларини айтиб фикрини шундай давом эттиради: «Бу масаланинг ниҳоятда қизиқ томони шундаки, на XV аср турк ҳукмдорлари, на XVI аср шиа сафавийлар тарафдорлари ва на шайбонийлар ўзларини Амир Темур бошқаруви анъаналарининг издошлари ва тарафдорлари деб ўйламаган. Шунга қарамай, улар Ғарбда усмонли турк салтанатидан то Ҳиндистонгача бўлган бепоён чегарада Амир Темурни улуғ ҳукмдор сифатида тан олишган ва унинг ғояларини қабул қилишган».³

Бу даврда расмий тил форс тили бўлса-да, қолган тилларнинг эркин ривожланиши учун имконият яратилган, жойлардаги миллий урф-одатларга ҳалал берилмаган, уларга ички мустақиллик

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.353.

² Фрагнер Б. Амир Темурнинг маъмурий ислохотлари ва уларнинг Ўрта Осиё, Эрон ва Ҳиндистон давлат идораларига таъсири ... – Б.13 – 14.

³ Кўрсатилган манба. – Б.14.

тақдим этилган. Амир Темур давлат бошқаруви шакли ҳақида Х.Маматов шундай мулоҳаза билдиради: «Маълумки, давлат ва ҳуқуқ фанларида ўрта аср давлатларини бошқариш шакли бўйича «илк феодал якка ҳокимлигига (якка ҳокимлик): а) табақали вакиллик монархияси; б) мутлак монархия даврларига бўлиб ўрганилади. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихида эфталитлар давридан бошлаб ундан кейинги барча давлатлар: турк хоконлари, салжуқийлар, хоразмшоҳлар мутлак ҳокимиятга эга эди деб ҳисоблаш мумкин.

Амир Темур давлати мафқурасининг негизини исломий ғоялар ташкил этади. Давлат мафқурасига айланган бу ғоя умуминсоний кадриятларга асосланган бўлиб, у доимо тинчлик ва инсонпарварликни илгари суради.

Соҳибқироннинг миллий таркиби жуда қурама йирик салтанатида диний, ирқий ва бошқа низоларнинг келиб чиқмагани ҳам салтанат мафқурасининг пойдевори умуминсоний кадрият эканлиги, шарқона демократия, бағрикенглик ғоялари мавжудлигидан далолат беради.

Бизнингча, Амир Темур давлат аппаратини ташкил этувчи маъмурий тизим, тизимлараро ва жамият ўртасидаги муносабатлар мутаносиб ривожланган, ҳар бирининг аниқ вазифаси белгиланган, қонунлар ижроси ана шу тизим орқали таъминланган. Мамлакатнинг чекка ҳудудларида ҳам қонун устуворлиги ўрнатилган.

Бундан ташқари, расмий маросимлар, меъморий-бадий ечим, этик ва эстетик қоидаларга алоҳида эътибор берилиши давлат қудратини оширишда муҳим омиллардан саналган.

Давлатчилик тизимидаги ушбу қоидалар миллий бошқарувимиз юқори даражага кўтарилганлиги, давлат органлари тизимини яратишда у билан боғлиқ ҳар бир соҳа эътиборга олингани, ўзаро муносабатлар тартибга солингани ва мувофиқлаштирилгани, бу борада яхлит концепция яратилганлигини кўрсатади.

2.2. Давлат бошқарувини такомиллаштиришда курултойларнинг ўрни

Маълумки, қурултойлар қадимдан давлат бошқарувининг муҳим бўғинларидан бири ҳисобланган. Улар ўз даврида жамият ва давлат ўртасидаги муносабатларни яхшилашга хизмат қилган. Қурултойда энг муҳим масалалар, жумладан, ўзга давлатларга уруш қилиш, тинчлик ўрнатиш ёки давлат бошқарувига оид бошқа муҳим ишлар ҳал этилган. Бундан кўринадикки, қадимий бошқарув анъаналаримизга мувофиқ, давлат раҳбари бирор муҳим ишни ва ўзгаришларни бошлашдан аввал халқ вакиллари билан кенгашиш, масаланинг ечимида бирор хато ва адолатсизликка йўл қўймаслик учун олий даражадаги кенгашда муаммоларни ҳал этган. Биз қадимги қурултойлар тарихини мушоҳада этарканмиз, улар бугунги парламент тизимининг дастлабки тажрибалари эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Тўғри, қурултойлар мўғуллар ва бошқа халқлар давлат бошқарувида ҳам мавжуд бўлган, аммо бу сиёсий институт бизнинг тарихда муҳим ўрин тутган. Оқсоқоллар йиғини, ҳарбий демократия, уларнинг ривожланган босқичи – қурултой каби сиёсий институтларнинг ўтмишдаги фаолияти фикримизга далилдир. Мазкур тарихий жараёнлар таҳлили бугунги парламентимиз тарихининг йилликларга бориб тақалиши, у бугунги кунда такомиллашиб, халқаро тажрибалар билан бойитилгани ҳақида хулоса чиқаришимизга имкон беради.

Ўрта асрларнинг муҳим сиёсий институтларидан ҳисобланган қурултойларнинг Амир Темур даврида қандай мақомга эга бўлгани, унинг давлат ва жамият ҳаётидаги аҳамиятини кўрсатиб бериш мақсадида ушбу мавзуга алоҳида бўлим ажратдик.

Қадимий удумларимизга кўра, давлат раҳбарлари қурултойда сайланган ва улар оқ кигиз устига ўтқазилиб юқорига кўтарилган. Оқ кигизнинг тўрт учини энг нуфузли амалдорлар ва диний раҳнамоларгина кўтариш ҳуқуқига эга бўлган. Ушбу удумлар бажарилган тақдирдагина шахснинг ҳокимияти қонуний ҳисобланган. Соҳибқирон ҳам ўзининг давлат ҳокимиятини қурултой орқали мустаҳкамлаган. У 1370 йил 8 апрелда қурултойда амир этиб сайланган ва ўша даврдаги одатга мувофиқ оқ кигиз усти-

га ўтказилиб юқори кўтарилган. Унга диний раҳнамози Саййид Барака оқ фотиҳа берган, ҳукмдорлик нишони – туғ, ноғора ва байроқ топширган. Ўша кундан эътиборан Амир Темур бутун Мовароуннаҳрнинг конуний ҳукмдори – амири ҳисобланган.

Амир Темур салтанатидаги қурултой олий табақа вакиллари-нинг кенгаши эди. Мантиқан олиб қараганда, шундай бўлиши ҳам керак. Негаки йирик салтанатда оммани йиғишни ташкил-лаштириш, шунингдек, масалани тартиб билан ҳал қилишнинг иложи йўқ. Шу туфайли ҳудудларнинг вакиллари – маъмурлар, ҳарбий бошлиқлар ва олимлар қурултойда қатнашиб, мамлакат ҳаётидан бохабар бўлишган.

Қурултойда қабул қилинган қарорлар асосида фармонлар чиқарилган, улар зудлик билан муншийлар томонидан кўпайтирилиб, мамлакатнинг энг чекка жойларигача жарчилар, чопарлар орқали етказилган. Ўша даврдаги муҳим қарор ва фармойишлар, бир томондан, маъмурлар, иккинчи томондан, хабаргирлар орқали кенг оммага етказилган. Бўлаётган ўзгаришлардан халқ оммаси хабарсиз қолмаган. Оммавий ахборот воситалари бўлмаган ва транспорт чекланган ўрта асрларда ахборот коммуникациясининг яхши йўлга қўйилгани мамлакат тараққиётида муҳим омил эди.

Амир Темурнинг салтанатни сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлаш, давлат аҳамиятига молик масалаларни муҳокама қилиш ҳамда тадбиру чоралар белгилаб олиш мақсадида қурултойлар ва кенгашлар ўтказишга катта аҳамият бергани ҳақида тарих саҳифаларида кўплаб маълумотлар мавжуд. Уларга кўра, Темур томонидан Қарши, Самарқанд, Қорабоғ ва бошқа жойларда ўтказилган қатор қурултой ҳамда кенгашларда шахзодалар, давлат маъмурлари, ҳарбий бошлиқлар, уламолар ва мулкдор зодагонлар вакиллари қатнашганлар. Олий даражадаги бундай йиғинларда мамлакатнинг иқтисодий ва ҳарбий аҳволига оид энг муҳим масалалар муҳокама этилар, зарур ишларни бажариш тўғрисида қарорлар қабул қилиниб, тадбирлар белгиланар эди. Давлат аҳамиятига эга ҳар бир масалани ҳал этишда Темур шу соҳанинг билимдонлари ва олимлар билан маслаҳатлашар эди.¹

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.125; 128; Муҳаммаджонов А.Р. Темур ва Темурийлар салтанати ... – Б.33.

Бундан кўринадики, Амир Темур қурултой қарорига таянишни давлат бошқарувидаги энг адолатли йўл деб тушунган.

У қурултойни фаоллаштириш орқали туркий давлатчилик асосларини такомиллаштирган. Манбалардаги маълумотлар ривожланган ўрта асрларда қурултойнинг миллий давлатчилигимиздаги энг гуркираган даври Амир Темур даврига тўғри келади деб хулоса чиқаришимизга имкон беради.

Ўша даврда бўлиб ўтган бир қурултой ҳақида Шарафиддин Али Яздий шундай маълумот келтиради: «Ҳазрат Соҳибқирон давлатидин турк элининг азимат ва шавкатлари аъло мартабага етиб эрди, алаҳхусус, Чигатой улусиким, аларнинг давлати мағриб оламдин машриққа тўлуб эрди ва аларнинг мол жиҳатларини ҳеч ким санолмас эрди. Ва йосоклариға анча мол ва азимат бўлуб эрдиким, ўзга ернинг бекларидин эрдилар. Ҳазратнинг муборак хотириға кечтиким, черикни керак бурунғидин кўбрак қилгай. Бас, қурултой қилмоқ фармон қилди (1390 й. баҳор – Ш.Ў.) ва ҳар вилоятдин ва тумонот ва хазорижотнинг беклари ва вилоятларининг даруғалари ҳозир бўлсун деб ҳукм қилди. Вилоят даруғалари ва тумонот ва хазорижот беклари андоқ азимат ва шавкат била ва асос била келдиларким, Фаридун ва Афросиёб андоқ асос кўрмагандурлар».¹

Демак, маҳаллий ва марказий давлат ҳокимияти вакиллари қурултойда иштирок этган. Қурултойда юриш қилиш масаласи ҳал этилган. Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий: «Ишорати олий бўлди: «Ҳар бекка не миқдор киши тааллуқ турур ва черик куни неча киши отландурур, барчани эҳтиёт қилиб, муфассал қилинлар!» Бахшийлар ва тавачилар юруб беклардин муфассаллар олиб, тавачиларға топшурдиларким, тонгласи черик ҳар кимки қабул қилгон кишисини отландурмағай, гуноҳқор бўлғай. Мундоқ муқаррар қилиб забт қилдилар»², – деб маълумот келтириб ўтган.

Амир Темур давридан кейин қурултойнинг жамият ҳаётидаги мавқеи пасайиши (айниқса, хонликлар даврида) парокандаликка, инсон ҳуқуқларининг топталишига олиб келди.

Соҳибқирон баъзан қурултой қарорисиз иш бошлашни лозим топмаган. Унинг Тўхтамишхон масаласини ҳал этишда бу

¹ Шарафиддин Али Яздий ... – Б.128.

² Ўша жойда.

сиёсий институтга таянгани кўринади. Бу икки ҳукмдор муносабатлари кўпчиликка маълум. Тўхтамишхон Амир Темур кўмагида Олтин Ўрда тахтига эга чиқса-да, бунинг кадрига етмай унинг йўқлигидан фойдаланиб Мовароуннаҳрга юриш уюштирар, оз фурсат ўтиб элчилар орқали узр сўрар эди.

Ҳатто бир гал Соҳибқирон Тўхтамишнинг узр сўраб келган элчиларига аниқ бир жавоб бермай, жавобни кенгашигидан сўнг айтишини билдиради ва бу масалани курултой муҳокама-сига ташлайди. Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий шундай маълумот беради: «Тўхтамишхон элчи йиборганини ҳазрат эшитти, фармон килдиким, «Келган элчиларни келтурунг!» Беклар элчиларни келтурдилар ва Тўхтамишхон йибаргон тўккуз от ва бир шунқорни торгтиллар.

Ҳазрат ул шунқорни эликига олиб бировга берди ва элчилар юкунуб, Тўхтамишхоннинг сўзини узр тиллари била арзадошт қилдилар ва дедиларким, «Тўхтамишхон айтадурким, «Ул ҳазрат менинг била ато-ўғулдек эрди ва валинеъмат турур. Ва бу шафқатларким, менинг ҳақимда алар қилиб турурлар, ҳеч ато ўғулга қилмас. Агар йиллар шукур десам хануз айтмамиш бўлғаймен, мендин хабарсиз бир неча йамон бадбахтлар беадаблик қилгон турур ва ул воқиъалардин хабарим йўқ турур. Эмди умид ул турурким, ул ҳазрат лутфу карам била бу ёзуклардин кечиб, афв қилғайлар».¹

Элчиларнинг бу гапларидан кейин Соҳибқирон уларга Тўхтамишхон Ўрусхондан қочиб, қийналиб юрганида ўз фарзанди қаторида кўриб қурол-аслаҳа, сипоҳ ва тўғри маслаҳатлари билан унга ёрдам бергани, Олтин Ўрда тахтига ўтказгани, унинг барча муваффақиятларига Амир Темурнинг ўзи сабабчи бўлгани, энди эса бу яхшиликлар Тўхтамишхоннинг эсидан чиққани, Эрон юриши даврида Мовароуннаҳрга босқинлар уюштиргани, мусулмонларни ташвишга қўйгани ҳақида гапириб унга қарши курашишга асосли сабаблар борлигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Амир Темур Тўхтамишхоннинг бу қилиғини ўзумга келтурмадим ва дедим: «Бу иш нодонлиқдин қилмиш бўлғай, ёниб тавба қилғай». Аммо ул давлатқа андоқ мағрур бўлгон эрмишким,

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.130.

бу ишдин анга ҳеч парво қилмай, вилоятимизга қасд қилгон эрмиш. Ва киши йибариб эрдиким, биз Эрондин вилоятимизга келдук, келгон кишиси бизнинг хабаримизни топғач қочтилар. Эмдиким билиб турурким, биз анинг сори борур биз, ажзу ниёз йўлидин кириб, узрхоҳлик қиладур. Бас, андин неча қатли йамон ишлар воқиъ бўлди. Эмди анинг сўзига инонса бўлмас ва бу юрушдин қайтмасбиз ва анинг сори борур биз кўргайбизким: Тангри таборак ва таоло кимга нусрат берур. Ва агар сўзи чиндур¹ ва ярашғали кўнгли бор бўлса, Алибекни бизга йибарсун, то ул келиб, беклар билан кенгашиб ҳар на маслаҳат кўрсалар, андоқ қилғайбиз», – деб ўзининг қатъий жавобини беради.

Соҳибқирон бу масалани қурултойга қўяди. «Чаҳоршанба кунда, рабиъ ал-аввал ойининг ўн олтисида (21.02.1391) қурултойда шахзодалар ва беклар – барча йиғилиб, кенгашиб, Тўхтамишхондин келган элчилари билан ва тамоми черик билан отланиб йўлга кириб, Тўхтамиш сори юридилар».²

Юқоридагилардан англашиладики, энг нозик масалаларда Амир Темур зодагон маъмурларнинг фикрини эшитган. У қурултойсиз ҳам давлатни бошқариши мумкин эди, аммо адолатли қарорлар чиқариш учун маҳаллий маъмурлар фикрини инобатга олган.

Қурултойнинг ўтказилиш муддати аниқ белгиланмаган бўлиб, бир йилда бир неча марта чақирилиши, ҳатто йилда бир марта ҳам чақирилмаслиги мумкин эди. Бу вазиятга ва масаланинг нечоғлик аҳамиятли эканлигига боғлиқ бўлган.

Масалан, Соҳибқирон 1390 йил баҳори ва кузида қурултой чақирган. Маълумотларга кўра, «1390 йил кузида Амир Темур Кеш яқинида катта қурултой ўтказди. Умаршайхнинг никоҳ тантаналари қурултойга уланиб кетди. Амир Темур салтанатининг барча кўшинини бир жойга йиғди, ўнлаб лашкар фавжларини тузди, уларнинг қўмондонларини белгилади, ўзи йўқлигида шаҳар ва туманларни бошқарадиган ҳокимлар, бошқа юқори мансабдорларни тайинлади ва, ниҳоят, асосий кўшинга йўл тайёрлаш ҳамда душман лашкарлари ҳолатидан ўзини огоҳ қи-

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

лишлари учун тезкор гуруҳларни шимолга йўллади».¹ Хофиз Аbru ҳам 792 (1389 – 1390) йили Окёр мавзеида курултой чакирилгани ҳақида маълумот ёзиб қолдирган.² Амир Темур сарой тадбирларини амалга ошириш орқали узок-яқиндан келган амалдор ва бошқа вакиллар, сипоҳининг тўпланишидан фойдаланиб курултой мажлисини ташкиллаштирган, унда муҳим масалалар кўрилган.

Манбалардаги маълумотлардан Амир Темур даврида курултойнинг жамият ҳаётида нечоғлик катта роль ўйнаганлигини англаб етиш мумкин. Соҳибқирон давлат бошқарувида машварат, кенгаш, тадбиркорлик, мулоҳазакорлик ва маслаҳатни бошқарувнинг бош аркони деб билгани бежиз эмас. Шарафиддин Али Яздий: «Ва йана Соҳибқироннинг иши бу эрдиким, агарчи курултой қилиб беклари била ва шаҳзодалар била мамлакат иши учун кенгаш қилур эрди»³, – деб унинг бошқарувда курултойга суяниб келганлигини таъкидлайди.

Биз Амир Темур томонидан чиқарилган ҳамма муҳим фармон ва қарорлар курултойда муҳокама этилган деган фикрдан йироқмиз. Мутлақ монархия тизимида бундай бўлиши мумкин эмас, аммо энг муҳим масалалар ва давлат аҳамиятига молик асосий бошқарув йўналишлари курултойларда кўриб чиқилгани диққатга сазовордир. Юқорида гувоҳи бўлганимиздек, курултой ўз даврининг олий маслаҳат кенгаши ва вакиллик ташкилоти ҳисобланган.

Мамлакатда қонунлар устуворлигини таъминлашга эришган Соҳибқирон курултойсиз ҳам давлатни бошқариши мумкин эди, аммо у халқ манфаати ва фаровонлигини таъминлаш учун вакиллар мажлисининг фикри ва хоҳишини инобатга олган. Чунки унинг давлат бошқарувидаги асосий мақсади зўрлик билан халқни ўз ҳукми остида ушлаб туриш эмас, балки давлат ва халқ бирлиги, уларнинг фаровонлигини таъминлашга қаратилган эди. Албатта, бу жиҳатлар ўша даврдаги давлатчилик анъаналарини такомиллаштиришда муҳим аҳамият касб этган.

¹ Фасих Ахмад Хавафи. Муджмали Фасихи. ... – С.113; Керен Л. Амир Темур салтанати ... – Б.63 – 64.

² Хофиз Аbru. Зайл-и жоме ат-таворих ... – Б.203.

³ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.309.

Қурултойда халқ вакиллари маҳаллий амалдорни сайлаши, олий ҳукмдордан уни ўзгартиришни талаб қилиши ёхуд солиқларни камайтириш каби масалаларни сўраши мумкин эди. Унда нафақат маҳаллий маъмурлар, балки хабаргирлар, Амир Темургагина бўйсунадиган, аммо маҳаллий амалдорларга маслаҳатчилик қиладиган тажрибали, илмли ва давлатга садоқатли кишилар ҳам қатнашган. Бу эса жойлардан олинган турли маълумотлардан ҳаққонийсини аниқлаш имконини яратган.

Қурултойларнинг жамият ва давлатдаги ўрнини ўрганган венгер олими Ҳ.Вамбери унга «миллат мажлиси» деб баҳо бергани бежиз эмас.¹

Проф. З.Муқимов: «Амир Темур давлатни бошқаришда албатта Қуръон, ҳадислар, тўра ва тузукка таянган. Шу билан бирга, кенгаш ва машваратга ҳамда унинг қарорларига таянган. Шу нуқтаи назардан қурултойлар Темур салтанатига демократик тус берувчи задагонлар кенгашидан иборат эди»², – деб фикр билдирган.

Ҳ.Бобоев Шарқ деспотик давлатларидан Амир Темур давлати қурултойи билан фарқлигини, шарқона мутлақ монархиянинг демократия билан уйғунлашганлигини айтган.³

Қиролларнинг вакиллар билан кескин курашлари кечган Европа парламентаризмидан фарқли ўлароқ, Амир Темур салтанати қурултойларида ҳукмдорнинг ҳуқуқини чеклаш ёки у билан курашиш эмас, балки зодагонларнинг олий кенгашида ҳаммага тенг ҳуқуқ берилгани, унда ҳар ким ўз фикрини айта олгани, давлат бошқарувидаги долзарб масалалар, юришлар бошлаш, сулҳ масалаларини адолатли ҳал қилишга интилиш кучли бўлганлигини кўрамиз.

Амир Темур даври қурултойи ўша даврда Ғарб давлатларида мавжуд бўлган парламентларнинг ҳуқуқий мақомидан ва давлатчиликдаги ўрни жиҳатидан устунлик қилган. Масалан, Англиядаги каби лордлар палатаси ва умум палатадаги каби депутатларнинг берган овозида фарқ бўлмас, даражасидан қатъи назар, ҳар бир зодагоннинг овози тенг эди.

¹ Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи ... – Б.35.

² Муқимов З. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи ... – Б.167.

³ Бобоев Ҳ.Б. Амир Темур ва Темурийлар салтанати ... – Б.62 – 63.

Франциядаги Генерал штатларнинг жамият ҳаётидаги роли қурултой каби кучли эмасди, қирол уни чақирмасликдан манфаатдор эди. У кўпроқ қирол ва вакиллар ўртасидаги даҳанаки жангни эслатарди. Аксинча, Амир Темур даври қурултойи вазиятга қараб чакирилар, энг муҳим масалалар муҳокамадан ўтар, шахс тақдири давлат тақдири деб тушунилар, аввало, ҳукмдорнинг ўзи қурултойни чакиришдан манфаатдор эди. Сирасини айтганда, жамият ва давлат қурултойга эҳтиёж сезган. Биз давлатчиликдаги мазкур жиҳатларни эътироф этиб бу даврда қурултой парламент шакли сифатида ўз давридаги шунга ўхшаш тизимлардан илгарилаб кетганлигини англаймиз. Уларни чакиришдан мақсад халқ ва давлат хоҳиш-истагини рўёбга чиқаришга эришиш эди.

Биз тадқиқотлар давомида «Амир Темур даври юришларининг мақсадли ва асосли равишда амалга оширилган» деган хулосага кела бошладик. Масалан, унинг 1398 – 1399 йилларда Ҳиндистонга уюштирилган юриши ва қурултой қарорига эътибор қаратайлик. Л.Керен Ҳиндистоннинг Амир Темур юришидан аввалги ҳолатини тавсифлаб, юришнинг бош сабабларини шундай таҳлил қилади. Унинг фикрига кўра, X асрда Ғазна (ҳозирги Афғонистон) шаҳридан чиқиб, Андара вилоятини илк бора босиб олган Сабуктегин, Ҳиндистоннинг шимолига ўн етти марта юриш қилган унинг ўғли машҳур Маҳмуд Ғазнавийдан бошлаб ҳар бир турк ва мўғул ҳоқони учун бу табиий бир ҳол эди.

Ғазнавийлар инқирозга юз тутгач, мусулмон саркардаларидан яна бири Муҳаммад Ғўрий (Афғонистондаги Ғўр шаҳридан) ҳам бу соҳада ўз маҳоратини кўрсатди.

XII асрда ғўрийлар ўрнини бошқа бир туркий элат – ҳиндистонлик султонлар эгаллашди. Улардан бири Элтутмиш Жаҳонгир Дехлини ўз салтанатининг пойтахти деб эълон қилди, мўғул кўшинларининг ҳужумини қайтарди.

Шундан сўнг XIII аср бошида туркий-афғон сулоласидан бўлмиш хилжийлар Ҳиндистон аҳолисининг қатта қисмини исломлаштирдилар: бу ишда, айниқса, Деканнинг забт этилиши қатта аҳамият касб этди, зеро, шу давргача туркий мусулмонлар фақатгина Ҳиндистоннинг шимолида ҳукмронлик қилиш-

ган эди, холос. Мазкур сулоладан чиққан энг машхур султон Алоуддин Бешафкат моҳир саркарда, буюк ташкилотчи ҳамда гоят тақводор инсон бўлиб, Чигатой улусидан келган мўғул босқинчилари устидан катта зафар кучган эди. У ҳукмронлик қилган пайтда мусулмон бўлмаган ҳиндлар ғайридинлар ва мажусийлар сифатида шафқатсиз қувғин қилиндилар. Алоуддин 1316 йили оламдан ўтгач, мамлакатда тўрт йил давомида парокандалик ҳукм сурди. Бу тартибсизликларга юқори мартабали мусулмонлар кенгаши чек қўйди ва Деҳли тахтини Ғиёсиддин Туғлуқ исмли ҳарбий қўмондон эгаллади.

Орадан йиллар ўтиб Ғиёсиддин Туғлуқ асос солган сулола вакиллари Амир Темур лашкарларига қарши жанг қиладилар. Мовароуннаҳрда оддийгина туркий оилада дунёга келган Ғиёсиддин Туғлуқ қобилиятли ҳокон бўлиб чиқди: у давлат бошқарувини қайта ташкил этди, юксак тартиб-интизомли қўшин тузиб, ҳинд рожаларига тегишли бир қатор вилоятларни босиб олди. У Муҳаммад Туғлуқ номи билан тахтга ўтирган ўғли томонидан ўлдирилган ва бундай хунрезликлар Ҳиндистонда узок вақт давом этган.¹

Худди шундай фикрлар Бертолд Спулер томонидан ҳам билдирилган.² У ўз тадқиқотида Ҳиндистонда мураккаб вазият рўй берганини, ушбу қалтис ҳолатда Амир Темур Ҳиндистонга юриш қилганлигини айтиб ўтади.³

Амир Темур Деҳлида анчадан бери рўй бераётган воқеалардан яхши хабардор эди. Бу воқеаларга аралашиши учун унинг талайгина асоси ҳам бўлган. Ўзаро нифоқлар ва биродарқушлик оқибатида Шимолий Ҳиндистон бошсиз ва жиловсиз ўлкага айланган эди.

Улуғ амир курултой чақириб, ўз қарорини амирларга маълум қилди: «Деҳли тахт ворисларининг ўзаро курашларидан фойдаланиб биз Ҳиндистонга юриш бошлашга аҳд қилдик, токи бу ўлка биз Амир Темур Гўрагондан ўзга ҳоконни тан олмагай».⁴

¹ Керен Л. Амир Темур салтанати ... – Б.83.

² Spuler Bertold. India before Timur. The mongol period // History of the Muslim world. – P.60 – 65.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда.

Демак, Соҳибқирон нафақат ўз юртидаги, балки Мағриб ва Машриқдаги парокандалик ва адолатсизликларга ҳам қарши курашган. Манбаларда қурултойлар ҳақида қолган маълумотлар фикримизга далилдир. Бизнингча, тадқиқотчилар унинг юришларидан кўзлаган мақсади, ўз олдига қўйган вазифалари, уларнинг сабаб ва оқибатларини янгича нуқтаи назардан ўрганиб, унинг фаолиятига адолатли ва атрофлича баҳо бериши, ҳар бир юришини алоҳида мавзу сифатида ўрганиши, унинг халқаро майдондаги ўрнини аниқ кўрсатиб беришлари керак.

Қурултойнинг давлат ва жамият ҳаётидаги ролини чуқур ва атрофлича ўрганиш, бизнингча, бу давр давлатчилиқ анъаналарини янада чуқурроқ тушунишга ёрдам беради.

Унда нафақат лашкарбошилар, амирлар, давлат амалдорлари қатнашган, балки олиму уламолар ўз фикрини билдирган, улуг ва кекса тажрибали кишилар, лашкарбошилар марказий ва маҳаллий давлат амалдорларига маслаҳатчи этиб тайинланган.

Амир Темурнинг қурултойни янада фаоллаштиришга, олиму уламоларни давлат ишига тортишга интилангани Низомиддин Шомий келтирган бир воқеадан билиб олишимиз мумкин. «Қурултойда Амир Темур уламоларга қараб: «Ўтган асрлардаги уламолар султонларга яхшилик ва адолат бобида йўл кўрсатганлар, сизлар нега менга раҳнамолик қилмайсизлар ва мен бажаришим вожиб ва лозим бўлган нарсаларни менга айтмайсизлар?»¹ – деди. Уларнинг ҳар бири тақаллуф билан бир сўз айтиб, у ҳазратнинг ризосига мувофиқ йўл ахтардилар ва «Худога шукрки, Соҳибқирон ҳазрат ўзлари ҳаммага яхши йўлни ўргатадилар, бизларга ўхшаганларнинг насиҳатларига эҳтиёжлари йўқдир», – дедилар. Амир ҳазратлари бу сўзларга эътироз билдириб: «Менга таҳсин айтиш ва менинг мижозимга мувофиқ гапиришингиз менга хуш келмайди, вазифа шуки, сизлар ҳар тоифа, ҳар бир томондан келгансизлар, у томоннинг яхши ҳам ёмон аҳволу авзоини менга айтишлар ва ҳеч нимани мендан яширманлар. Мен бу сўзларни сизлар менга ишонч билдиринглар ёки ундан менинг мулкимга бирор фойда етсин деб айтаётганим йўқ, Ҳазрати парвардигор (унинг шаъни ортсин) бизга берган бу шавкат

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.369 – 370.

ва улуғлик бунга ўхшаш такаллуфларга эҳтиёжманд эмас, назаримиз ҳазрат зулжалол (Аллоҳ) ризосини ҳосил қилишдирки, унинг бизга кўрсатган қарамлари эвазига неъматлари шукрини бироз бўлса-да адо этган бўлайлик».¹

Амир Темур уламоларга мурожаат этиб уларнинг мақтови эмас, тўғри маслаҳати кераклиги, бундан мақсади давлатда адолат ва фаровонликка эришиш, халқнинг оғирини енгил қилиш эканлигини алоҳида таъкидлайди.

Қурултойлардан ҳам маълумки, Соҳибқирон олимларни давлат ишларига тортди ва уларга алоҳида ғамхўрлик кўрсатди. Бу ҳақда Низомиддин Шомийда шундай маълумот бор: «Амир Соҳибқирон бир гуруҳ таниқли ва диёнатли олимлардан танлаб, уларнинг ҳар бирини Девони аъло томонидан бир амин билан мамлакат чеккаларидан бирига номзод қилди, токи улар тайин этилган томонга жўнаб мамлакат ишларининг тагига етсинлар, агар биронта бир мазлумга зулм етган бўлса ёки бирон ожизга зўравонлик раво кўрилган бўлса, зарар тиканини мазлумлар оёғидан чиқариб, улардан зўрлик билан олинган нарса исбот қилинса, ўша томонда бўлган хазина молидан уларга қайтариб берсинлар, бўлган аҳволни ёзиб олиб қайтсинлар ва арз иззатгоҳига етказсинлар, токи бундан кейин у зулм қоидаларини улардан йироқлаштирсинлар».²

Қурултойда кўриб чиқилган ушбу масалаларни Шарафиддин Али Яздий куйидагича таърифлайди: «Ул муддатким Байлақон ери маркази Ислом бўлғонда тамоми Эрону Туроннинг атрофу акнофидин ақобиру аможид йиғилиб, боргоҳи олампаҳода жам бўлдилар. Ҳазрат Ҳумоюн хотиридин кечдиким, боргоҳда мажлиси олийда номдор уламолар ва фузалои тақвошиёрларнинг улкан йиғинида масойили динийнинг муаззимоти ва фарзларнинг муҳиммоти ва исломий шуруъдин билгай. Мубоҳиси шариф бўлуб, ҳар масала хусусида фойдали ва латиф сўзлар бўлди.

Жумладин фазл ва камол ҳамда адл ва эҳсон фазилатлари хусусида муҳосибда Ҳазрат Соҳибқирон ҳимматидин уламо ва фузалога хитоб қилиб дедиким: «Уламо ҳар замонда подшоҳларга буюк насиҳатлар қилғонлар ва хайрли ишларга тарғиб қилғон-

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома ... — Б.370.

² Ўша жойда.

лар ва номуносиб ҳаракатни манъ этконлар. Бу асрда сизлар ҳеч ярмоқ қилмайдурсизлар. Ва не қилмоқ ва не қилмамоқ хусусида менга ҳеч нимарса демайсизлар». Алар узр тили бирла дедиларким: «Аллоҳ таолоға ҳамдлар бўлсунким, ҳазратқа бандалиғимиз бизни йўл кўрсатиш ва насиҳатлар амсолидин халос қилур. Балки сизнинг барча қилғон ишларингиз ва дегон сўзларингиз шадид ва рашод йўлидадур». Соҳибқирон дарёнавол бу сўзларга эътироз билдириб дедиким: «Сиз менга хушомад дерсизлар. Ва бу хушомад сўзларингиз менга хуш келмас. Ва бу сўзни сизларга анинг учун демадим, аҳл менга муътақид бўлғай ё менга андин фойда бўлғай... Менинг мақсудим бу турурким, сизлар ҳар бирингиз бир вилоятдин келгонсиз. Албатта, ул вилоятнинг яхши-ёмонидин хабардорсиз. Даруға ва девондин не нимаким воқия бўлуб турур, менга шаръ қилинлар. Агар шаръ била адл қилмайдурлар, баён қилинлар, то фикрини қилғаймен. Мутақаллиблар ва ситамкорларнинг иликларини ожизу фақир ва мискинлардин қисқа қилдурғаймен».¹

«...Соҳибқирон ўшул мажлисда бир жамоат кишиким, илму тақво ва зуҳду фатво била машхур эрдилар, ихтиёр қилиб, ҳар бирини бир вилоят сори девон била қўшуб, вилоятлар сори йибарди, то андағи раёйо ва фуқаро ва масокинларнинг аҳволидин хабардор бўлғайлар. Андин сўнг Соҳибқирон деди: «Бу чоққача бизнинг ҳамиятимиз ул эрдиким, оламини очқайбиз. Шукур худойгаким, наким хотиримиз тилади, муяссар бўлди. Эмдид сўнг ҳимматимиз улдурурким, халойиқ рафоҳият ва фароғатда бўлғайлар. Ва олам ободон ва маъмур бўлғай. Ғараз бу сўздин мақсуд бу турурким, эл мундин нори ҳар неким воқия бўлса арз қилғай. Лобудда, то анинг дафъини қилиб, неким беҳуд турур, қилғайбиз».²

Манбалардан келтирилган маълумотлар Амир Темур салтанати фақатгина монархистик давлат бўлмай, бу давлат тузумида адолат ғоялари мавжудлиги, ёлғиз ҳукмдор эмас, балки эл-улус истаги ҳам қондирилгани, давлат ва халқ манфаати уйғунлашганлигини кўрсатади. Демак, Амир Темур салтанатидаги сиёсий тузум фуқароларнинг фаровонлигига хизмат қилган. Амир

¹Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.278 – 279.

²Кўрсатилган манба. – Б.279.

Темур даврида демократия маълум даражада ривожлангани ва парламент кўриниши, миллат мажлиси – курултойнинг фаоллиги ва тенглик бу давлатчиликнинг халқ иродасини ифодалаганлиги, давлат халқ ҳокимияти манбаи бўлганлигини кўрсатади.

Олимлар томонидан Амир Темур давлатининг монархия типига мансублиги айтилмоқда, бироқ унинг бошқа деспотик монархия давлатларидан нимаси билан фарқ қилиши, ўрта асрлар монархия тизимида бу давлат ўзгача бир юқори ва прогрессив поғонани эгаллаганлиги тўғрисида кенгрок тушунчалар берилгани йўқ. Ўйлаймизки, бу масала алоҳида тадқиқотларда ўрганилади.

Курултой Амир Темур давлатининг мақсад ва вазифаларини амалга оширишдаги муҳим воситалардан бири ҳисобланган. Соҳибкирон давридаги курултойнинг мақоми, унинг вақолатлари, давлатдаги таъсирини тўлақонли тушуниш учун, бизнингча, унинг давлатчилик, жамиятда тутган ўрни ва ролини, таъсирини атрофлича ўрганиш муҳим деб ўйлаймиз.

Курултой институти салтанатда тенглик, адолат тамойилларини шакллантиришга катта таъсир кўрсатган. Ушбу асослар Амир Темур давлатчилиги манбаи халқ эканлигини кўрсатади. Курултой орқали жамият ва давлат ўртасидаги тафовутлар камайиб, ўзаро муносабатлар мувофиқлаштирилган. Курултойнинг фаоллашуви бу даврда мутлақ ҳокимият (абсолют монархия) тизимининг янги поғонага кўтарилганлигини кўрсатади.

2.3. Амир Темур давлатидаги асосий мансаб (лавозим) ва унвонлар

Амир Темур давридаги асосий мансаб ва унвонлар мавзуси юртимиз¹ ҳамда хориж олимлари² томонидан қисман ўрганилган. Б.Манц, М.Ҳайдар каби чет эл мутахассислари ўша давр

¹ Аҳмедов Б.А. Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати ... – Б.5 – 22; Муҳаммадҷонов А.Р. Темур ва Темурийлар салтанати ... – Б.25 – 33; Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи ... – Б.171 – 189 ва бошқалар.

² Appendix C. The formal administrative structure ... – P.167 – 175; Manz Beatrice Forbes. Administration and the delegation of authority in Temur's dominions ... – P.191 – 207; Manz B.F. Structure and function in Temur's administration. The rise and rule of Tamerlane ... – P.107 – 127.

удумларига мувофиқ уруғ-қабилаларнинг мансаб ва унвонлар олишдаги ўрни, уларни таксимлашда Амир Темурнинг катта ваколати ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни билдириб ўтганлар. Улар Амир Темур давлатида мансабларга уруғ зодагонлари кенг жалб этилган деган хулосага келганлар.

Б.Манц Амир Темур давлатида *барлос, ясурий, жалойир, сулдуз, улус, апарди, арлот қабилалари, Хутталон амирлари* ҳам муҳим сиёсий мавқега эга бўлганлиги, амирлик даражасига асосан ана шу қабилалардан чиққан лашкарбошилар кўтарилгани ҳақида фикр билдириб ўтган.¹

«Темур тузуклари»да ҳам Амир Темур қарамоғидаги қирк аймоқдан ўн *иккитаси: барлос, тархон, аргин, жалойир, тулкичи, дўлдай, мўғул, сулдуз, тўғой, қипчоқ, арлот, тоторга* тамға берилгани² ҳақида маълумотлар бор.

Б.Манц ҳам Амир Темур давлатида ҳарбий тамға идора усули мавжудлигини айтиб ўтган.³

Олимларнинг таъкидлашича, тамғага эга бўлган уруғларнинг зодагонлари орасидан ҳарбий ва маъмурий бошлиқлар тайинланган. Масалан, Балх ва Бухорони барлос амирлари бошқарганлар⁴, *қавчин* уруғига кўпинча *даруга* мансаби берилган. Язд, Табриз, Рай, Абаркух, Хоразм, Ҳирот, Исфизор, Авникни доимий равишда *қавчин* амирлари бошқарганлар.⁵

Давлат бошқарувида *муҳассил* ҳам катта мавқега эга бўлиб, бу мансабга кўпроқ чиғатой зодагонлар қўйилган.⁶ Улар забт этилган ўлкалардан солиқларни йиғиш ва хазинага жўнатиш ишлари билан машғул бўлганлар. *Даруга, тавачи* каби нуфузли мансабларга ҳам тамға уруғлари зодагонлари орасидан тайинланган.

Б.Манц «Амир Темурнинг мансабларга тайинлаши аниқ қоидаларга асосланмаган. У монарх ҳокимиятининг заифлашишидан, алоҳида мансабдорларнинг ваколати кенгайиб, марказлашишга тўсқинлик қилишидан чўчиган ва ҳар бир мансаб,

¹ Manz B.F. Structure and function in Temur's administration ... – P.119.

² Темур тузуклари ... – Б.109.

³ Manz B.F. Structure and function in Temur's administration ... – P.111.

⁴ Manz B.F. Structure and function ... – P.124 – 125.

⁵ Кўрсатилган манба. – P.122.

⁶ Кўрсатилган манба. – P.115.

идорани ҳады сифатида тақдим этиб, уларнинг бошқаруви ҳамда назоратини ўз қўлида ушлаб турган»¹ деган фикрни илгари суради. Биз Б.Манцнинг фикрига қўшилган ҳолда Соҳибқироннинг мансаб ва унвонларни беришда маънавий ва касбий омилларга, тажрибасига эътибор қаратгани, аммо давлат ерлари билан биргаликда суюрғол тариқасида инъом этилган ерлар, хусусий ер соҳиблари, вақф мулклари, савдо-сотик ишларини назорат қилишни ўз зиммасига олганлигини айтиб ўтмоқчимиз. Бу сиёсат замирида марказлашган давлатнинг куч-қудратини сақлаб қолиш мақсадлари яширинган эди. Бундай бошқарув усули монарх ҳокимиятига хос хусусиятдир.

Ҳилда Ҳукхэм ҳам давлат бошқарувида чиғатоийлар катта роль ўйнагани, улар Амир Темур ҳарбий кучининг асосини ташкил этганлигини² алоҳида таъкидлаб ўтган.

Б.Манц қарам вилоят ва ўлкалардан солиқлар ёки забт этилган ерлардан *моли омон* йигишда ҳар икки девон вакиллари қатнашгани, бу жараёнларга чиғатоий амирлар бошчилик қилганлиги, улар қатъий тарзда рўйхатдан ўтказилиб, маҳаллий девон томонидан ҳам текширилгани ҳақида маълумотлар келтиради.³ У Амир Темур даври марказий ва маҳаллий бошқарувини тўрт қисмга бўлиб ўрганган: 1) марказий бошқарув идоралари; 2) маҳаллий идоралар; 3) суд идоралари; 4) ҳарбий идоралар.⁴

Биз ҳам Амир Темур салтанатида мавжуд бўлган мансаб ва унвонларни марказий, маҳаллий, суд-ҳуқуқ ва диний соҳаларга ажратган ҳолда тавсифлашга интилдик.

Марказий ҳокимиятга оид мансаб ва унвонлар. Чингизхон хонадонига мансуб бўлмагани учун Амир Темур ўзини хон эмас, *амир* деб атаган. Амир Темур амалда ҳокими мутлақ саналсада, анъаналарга биноан чингизийлардан бўлган Суюрғатмиш ва Маҳмудхонни расмий хон қилиб кўтарган. Чунки кўплаб минтақаларда қарийб бир ярим аср мобайнида мўғулча бошқарув асослари шаклланган бўлиб, улар қонуний ҳокимият эгаси ҳи-

¹ Кўрсатилган манба. – P.119.

² Хукхэм Х. Властитель семи созвездий ... – С.72.

³ Manz B.F. Structure and function ... – P.109 – 110.

⁴ Appendix C. The formal administrative structure // Manz B.F. The rise and rule of Tamerlane. – Cambridge University Press, 1989. – P.167 – 175.

собланган. Амир Темур ҳам муғул хонининг қизи Сароймулкхонимга уйланиб фахрли Гурагон унвонига эга бўлган ва шу орқали ўзининг нуфузини, обрўсини мустаҳкамлаган.

Соҳибқирон чекланмаган ваколатга эга бўлиб, ўзи лозим топган пайтда давлат мансабдорлари томонидан қабул қилинган қарорларни ўзгартириши ва янги қарорлар қабул қилиши мумкин эди.

Амир Темурдан кейинги йирик мансаб ҳукумат бошлиғи *девонбеги*¹ ҳисобланган. У баъзан *вазири аъзам*² деб аталган. Вазир аъзам Вазирлар Маҳкамасининг бошлиғи бўлиб, давлат ишларида муҳим роль ўйнаган.

Б.Манц Амир Темур саройида Девони аъло ва Девони бузург деб аталган вазирликлар борлиги ҳақида маълумотларни келтиради.³ Унга кўра, *вазири бузург* олий тоифа зодагонларнинг иш фаолияти билан шуғулланган.

Девони аъло бошлиғи *соҳиб дефон* деб аталган.⁴ Бу олий мансабга чигатой зодагонлар орасидан кўйилган. Девонбеги вазирлар орқали салтанатда юз бераётган воқеалардан бохабар бўлиб турган ва ҳар куни улар ҳақида шахсан Амир Темурга хабар берган.

Хўжа Масъуд Симноний Амир Темурнинг энг ишончли соҳиб дефонларидан бири эди.⁵ Соҳибқирон катта ваколатлар бериш билан бирга девонбегининг устидан назорат олиб борган ҳамда у томонидан қабул қилинган қарорларни истаган вақтида бекор қила олган.⁶

Б.Манц *яргучи* мансаби шоҳ хонадони ва чигатой зодагонларни суд қилишга мўлжалланган олий трибунал суди – Девони бузургнинг олий мансабдори бўлган деган фикрни илгари суради.⁷

Энг муҳим мансабдорлардан саналган *вазирлар* салтанатнинг муҳим соҳаларини бошқаришган. Биз юқорида Амир Темур давлатида етти вазир фаолият юритгани, улар девонбегига бўйсунганлиги ҳақида тўхталиб ўтган эдик.

¹ Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб ... – Б.14.

² Кўрсатилган манба. – Б.15.

³ Appendix C. The formal administrative structure ... – P.114.

⁴ Кўрсатилган манба. – P.168.

⁵ Кўрсатилган манба. – P.114.

⁶ Manz B.F. Structure and function ... – P.114.

⁷ Appendix C. The formal administrative structure ... – P.171 – 172.

Беатрис Манц Амир Темурнинг вазирларнинг ваколатларини чеклашга интилгани, ҳатто уларни узоқ бир мансабда ушлаб турмасдан, тез-тез алмаштирганлиги, бунда форс маъмурларининг кучайиб кетишига йўл қўймаслик мақсади яширингани ҳақида айтиб ўтган.¹

Бизнинг фикримизча, вазир ва бошқа амалдорларнинг фитналарига тез-тез дуч келган Амир Темур марказий бошқарувни кучайтириш, ўз қўлида ҳокимиятни мустаҳкам ушлаб туриш учун ҳам вазирларнинг имкониятларини чеклашга интилган ва уларнинг фаолиятини қаттиқ назорат қилган бўлиши мумкин. Иккинчидан, бу фикрни мутлақ ҳақиқат деб бўлмайди. Чунки Амир Темур барча амалдорларни ҳам алмаштиравермаган.

Подшоҳ ва давлат хазинасини (ҳазораи амира аталган) тасаруф этиб турувчи мансабдор *хазинадор* (хозин)² дейилган. Бизнингча, улар давлат хазинасига жавобгар бўлиб, ишлари қаттиқ текширилган.

Марказий ҳокимиятда *муҳрдор* лавозими катта аҳамиятга эга бўлиб, давлат ҳужжатларига муҳр қўйиш ишига масъул эди. *Муҳрдор* ҳукмдорнинг энг яқин кишиси бўлган.³ «Му'изз ал-ансаб»да Амир Темурнинг Ййгу Темур, Шайх Муҳаммад, Абдуллоҳ парвоначи каби муҳрдорлари бўлгани ҳақида маълумотлар келтирилган.⁴

Подшоҳ ҳузурига арз-дод билан келувчилар ҳақида, шунингдек, эл-юртнинг умумий аҳволи, жойларда олий ҳукмдорнинг фармон ва буйруқлари қандай бажарилаётганини вақти-вақти билан олий ҳукмдорга етказиш ҳуқуқи ва ваколатига эга бўлган олий мансабдор *арзбеги* деб аталган.⁵ Унинг зиммасига мамлакатда кечаётган воқеа-ҳодисаларни рўй-рост етказиш масъулияти юкланган.

Амир Темур саройида *шиқовулар*⁶ ҳам катта нуфузга эга бўлишган. Улар турли давлатлардан келадиган элчилар ва ўз давлатидан бошқа давлатга кетадиган элчиларнинг ташкилий масалалари билан шуғулланишган.

¹ Manz B.F. Structure and function ... – P.114.

² Ўринбоев А. Таржимасиз қолдирилган сўзлар ва тарихий истилоҳ-терминларга изоҳли луғат // Абдураззоқ Самарқандий. Мағлаъи саъдайн ... – Б.460.

³ Manz B.F. Structure and function in Temur's administration ... – P.112 – 113.

⁴ Му'изз ал-ансаб ... – С.119.

⁵ Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб ... – Б.14.

⁶ Шомий. Зафарнома ... – Б.519; Абдураззоқ Самарқандий ... – Б.315; 461.

Биз Амир Темур салтанатида дипломатик алоқалар кучайгани ва шунга асосланган расмий маросимларни кузатсак, бу мансаб эгаларидан катта илм, меҳнат, тажриба ва масъулият талаб этилганлигини ҳис қиламиз. Саройда элчиларни танлаш, тайёрлаш ва малака ошириш маркази мавжуд эди.

Олий мартабалардан бири *тавачи (адъютант)* бўлган. Улар қурултойга давлатнинг турли ўлкаларидан шахзода ва бошқа маҳаллий бошлиқларни йиғиш, юришлар олдидан лашкар тўплаш, жанглар вақтида вафот этган ҳарбийларнинг ҳисобини олиш ишлари билан ҳам машғул бўлишган.¹ Улар лашкарнинг аниқ ҳисоб-китобини олиб бориш, шароитини яхшилаш, қурол-аслаҳа билан таъминланиш даражасини аниқлаш, амирларга керакли вазифаларни топшириш, уларнинг тартиб рақамларини белгилаш ишларига масъул бўлганлар. *Тавачилар* тинчлик пайтида лашкарни қурилиш ишларига тортиш ишлари билан ҳам шуғулланишган. Озарбайжонда канал қурилишига ҳам *тавачилар* раҳбарлик қилишган. Улар юришлардан тушган ўлжаларни адолатли тақсимлаш, кўшиннинг бир жойга қўнишини ташкиллаштириш ва бошқа ишларга ҳам масъул бўлганлар.

«Му'изз ал-ансаб»да Амир Темур салтанатида Жаку Барлос, Бурундуқ Барлос, Али Султон Найман, Ардашер Қавчин, Муборакшоҳ Барлос, Шамсиддин Аббос, Алим-Шайх, Иноқ Хумори Қавчин, Жаҳон-шоҳ Барлос, Искандар Дурбат, Улайфа Қавчин, Бустари, Бўри Сулдуз, Худойдод Ҳусайний, Лукмон Хоразмий, Муҳаммад ал-Буқра, Юсуф Жалил каби *тавачилар* бўлгани ҳақида маълумот бериб ўтилган.²

Подшоҳнинг ов ҳайвонларини тасарруф этиб турган хизматкорлар (қушчилар) тепасида турган олий мансабдор *қушбеги*³ деб аталган. Бу мансабдагилар подшоҳнинг ов билан шуғулланишида кўмак бериш билан бирга ўргатилган қушлар орқали алоқалар олиб боришга ҳам масъул бўлганлар. Кейинчалик уларнинг нуфузи ортиб борган, ҳатто Бухоро амирлигида бош вазир «қушбеги» деб юритилган.

¹ Хукхэм Х. Властитель семи созвездий ... – С.67 – 68.

² Му'изз ал-ансаб ... – С.118.

³ Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб ... – Б.16.

Амир Темур давридаги энг нуфузли унвонлардан бири *гўрагон* (хон куёви) бўлган. Бу Чингизхон авлодига мансуб хон қизига уйланган аслзодага берилган фахрли унвон¹ бўлиб, ўша давр сиёсий анъаналарига мувофиқ мўғул хонлари қизига уйланган хукмдорлар ўз қонуний ҳокимиятини шу унвон орқали мустаҳкамлашган. Амир Темур, Жаҳонгир мирзо, Мироншоҳ мирзо, Улуғбек мирзо шундай фахрли ном олганлар.

Бу даврда саройдаги энг нуфузли ёрликлардан бири *тархон* ҳисобланган. Салтанат олдида кўрсатган катта хизматлари учун *тархон* унвонига эга бўлган амир ер-мулклари солиқлардан озод қилинган ва яна бир қанча имтиёзларни қўлга киритган (хон ҳузурига бемалол кира олган, тўққиз мартагача гуноҳи кечирилган, тегишли ўлжаси тақсимланмаган, гоҳида авлодлари ҳам солиқдан озод қилинган).²

Амир Темур саройидаги нуфузли унвонлардан бири *нўён* эди. Улар *тамгага* эга чиғатойй зодагонлардан чиққан бўлиб, улуғ амир, ноиб, *туман* (ун минг кишилик лашкар) бошлиғи маъноларида қўлланилган. Бу унвон эгаси ҳам саройда катта нуфузга эга бўлган.

Амир Темур даврида *иктадорлар*³ ҳам катта обрўга эга бўлганлар. *Икта* юқори ҳарбий лавозимдаги кишиларга олий хукмдор лашкарлари ва бошқа давлат ишларида кўрсатган жасорати эвазига берилган ер улушидир. Улар баъзан вақтинчалик, баъзан умрбодга берилган. Бу усул, албатта, марказлашув жараёнларига тўсқинлик қилган. *Суюрғол* дастлаб вақтинчаликка берилган бўлса, кейинчалик умрбодга расмийлаштирила бошланди. Бу марказий ҳокимиятнинг заифлашувига олиб келди.

Шаҳзода ва хонзодаларнинг тарбиячилари *оталиқ* деб аталган. Бу мансабга ҳам Амир Темур хонадонига энг яқин кишилар орасидан танланган. Улар *атка*, *отабек* деб ҳам аталган. *Оталиқлар* хукмдор олдида бемалол кириш ҳуқуқига эга бўлишган ва шаҳзодаларни ҳар томонлама мукамал тарбиялашдек муҳим вазифани бажаришган. Маълумки, қадимдан давлат бошлиқ-

¹ Кўрсатилган манба. — Б.14.

² Кароматов Ҳ. Айрим атамалар ва тарихий истилоҳларнинг изоҳли луғати // Низомиддин Шомий. Зафарнома ... — Б.516.

³ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... — Б.172.

лари янги туғилган фарзандларини бирор *энагага* бериб эмиздирганлар. *Аткалар* ана шу энаганинг эри бўлиб, у шахзодага ота мақомида турган. Ҳар қандай киши энага ёки атка бўлавермаган, насли тоза, ҳар томонлама соғлом, зийрак, ақлли, доно кишилар бу ишга лойиқ кўрилган. Улар шахзодалар тарбияси билан махсус шуғулланишган. Оталик болага турли соҳаларда мураббий-устозлар ёллаган ва уларни ҳар тарафлама давлат ишларига тайёрлаб борган.

Тарихдан бир мисол. 1394 йил 14 августда Шохрух мирзо ўғил кўради. Унга Иброҳим Султон деб исм кўядилар. Шахзодага Туман ого (Амир Темурнинг доно завжаси – Ш.Ў.) мураббия этиб тайинланади. «Ва амир Усмон Аббосни *отабек* (оталик – Ш.Ў.) қилдилар ва хотуни Сотқин оғоқим, Соҳибкиронга уруғ бўлур эрди, энагаликка муқаррар бўлди».¹

Шахзодалар ёш вақтида салтанатга ўтирса ёки янги иш бошласа, отабеклари уларга маслаҳатчилик қилган. Шахзодалар ўн икки ёшга тўлганида уларга вилоят берилган. Обрўли амир ёхуд беклардан бири унга мураббий, яъни оталик ёки отабек² этиб тайинланган. У шахзода ўн олти ёшга етгунча бола номидан вилоятни бошқарган.³

Подшоҳ амр-фармонларини маҳаллий ҳукмдорларга етказувчи мансабдор *парвоначи*⁴ деб аталган. У Амир Темур саройидаги нуфузли мансаблардан саналган.

Кўкалтош ёки *кўкалдош* – шахзода энагасининг ўғли, сут эмишганлик жиҳатидан шахзодага биродар бўлган киши. Биз юқорида гўдак шахзодаларни янги фарзанд кўрган оналар эмизиб ўстиргани, энаганинг завжи *атка* деб аталишини айтган эдик. Худди шу энаганинг ўғли *кўкалтош* дейилган ва бир онадан сут эмгани ҳурматидан улар саройда катта нуфузга эга бўлганлар.

Баковул шахсий номга қўшилиб келган унвон бўлиб, бу мартабадаги амалдор подшоҳга бериладиган овқатни олдиндан та-

¹ Абдулраззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ... – Б.93.

² Аҳмедов Б. Миллий тарбия сарчашмалари // Амир Темурни ёд этиб ... – Б.125 – 126.

³ Абдулраззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ... – Б.458.

тиб кўрган.¹ Унинг зиммасига ҳукмдор ва сарой аҳлига мазали таомлар тайёрлаш, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш вази-фаси юклатилган. Шунингдек, баковул тўй ва меҳмондорчилик ишларини ҳам бошқарган.

Сарой ошпазлари бошлиғи *баковулбоши* деб аталган. *Баковулбоши* нуфузли мансаблардан бўлиб, сарой ошхонасида таомлар тайёрланиши, умуман, овқатланиши билан боғлиқ барча ишларга масъул эди. Нозик дид-фаросатли, олий мансабли, билимдон кишилар бу мансабга қўйилган.

Шунингдек, *бавурчи* унвони ҳам шахсий номга қўшиб айтилган² ва бу унвон сарой бош ошпазига берилган.

Подшоҳ таомларини олдиндан тотиб берувчи *хонсолар*³ сарой дастурхонини безатган.

Подшоҳнинг шахсий котиби *мунший*⁴ деб аталган. У муншийи хос ҳам дейилган. *Мунший* махфий кенгаш ва мажлислардаги бўлган гапларни холислик билан дафтарга қайд этиб борган. *Мунший*лар томонидан фатхномалар ва бошқа эътиборга молик хатлар ҳам ёзилган. Улар хуснихатда моҳир бўлганлар.

Амир Темур давлатида ёзув ишлари билан шуғулланувчи девон ходимлари *бахшийлар*⁵ бўлиб, улар сарой ҳужжатларини юритганлар. Шунингдек, давлат ишларини тўғри ва ўз вақтида юритиш ишига масъул бўлганлар. Саройда *бахшийлар*нинг ҳам нуфузи катта эди.

«Му'изз ал-ансаб»да Амир Темур салтанатида икки тоифа — турк ва тожик *бахший*лар фаолият кўрсатганлиги ҳақида маълумот берилган.⁶ Жумладан, Маликшоҳ Бахший, Давлатшоҳ Бахший, Шоҳ Бахший кабилар тилга олинади. Турк бахшийларидан Эл-Арта Бахший, Сай Нарта Бахший, Темур Чокар Бахший туркий, Мавлоно Саййид Зайн ал-Обидин, Муҳаммад Шараф парвоначи Симноний, Йўл Қутлуғ киши, Исмоил Хоний, Мавлоно Муҳаммад Соғаржий, Хўжам Хивақий, Юсуф Шоҳ Коҳи, Арғун

¹ Шарафиддин Али Яздий — Б.128; Абдураззоқ Самаркандий. Мағлаъи саъдайн... — Б.196.

² Абдураззоқ Самаркандий. Мағлаъи саъдайн ... — Б.454.

³ Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб ... — Б.16.

⁴ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... — Б.262.

⁵ Абдураззоқ Самаркандий. Мағлаъи саъдайн ... — Б.454.

⁶ Му'изз ал-ансаб ... — С.118.

Муғ каби кўплаб бахшийлар форсий битикларни ёзганлиги ҳақида билиб олишимиз мумкин.¹

Битикчи, котиб, девон хизматчиси деб аталган ходимлар салтанатнинг ёзув-чизув ишларини олиб боришган. Подшо девони иш фаолиятини тўғри юритиш муҳимлигини инобатга олсак, бу хизматга ҳам Амир Темурга яқин, билимдон, зийрак кишилардан кўйилгани англашилади.

Хаттот – кўлёзма китоблардан нусха кўчирувчи, котиб, хуснихат соҳиби. Хаттотлар давлат аҳамиятига молик мактублар ёзиш ишларини ҳам бажаришган.

Подшоҳ ва шаҳзодаларнинг отларига эгар урувчи хизматчи – *зинбардор*² ҳукмдорга от-араваларни тайёрлаш ишларига жавобгар бўлган.

Ҳукмдорнинг хос ишончли навкарлари *ичкилар*³ деб аталган.

Олий ҳукмдорнинг кенгаш ва машваратларида навбатма-навбат ҳозир бўлиб, мажлисда кўрилган, ечилган муҳим масалалар ва айрим ишлар тафсилотини махсус дафтарга ёзиб олиб сақловчи ходимлар *мажлиснавис* дейилган. Бундан ташқари, уларнинг зиммасига подшоҳга тушган арзлар, қабул қилинган қарор (ҳукм), мамлакат аҳамиятига молик ишлардан тортиб то шахсий гапларгача қайд этиб бориш вазифаси юклатилган. Бу эса Амир Темур даврида бажарилган давлат аҳамиятига молик ишлар баённомалар тарзида сақланганлигини билдиради.

Подшоҳ отхонаси хизматчилари тепасида турган мансабдор *мирохур*⁴ деб номланган. Мирохурлар подшоҳга отларнинг зотдорини танлаш, озуқа билан таъминлаш, уларни махсус тайёрлаш ишларига масъул бўлганлар.

Подшоҳ саройида *мироббоши* мансаби ҳам мавжуд бўлган. Улар сув хўжалиги бошқарувчилари – *мироблар*⁵ фаолиятига раҳбарлик қилишган. Сунъий суғоришга асосланган Ўрта Осиё иқлимида *мироббоши* мансабининг нечоғлик аҳамиятли эканлигини англаш қийин эмас.

¹ Ўша жойда.

² Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб ... – Б.14.

³ Абдурраззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ... – Б.351.

⁴ Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб ... – Б.15.

⁵ Ўша жойда.

*Муҳандис*¹ – геометрия илмини яхши билган олим, биноларнинг тарҳини чизиб берувчи мутахассис; курувчи-инженер. Ўша даврдан қолган бетакрор ва залворли иморатлар уларнинг савияси ва илмидан дарак беради. Бу мутахассислар ҳам Амир Темурнинг бунёдкорлик фаолиятида фаол иштирок этишган.

Шахсий номга қўшилиб келган *муҳаффа*² амали подшоҳ тахтиравони (*муҳаффа*) билан боғлиқ вазифани бажарган. Агар Амир Темурнинг саройдан кўра юришларда кўпроқ бўлганлигини инобатга олсак, унинг *тахтиравонга* солиб юриш муҳим иш бўлганлигини англаш мумкин.

Хукмдор хоналарини супуриб-сидирувчи, гилам, тўшак ва бошқа керакли нарсаларни тўшовчи хизматкорлар *фаррошлар* дейилган. Улар саройдаги озодаликка, саришталикка жавоб беришган.

Подшоҳ саройида (ҳарамда) хизмат қилувчи бичилган (ахта) куллар *хожа саролар*³ деб аталган. Улар ҳарам аёларининг хавфсизлиги, кириш-чиқиш ва бошқа хизматларини қилишган.

Сарой хизматчилари орасида *чухралар* ҳам фаолият юритган. Улар олий тоифадан чиққан ва сарой хизматида бўлган ёш йигитлар эди.⁴ Бизнингча, улар шахзодаларнинг шахсий кўрикчилари бўлиб, бошлиқлари *чухрабоши* деб аталган.⁵

Подшоҳлар чодирини олиб юрувчи, соябон кўтариб юрувчи хос хизматкор *шукурчи*⁶ деб аталган. Амир Темур кўпроқ вақтини юришларда ўтказган ва шукурчининг иши шунга яраша мураккаб бўлган.

Подшоҳ саройини назорат қилиб турувчи курулбардор, яроғбардор, салоҳдор киши *қурчи* деб аталган. Бизнингча, сарой хавфсизлигини таъминлашда уларнинг хизмати катта бўлган.⁷

Маҳаллий бошқарувга оид мансаб ва унвонлар. Амир Темур даврида Шероз, Исфаҳон, Язд, Ҳирот, Самарқанд каби шаҳарларда маҳаллий девонлар мавжуд бўлиб, девон бошлиқлари со-

¹ Муҳаммаджонов А.Р. Амир Темур ва Темурийлар ... – Б.121.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.512 – 513.

³ Кўрсатилган манба. – Б.518; Фасих Хавафи. Муджмали Фасихи ... – С.233.

⁴ Абдурраззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн. ... – Б.461; Шомий. Зафарнома ... – Б.519.

⁵ Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб ... – Б.16.

⁶ Шомий. Зафарнома ... – Б.520; Абдурраззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ... – Б.461.

⁷ Appendix C. The formal administrative structure ... – P.173 – 174.

ҳиби девон деб аталган.¹ Бизнингча, бундай маҳаллий девонлар катта аҳамиятга эга шаҳарларда ташкил этилган. Б.Манцнинг ёзишича, маҳаллий девон форс маъмурларидан тузилган, аммо солиқларни йиғиш тўлиғича уларнинг ваколатига кирмаган. *Девонларнинг* ваколат муддати ҳақида маълумотлар кам бўлиб, соҳиби девонлар бир жойдан бошқа жойга ҳам ўтказилган.²

Маҳаллий бошқарувда *даругалар*³ катта роль ўйнаганлар. Улар туман, шаҳар ёки вилоят ҳокими, соқчилар бошлиғи каби кўплаб ваколатли ишларни бажарган. *Даругалар* кўпинча чегара вилоятларга ҳам тайинланган. Раиятни рўйхатга олиш, аскар тўплаш, солиқларни йиғиш ва подшоҳ саройига етказиш, маҳаллий ҳукмдорларни назорат қилиш ишлари ҳам улар зиммасида бўлган.⁴ *Даругалар* юришлар вақтида қўшин кузатувчиси вазифасини ҳам бажаришган.⁵ Шунингдек, туманларни бошқариш, почта станциялари фаолиятини тўғри ташкиллаштириш, солиқлар йиғиш ва уларни саройга юбориш ишлари билан ҳам шуғулланишган.⁶ *Даругалар* қишлоқ хўжалигини тиклаш, шаҳарлар қурилиши ёки қайта тиклаш ишларига ҳам масъул бўлишган.⁷

Демак, маҳаллий ижроия ҳокимиятини бошқарувчи *даругалар* ўз ҳудудларидаги барча масалаларга жавобгар шахслар бўлиб, те мурийлар давлатчилиги тарихида муҳим ўрин тутганлар. Уларга ҳам давлат томонидан катта талаб ва мажбуриятлар кўйилган. «Темур тузуклари»да келтирилишича, агар уларга қаршли ҳудудда бирор фуқаронинг мол-мулки талон-торож қилинса, ўша маъмурлар ўз ҳисобидан зарарни тўлаганлар. Бу мансабларга ҳам *тамға ёрлиғига* эга бўлган зодагонлар орасидан кўйилган.

Муҳассил Амир Темур салтанатидаги энг нуфузли мансаблардан ҳисобланган.⁸ Бу мансабга ҳам *тамға* зодагонлари ора-

¹ Кўрсатилган манба. – Р.168.

² Кўрсатилган манба. – Р.170.

³ Фасих Хавафи. Муджмали Фасихи ... – С.64, 120, 136, 141, 167, 168.

⁴ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.148, 264; Абдулраззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ... – Б.70, 90.

⁵ Appendix C. The formal administrative structure ... – Р.170.

⁶ Хукхэм Х. Властитель семи созвездий ... – С.67.

⁷ Manz B.F. Structure and function ... – Р.116; Appendix C. The formal administrative structure ... – Р.170.

⁸ Фасих Хавафи. Муджмали Фасихи ... – С.6, 107, 129, 133, 153, 207.

сидан қўйилган.¹ Улар *даругалар* билан бир қаторда кўп шаҳарларда фаолият юритишган. *Муҳосиллар* эса кўпинча *моли омон*, қарам ерлардан *хирож* солиғини йиғишга масъул бўлганлар.

Тамгачилар савдо-сотикдан ва божхона хизмати орқали келадиган тушумларни йиғиш ишларига масъул бўлишган.²

Ҳар бир вилоят ва шаҳарда *адолат амири* мавжуд бўлиб, у шу ҳудуднинг адлия ишларини назорат қилиб борган. Амир Темур даврида ҳокимият идоралари, солиқ бошқаруви, божхона хизмати ва бошқа маҳаллий идораларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш даражасини ана шу турли мансабу унвонларни таҳлил этиш орқали билиб олишимиз мумкин.

Жойлардаги молиявий қирим-чиқим ишларини *муҳосиб* (ҳисобчи), ҳисоб-китобларни сақловчилар *муставфийлар*³ бажарган.

Қалъа бошлиғи *кутвол*⁴ дейилган. Бизнингча, улар мудофаа ишларида муҳим роль ўйнашган. Қадимдан шаҳарларда мустаҳкам қалъалар мавжуд бўлиб, уларни забт этиш мушкул эди. Бу қалъалар, аввало, стратегик ва мудофаа мақсадларида қурилган. Ёв бостириб келган тақдирда ҳам қалъа дарвозасини очиш ёки очмаслик масаласини кўпинча *кутвол* ҳал қилган. Қалъа дарвозалари калити *унда* турган. Шунинг учун, бизнингча, бу мансабга ватанпарвар, тадбиркор, ақлли кишилар қўйилган.

Маҳаллий бошқарувда *муҳтасиблар*⁵ ҳам муҳим роль ўйнаган. Улар мўмин-мусулмонлар томонидан шариат қонун-қоидаларининг бажарилиши, бозорда нарх-наво ва тошу тарозиларнинг тўғри ёки нотўғрилигини назорат қилиб турувчи мансабдор ҳисобланган. *Муҳтасиблар* маънавий ишларни ҳам назорат қилишган.

Молия ва қишлоқ хўжалигини бошқариш ишлари билан шуғулланган маҳаллий кичик маъмурлар *аминлар* (лугавий маъноси ишончли кишилар) деб аталган. Улар маҳаллий ҳудудларда экин ерлари, солиқ йиғиш, ўша ерларни назорат этиш ҳуқуқи ва ваколатига эга бўлишган.⁶

¹ Кўрсатилган манба. – Р.115.

² Appendix C. The formal administrative structure ... – Р.170.

³ Абдурраззоқ Самарқандий. *Мағлаъи саъдайн ...* – Б.457.

⁴ Шарафиддин Али Яздий. *Зафарнома ...* – Б.148; Абдурраззоқ Самарқандий. *Мағлаъи саъдайн ...* – Б.63.

⁵ Муҳаммаджонов А.Р. *Темур ва Темурийлар ...* – Б.121.

⁶ Низомиддин Шомий. ... – Б.370; Абдурраззоқ Самарқандий. *Мағлаъи саъдайн ...* – Б.453.

Олий ҳукмдорларнинг фармонлари ва подшоҳликда (хусусан, саройда) юз бериб турадиган муҳим воқеаларни халққа эълон қилиб турувчи кичик мансабдор *жарчи*¹ дейилган. Улар маҳалла ва қишлоқларда, бозорларда ва халқ оммаси йиғилган ерларда баланд овоз билан жар чақирганлар. Бу ҳам ўрта аср давлатчилигига хос ахборот алмашиш усулларидан бири эди.

Сув таксимловчи мироб *жуьйбон* деб аталган. Улар ўз ваколатлари доирасида ўзларига тегишли ҳудудларда сув таксимоти билан шуғулланишган.

Маҳалла раиси, ҳунармандлар растасининг бошлиғи *кулу* деб аталган. Аввалги ҳудудий жойлашувга кўра маҳалла ва қишлоқларда маълум касб-ҳунар эгалари истиқомат қилишган. Касбу ҳунари, оилавий аҳволи билан ибрат бўла оладиган кишилар маҳалла раиси этиб сайланган.

Бизнингча, қишлоқ ҳокимлари *калонтар*лар дейилган ва улар маҳаллий ҳокимият идораси вакили ҳисобланган. Улар ҳам ўз ҳудудининг ижтимоий-иқтисодий ҳаётига, тинчлик-фаровонлигига жавобгар бўлганлар.

Суд-ҳуқуқ ҳокимиятига оид мансаб ва унвонлар. Амир Темур даврида суд-ҳуқуқ тизимига оид вазифалар ихтисослашган бўлиб, уларнинг ичида *қозилик*² мансаби энг нуфузли ва масъулиятли вазифалардан бири эди. Қозилар давлатнинг суд, ҳуқуқ-тартибот ишларини мувофиқлаштиришда муҳим роль ўйнаганлар. Улар ижтимоий адолат тамойилларини амалга ошириш, давлат ва ҳуқуқ, давлат ва фуқаро, фуқаро билан жамият, фуқаролар ўртасида муносабатларни мувофиқлаштириб турган. Улар наинки ҳуқуқ-тартибот, балки давлатнинг ҳуқуқий маданиятини оширишда ҳам муҳим роль ўйнаганлар. Қозилар давлатнинг мажбурлов кучини, шунингдек, қонунийликни таъминлашда муҳим ўрин тутган. Бу даврда қарор топган ҳуқуқий мувозанат ўз замонасида жуда катта маънавият, илм ва салоҳиятга эга қозилар етишиб чиққанини кўрсатади.

Чиғатойий амирлар ва шаҳзодаларнинг қонунга хилоф ишларини кўрувчи амалдор *яргучи* деб аталган. У олий трибунал суида фаолият юритган.

¹ Абдурраззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ... – Б.455.

² Фасих Хавафи. Муджмали Фасихи ... – С.37, 44, 56, 83, 90, 154, 160, 163, 197.

Қозилар қонунийлик, қонун олдида барчанинг тенглиги, адолат, қонунларга сўзсиз амал қилиш каби тамойилларга асосланган. Улардан адолатли ва қонуний ҳукм-қарорлар чиқариш талаб этилган. Агар томонлардан бири қозининг чиқарган қарори ёки ҳукмидан норози бўлса, унинг устида турган қозиларга, *қозикалонга*¹, ҳатто давлат бошлиғига шикоят қилишга ҳақли эди. Бутун мамлакат бўйича қозилар фаолиятини назорат қилиш *қозикалонга* юклатилган.

Амир Темур давлатида судлов ишлари қозилар томонидан амалга оширилган, улар шариат, фуқаролик, ҳарбий судларга бўлинган. Азамат Зиё «Адлия, яъни суд-ҳуқуқ тизими учга бўлинган эди. Адлия вазирлиги тўғридан-тўғри фуқаролар ё, манба тили билан айтганда, дунёвий ишлар билан шуғулланган. Ҳарбий суд (лашкар *қозиси*) эса алоҳида равишда фаолият кўрсатган. Шариат тартиблари билан эса ислом *қозиси* шуғулланган»² деган фикрни илгари суради.

Б.Аҳмедов фикрига кўра, дунёвий масалалар билан шуғулланувчи қозилар *аҳдос қозиси* деб номланган. Шариат ишлари билан шуғулланувчи қозилар *шариат қозиси*, сипоҳийлар ўртасидаги келишмовчиликларни ҳал этувчи қози *қозиаскар* деб аталган.³

Амир Темур салтанати ҳуқуқ-тартиботини ўрганар эканмиз, бу соҳада кўплаб мансабдорлар фаолият юритгани, уларнинг ҳар қайсиси ўзининг аниқ вазифаларига эга бўлганини англаймиз. Шулардан бири *асаслар* эди.⁴ Улар тунда фуқароларнинг тинчлик-хотиржамлигини сақлашга масъул бўлганлар.

Фуқаролардан тушган арз-додларни қабул қиладиган ва маъмуриятга етказадиган мансабдор *додхоҳ*⁵ деб аталган.

Солиқ йиғувчи, яъни амалга оширувчи мансабдор *ясоқий* бўлиб, у *сарбоз*⁶ деб ҳам аталган. Солиқ йиғиш ишлари ундан тадбиркорлик ва адолат билан иш тутиш, халқ ва давлат манфаатларини уйғунлаштиришни талаб этган.

¹ Тожихонов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси ... – Б.178.

² Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи ... – Б.180 – 181.

³ Аҳмедов Б. Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сийёсати ... – Б.16.

⁴ Абдурраззоқ Самарқандий. Мағлаъи саъдайн. ... – Б.453; Кароматов Х. Келтирилган асар ... – Б.506.

⁵ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.172.

⁶ Абдурраззоқ Самарқандий. Мағлаъи саъдайн ... – Б.455.

Полиция маҳкамаси *ясағлиқ*¹ деб аталган. Улар давлат ичидаги тартиб-интизомни сақлашга масъул, жамоат тартибини бузган кишиларни текшириш, сўроқ қилиш ва жазолаш ваколатларига эга бўлганлар.

Тунги соқчилар *пос (ёки посбон)*² деб аталган. Улар тунда фуқароларнинг тинчини сақлашга масъул бўлишган. Биз юкорида асаслар, *ясағлиқ* ва бошқа мансаблар ҳақида маълумот бергандик. Бу маълумотлар ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар турли-туман бўлганини ва уларнинг маълум вазифаси мавжудлигини кўрсатади.

Диний бошқарувга оид мансаб ва унвонлар. Амир Темур даврида ислом динининг мавқеи баландлигини инобатга олсак, диний мансаб ва унвонлар ҳам катта аҳамият касб этганини англаб етамиз. Амир Темур ислом мафқурасидан давлат ва халқни бирлаштирувчи куч сифатида фойдаланган. Шу туфайли салтанатда диний бошқарув ишларига алоҳида эътибор қаратилган эди.

Салтанатда мусулмонлар пешвоси *шайхулислом* деб аталган. Алишер Навоий: «*Шайхулислом* мусулмонлар пешвосидан иборатдур ва ислом муқтадосига ишорат. Мундоқ киши олими керак исломпаноҳ ва орифе керак. Муҳарраби даргоҳ, хирадманди шариат шиор ва факрға хурсанд ва тариқат осор, яхши-ямонға шафқати фазли ом ва улуғ-кичикка иршоиди нафви молокалом. Комил бўлғай шарҳ қонуниға росих ва барча мубтадеълар бидъатиға носих»³, – дея унинг маънавий, илмий, малакавий қиёфаси ҳақида тўхталиб ўтган эди.

Шайхулислом, аввало, илмли, ислом динининг паноҳи, ориф, яъни комил инсон, ҳар томонлама мукамал, шариатни маҳкам тутган, уни химоя қиладиган, мискинларга, яхши-ёмонга шафқатли бўлмоғи, улуғ-кичикка нафи етадиган, мутасаввуф бўлмоғи, бидъатни заифлаштирмоғи ва исломни кучайтирмоғи, турли ғояларга қарши курашишга бошчилик қила олувчи қобилиятга эга бўлиши лозим эди. Шунингдек, бу мартабага салоҳиятли, ҳалол, пок, илмли, омма орасида катта обрўга эга бўлган, ўз ор-

¹ Хусайн Бойқаро. Рисола ... – Б.21 – 22.

² Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Асарлар. XV томлик. – Тошкент, 1966. XIII том. – Б.17.

³ Ўша жойда.

тидан кишиларни эргаштира оладиган киши қўйилган. Унинг сиёсий нуфузи баланд бўлиб, салтанатнинг маънавий ҳаётида муҳим роль ўйнаган.¹

Саройдаги энг катта диний лавозимлардан бири *аълам* дейилган. Бу лавозимга фикҳ ва шариат қонунларини пухта билган олимлар орасидан танлаб қўйилган. Улар шариат қонунларига оид масалаларда бош ҳукмдорга маслаҳатчилик ҳам қилишган.²

Мўмин-мусулмонлар томонидан шариат қонун-қоидаларининг бажарилиши, бозорда нарх-наво ва тошу тарозиларнинг тўғри ёки эгрилигини назорат қилиб турувчи олий мансабдор *муҳтасиб*³ деб аталган. Улар асосан маънавият ишларига масъул бўлганлар.

Амир Темур даврида Муҳаммад алайҳиссаломнинг авлодлари ҳисобланган *саййид*ларнинг обрўси кучли бўлган. Улар мамлакат ҳаётида катта ўрин тутган. Амир Темур уларга катта ер-мулклар, ҳадялар инъом этган.

*Муҳтасиб*га бўйсунувчи мансабдорлар *ихтисоб аҳли* (*ихтисобчи*) деб аталиб, уларга шариат асосида ижтимоий тартибни сақлаш ва бузуқчиликнинг олдини олиш вазифаси юклатилган. Улар ичкилик, маишатбозлик, тарозидан уриш каби турли салбий иллатларга қарши курашганлар ва жамият тартиб-интизомини сақлашда катта роль ўйнаганлар.

Вақф ерларини бошқарган мансабдор *садр*²⁹⁴1 деб аталган. *Садр*лар масжид, мадраса, хонақоҳ каби диний масканлар, давлат томонидан, хусусий мулкдорлар томонидан ҳадя этилган диний идораларга тегишли ерларнинг олиқ-солиқ, сарф-харажат ишлари билан машғул бўлган. Улар *садри аъзам*⁵ бўйсунганлар. *Садри аъзам* саййидлар ва диний арбобларга *суюрғол* тариқасида берилган ерлар, шунингдек, вақфларни тафтиш қилиб, вақти-вақти билан олий ҳукмдорнинг арзига етказиб туришга масъул олий мансабдор эди. Бу лавозимга фикҳ ва шариат илмини яхши билган, ҳалол, тақводор олимлардан қўйилган.

¹ Амир Темур жаҳон тарихида ... – Б.65.

² Аҳмедов Б. Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати ... – Б.14.

³ Муҳаммаджонов А.Р. Темур ва Темурийлар салтанати ... – Б.121.

⁴ Амир Темур жаҳон тарихида ... – Б.65; Аҳмедов Б. Амир Темурни ёд этиб ... – Б.15.

⁵ Ўша жойда.

Амир Темур даврида мусулмон ҳуқуқини шарҳлаш ва тасниф этиш ишлари билан *фақиҳлар* шуғулланган. Улар баъзи ечилмаган муаммоларни ечишга интилиб, аввало, Қуръони карим, ҳадислар ва ўзларидан аввал ёзилган мусулмон ҳуқуқига оид асарларга таяниб тадқиқотлар олиб борганлар.

*Имом-хатиблар*¹ масжид ишларини юритиш, намоз ўқиш ва бошқа ишларга бошчилик қилганлар. Улар аҳолини турли даъватлари билан яхшиликка чақирганлар. Бу даъватлар, айникса, жума намози кунини яхши ташкиллаштирилган.

Амир Темур салтанатида *воизлар* (ваъз айтувчи – Ш.Ў.) ўз нутқининг раванлиги ва таъсирчанлиги билан омма онгига катта таъсир кўрсатишган.

Мадрасаларда диний ва дунёвий илмлардан дарс берувчи муаллимлар *мударрислар*² дейилган. Улар аҳолининг саводхонлигини ошириш, маънавий дунёсини бойитишда катта роль ўйнаганлар. Халқ орасида *мударрислар*нинг обрўси баланд бўлган.

Бу даврда *шайхлар* ва уларнинг авлодлари ҳам энг обрўли кишилардан ҳисобланган.

Хуллас, Амир Темур давлатни бошқаришга уруғ зодагонларини кенг жалб этишга ҳаракат қилган. Жумладан, *барлос, ясурий, жалойир, сулдуз, улус, апардий, арлот қабилалари, Хутталон амирлари* сиёсий ҳаётда катта мавқега эга бўлган.

Амир Темур саройида *муҳассил, даруга, тавачи, оталиқ, парвоначи, кўкалтош, баковул, адолат амири, муҳтасиб, мунший, бахший, мироб, муҳандис* каби кўплаб мансаб (лавозим) ва унвонлар мавжуд бўлиб, улар давлат аппаратининг тўлақонли ишлашида муҳим ўрин тутганлар.

Қози, додхоҳ, асаслар, ясоқий, ясағлиқ, посбон каби суд-ҳуқуқ тизимига тегишли мансабу унвон эгалари мамлакатда қонунлар ва уларнинг ижросини таъминлашга хизмат қилганлар.

Шайхулислом, аълам, муҳтасиб, садр, фақиҳ, имом-хатиб, воиз, мударрис, шайхлар каби диний соҳага тегишли мансаб ва унвонлар мамлакатда илоҳий тушунчаларнинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган.

¹ Фасиҳ Хавафи. Муджмали Фасиҳи ... – С.13, 62, 79, 209, 210, 226.

² Кўрсатилган манба. – С.51, 202, 210, 245.

Умуман олганда, салтанатда мавжуд бўлган мансаб (лавозим) ва унвон эгалари давлат аппаратини мустаҳкамлашда, унинг олдига қўйган мақсадларини амалга оширишда ҳал қилувчи омиллардан бўлган.

Хулоса қилиб айтганда, Амир Темур даврида марказий ва маҳаллий бошқарув органлари тизими билан мансаб ва унвонлар ўртасидаги мувофиқлик, пропорция яхши сақлаб турилган.

Юқорида келтирилган мансаб ва унвонлар бу даврда мукаммал маъмурий тизим яратилгани, мазкур тизим давлат равнақи ва фуқароларни ҳимоялашга, уларнинг фаровонлигини таъминлашга хизмат қилганини кўрсатади. Бу даврда ҳар бир мансабдор, ўз мансабининг даражасидан қатъи назар, дастур, қонун ва қоида орқали фаолият юритган, қонун устуворлиги таъмоийлига амал қилган, уларнинг бурч ва ваколатлари аниқ белгилаб қўйилган эди деган хулосага келамиз.

Амир Темур даврида фаолият юритган мансабдорлар ва нуфузли унвон эгалари давлат бошқарувини юритишда, унинг белгилаб олган ички ва ташқи вазифаларини амалга оширишда восита ролини бажарган.

II боб бўйича хулоса

Мазкур бобда Амир Темур салтанатида марказий ва маҳаллий бошқарув тизими, қурултой, унинг давлатчиликни мустаҳкамлашдаги ўрни, мансаб (лавозим) ва унвонлар таҳлил этилди.

Тадқиқотлардан шундай хулосага келиш мумкинки, салтанатда ташкил этилган марказий ва маҳаллий бошқарув тизими давлатнинг яхлитлиги, ҳукмдор ҳокимиятининг куч-қудратини сақлаш, қонунларнинг ижросини таъминлаш, давлатнинг ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларини амалга оширишда муҳим аҳамият касб этган.

Саройда *девонбеги*, *вазир* ва бошқа мансабу унвонлар мавжуд бўлиб, улар ижро этувчи ҳокимиятни ўзида мужассам этган.

Амир Темур салтанатини тўрт улусга бўлиб, уларга ўз ўғил ва набираларини ҳукмдор этиб тайинлаган.

Соҳибқирон мамлакатни мўғуллар каби улус, вилоят ва туманларга бўлган. Вилоят ва туманларга ҳам асосан теурий шахзодалар, шунингдек, ҳарбий лашкарбошилар раҳбарлик қилишган.

Амир Темур вилоят, туманларга кўпинча мамлакат ҳаётида катта ўрин тутган олимлар, жангларида синалган, баҳодирлик кўрсатган ҳарбийларни тайинлаган. Ҳарбий зодагонларнинг давлат бошқарувида иштирок этиши ўрта асрларда ҳарбий феодализм босқичи ривожланганлигини кўрсатади. Бунда ҳарбий ва фуқаролик ҳокимияти уйғунлиги таъминлаган эди.

Соҳибқирон жангларида, давлат ишларида тобланган, садоқатли, тadbиркор, олим кишиларни ўз ўғилларига маслаҳатчи қилиб тайинлаган ва улар орқали худудларда бошқарувнинг холислигини таъминлашга интиланган.

Амир Темур даврида маҳаллий бошқариш ишлари яхши ташкиллаштирилган бўлиб, ҳар бир вилоят, шаҳар, туманнинг ўз ҳокими, молия девони, қозиси, муфтийси, мутаваллийси ва муҳтасибси бўлган. Ҳар бир шаҳар ва қишлоққа кутвол, яъни комендант тайинланган.

Салтанат бошқарувида маҳаллий эркин жамоалар ва маҳалла оқсоқолликлари катта роль ўйнаганлигини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим. У бошқарувда миллий урф-одатларни инобатга олиб, солиқлар йиғиш, тинчлик-фаровонликни сақлаш, моддий таъминот ва бошқа масалаларда жамоа ҳамда уни бошқарган маҳалла оқсоқолларининг фикрларини инобатга олган.

Юқоридагилардан кўринадики, Амир Темур салтанатида марказий ва маҳаллий ҳокимият органларининг барча бўғинлари ягона марказга бирлашган. Тантанали маросим тартиб-қоидаларидан тортиб аёнларнинг либосларигача катта эътибор берилган.

Мамлакат бошқарув тизимида қурултой сиёсий институти ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлган. Унда мамлакат ҳаётига доир энг муҳим масалалар, жумладан, ўзга давлатларга уруш қилиш, сулҳ тузиш, давлат бошқарувида оид бошқа муҳим ишлар ҳал этилган.

Қурултойларда баъзан маҳаллий аҳоли вакилларига ўзлари хоҳлаган кишини сайлаш ҳуқуқи ҳам тақдим қилинган эди. Демак, барча талабларга жавоб берадиган кишилар юқори мансабга қўйилган, нолайиқлар эса ишдан туширилган.

Ҳатто бу олий йиғинларда халқ сўровига кўра баъзан солиқлар камайтирилган. Қурултойда давлат амалдорлари, лашкарбошилар, олиму уламолар, улуғ ва кекса, тажрибали кишилар қатнашишган, улар амалдорларга маслаҳатчи этиб тайинланган. Бу анъаналар давлат бошқарувида адолат ўрнатиш, қонунлар ижросини таъминлаш, унинг марказий ҳокимият билан алоқадорлигини таъминлашга хизмат қилган. Ўша даврда бу сиёсий институт зодагонлар кенгашидан иборат вакиллик органи бўлган бўлса ҳам, маҳаллий ҳукмдорлар орқали ҳудуд ва халқ манфаатларини ҳимоя этишга интилишлар юз берганлиги англашилади.

Салтанатда ўзига хос мансаб ва унвонлар бор эди. Амир Темур Чингизхон хонадонига мансуб бўлмагани учун ўзини *амир* деб атаган ва расман Чингиз авлодидан бирини хонликка кўтарган. Аммо амалда чекланмаган ваколатга эга бўлиб, ўзи лозим топган пайтда давлат мансабдорлари томонидан қабул қилинган қарорларни ўзгартириши ва янги қарорлар қабул қилиши мумкин эди.

Амир Темурдан кейинги йирик мансаб ҳукумат девонларининг бошлиғи *девонбеги* ҳисобланган. У баъзан *вазири аъзам*¹ деб аталган. *Вазири аъзам* Вазирлар Маҳкамасининг бошлиғи бўлиб, давлат ишларида муҳим роль ўйнаган.

Марказий ҳокимиятда яргучи, хазинадор (хозин), муҳрдор, шиқовул, тавачи, арзбеги, қушбеги, тархон, нўён, оталиқ, парвоначи, бахший, битикчи, муний, котиб каби кўплаб мансаб ва унвонлар мавжуд бўлиб, улар ижро ҳокимиятини амалга оширишда катта ўрин тутган.

Ҳар бир вилоят ва шаҳарда адлия бошқармаси бошлиғи *адолат амири, қози*, маънавият ва шариат қонунларининг ижросини текширувчи *муставфий*², *кутвол* (қалъа коменданти), *жарчи, жуйбон, калонтар, даруга, муҳассил, тамгачи, асас, додхоҳ, имом-хатиб, фақиҳ, воиз, мударрис* каби кўплаб мансаб ва унвонлар мавжуд бўлган.

Хуллас, Амир Темур салтанатининг марказий ва маҳаллий бошқарув тизими пухта ташкиллаштирилган, бу тизим давлатнинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишнинг муҳим воситаси бўлган.

¹ Кўрсатилган манба. — Б.15.

² Абдуурраззоқ Самарқандий. Мағлаъи саъдайн ... — Б.457.

Ш БОБ

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ СУД-ХУҚУҚ, МУДОФАА ВА ҲАРБИЙ ТИЗИМИ

3.1. Амир Темур давлатининг суд-хуқуқ тизими

Амир Темур давлатида ташкил этилган суд-хуқуқ тизимини ўрганиш давлатчилик тарихимизни чуқурроқ ўрганишда муҳим аҳамият касб этади. Суд-хуқуқ соҳаси Амир Темур салтанатининг мажбурлов аппарати бўлиб, у давлатнинг куч-қудрати, қонун устуворлигини сақлашда катта ўрин тутган.

Маълумотларга кўра, ҳар бир шаҳарда шаҳар ҳокимининг саройи – *дорулиморат*, суд идораси – *қозихона*, адлия бошқармаси – *доруладолат* қурилган. Бу идоралар мамлакат ҳуқуқ-тартиботини сақлашга масъул ҳисобланган.

Минтақаларда тинчлик ва барқарорликни сақлаш ишлари, аввало, шаҳар ҳокими – *даруғалар* зиммасига юклатилган. Шунингдек, ҳар бир шаҳар ва қишлоққа *кутволлар* тайинланган бўлиб, улар халқнинг тинч-осойишталигини қўриқлашган. Бордию ҳудудда бирор нарса йўқолса ёки ўғирланса, *кутволлар* жавобгар бўлиб, уларга даруғалар каби йўқолган молни тўлаш мажбурияти юкланган. Қолаверса, йўловчиларни бир манзилдан иккинчи манзилга беҳатар етказиб қўйиш учун зобитлар тайинланган. Агарда йўлда ўғирлик ёки қотиллик содир этилса, жавобгарлик уларнинг зиммасига юкланган.¹

*Аса*лар эса тунги қоровуллар, қидирув ишлари бошлиқлари бўлиб, ўз ходимлари – посбонлар билан маълум ҳудудларга бириктирилиб, фуқароларнинг тинчлигини таъминлаш ва жиноят ишларини очишда муҳим ўрин тутганлар.

Шариат асосида ижтимоий тартибни назорат қилиш ва маънавий хатоларнинг олдини олишга масъул шахслар муҳтасиб деб аталган. Улар бозорлардаги тошу тарозилардан уриш ҳамда

¹ Темур тузуклари ... – Б.119.

бошқа ҳуқуқбузарликларнинг олдини олганлар ва ўз ваколатидан келиб чиқиб жазо тайинлаганлар.

Ички ишлар органлари мансабдорлари *ясағлик* деб аталган, улар давлат ва жамиятнинг тинчлигини сақлашга масъул бўлиб, жиноятларни очишда муҳим роль ўйнаганлар.

Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи амалдорлардан бири *шихналар* деб аталган, улар ҳарбий маъмурлар бўлиб, шаҳарлардаги тинчликни сақлашга масъул саналган.

Амир Темур даврида *қўрчи* деб аталган мансабдорлар давлатнинг курул-яроғларини авайлаб-асраганлар, уларнинг қаерга ва нима учун ишлатилаётганлигини назорат қилганлар ва подшоҳ саройини кўриклаганлар.

Юқоридаги далилларга таяниб Амир Темур даврида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ихтисослашган деган хулосага келиш мумкин. Улар кундузги, тунги ҳамда фуқаролик ва ҳарбий бўлинмаларга ажратилган. Шунингдек, ҳар бир орган ўз маълумотларини тезлик билан салтанат марказига етказган, давлат сири билан боғлиқ масалалар махфий кенгашларда, иккинчи даражали масалалар саройнинг очиқ кенгашларида муҳокама қилинган, ҳуқуқбузарликларга нисбатан чора-тадбирлар кўрилган.

Амир Темур даврида ҳуқуқий тартибот ишларига икки томонлама масъуллар тайинланган. Юқорида айтганимиздек, ҳар бир ҳудуднинг маъмурлари бу ишга жавобгар бўлган. Улар ўзлари бошқараётган ҳудудларнинг хавфсизлиги, фуқароларнинг тинчлик-хотиржамлигини таъминлашга масъул эди. Маъмурий тартибдаги кичик ҳуқуқбузарликларни жазолаш уларнинг ваколатига кирган. Агарда давлатга, шахсга қарши жиддий жиноятлар содир этилса, улар тегишли қозиликларда кўрилган ҳамда қилмишларга яраша жазо тайинланган.

Салтанатда мажбурлов функциясини ташкил қилишдан асосий мақсад оммани қонунларга ҳурмат руҳида тарбиялаш ва жиноятларнинг олдини олиш, содир этилган жиноятларга жазо муқаррарлигини одамлар онгига сингдириш, бу орқали давлат ва жамиятнинг тинчлик-хотиржамлигини сақлаш эди. Бу даврда ҳуқуқбузарлик ва жиноятларни очишда ҳақиқатни аниқлаш муҳим аҳамият касб этган. Амир Темур «Тузуқлар»да бу ҳақда алоҳида тўхталиб шундай деган: «Буюрдимки, ҳар ернинг ға-

разгўй, тухматчи ва нафси бузук кишиларининг тухмат сўзлари билан катта ва кичик шаҳарлар аҳолисидан ҳеч кимни жазоламасинлар. Фақат бировнинг гуноҳи тўрт кишининг гувоҳлик бериши билан исботланса, гуноҳига яраша жазолансин». Демак, жиноятга жазо беришда тухмат, ғийбатларга ишониб қолмаслик учун у обдан ўрганилган ва тўғрисўз, ҳалол тўрт кишининг гувоҳлигига таянилган.

«Тузуқлар»да маъмурий тизимга оид жуда кўп қоидалар учрайди. Жумладан, Соҳибқирон ҳокимларга кимнингдир тухмат гапларига кириб аҳолига жарима солишни тақиқлайди.

Амир Темур давлатининг мажбурлов кучини сақлаб туришда судлар катта аҳамият касб этган. Улар давлат, жамият ва шахсга қарши қаратилган жиноятларнинг олдини олишда, шунингдек, низоларнинг адолатли ечимини топишда катта роль ўйнаган. Жиноятларнинг қасддан ёки эҳтиётсизлик оқибатида содир этилишига қараб жазолар белгиланган.

Салтанатда судлар ихтисослашган бўлиб, уларнинг уч хил тури мавжуд эди. Биринчиси – *лашкар қозиси*. Бу қозилик ҳарбий масалаларга оид жиноят ва низоли масалаларни кўрган. Иккинчиси – *шариат қозиси*. У шариат билан боғлиқ жиноят ва низоларни кўриб чиққан. Учинчи қозилик дунёвий-фуқаролик ва давлатга тегишли масалаларни, масалан, ўғирлик, молиявий ва маъмурий соҳаларга оид ишларни кўрган. Бу қозиликларнинг вазифалари аниқ белгилаб берилган. Судларнинг фаолияти ҳақидаги барча маълумотлар тўғрисида девонга, шахсан Соҳибқиронга узлуксиз ҳисобот бериб турилган.

Амир Темур даври суд-ҳуқук тизими қонунийлик ва адолат тамойилига асосланган. Соҳибқироннинг ўз набираси амирзода Умар (1383 йили туғилган) номига битилган фармонида ҳам унга инъом этилган мамлакатларда адолат ва қонунга сўзсиз амал қилиши шартлиги алоҳида таъкидланган. Унда, жумладан, шундай дейилган: «Токи мазкур мамлакатнинг подшоҳлари, ҳокимлари, волийлари, амирлари, аъён, ашроф ва таниқли кишилари номи юқорида эслатилган энг азиз фарзандни ул жойлар салтанат тахти ва вилоятларининг эгаси, нуфузли ҳокими ҳамда арзигулик ҳукмдор деб билиб, муҳим ишларда ва юртнинг барча заруратларида тўла-тўқис унга ва унинг ноибларига мурожаат

қилсинлар; унинг мамлакат ободончилигининг асл низоми ва улар осойишталигининг мазмун-моҳиятидан иборат бўлмиш фармон ва буйруғидан бош тортмоқни лозим топмасинлар».¹

Шунингдек, фармонда қонунга қатъий амал қилиш шартлиги кўрсатиб ўтилган: «Фарзанд ушбу улуғ ишни шу йўсинда олиб борсинки, токи у адолат, ҳақиқат, ҳукмдорлик заруриятлари ва раиятпарварлик учун қафолат бўлолсин ҳамда унинг қоидаларига шундай бир тарзда амал қилсинки, токи у оламнинг ободлиги ва инсоннинг тинч-тотувлиги билан яқун топсин; солих кишилар аҳли тақво ва иршод асҳоби сидқ ва ҳақпарварларни қўллаб-қувватлаш ва эъзозлашда, масжид ва мадрасаларни таъмирлашда ва хайрли даргоҳларни кўпайтиришда, тиришқоқлик намойиш этиб, муфсидлар, авбошлар, жинойтчилар ва қароқчиларни ҳамда шариатга хилоф ишларнинг кўпайишини ва нодонлик қонун-қоидаларини таг-туғи билан йўқотишни зарур ва лозим деб билсин. Шундагина мамлакат ишлари бир текис боради, салтанат мавқеи ва тўғри йўл-йўриқ барқарор бўлади».² Шунингдек, фармонда масалага жиддий ва сергаклик билан ёндашиш кераклиги алоҳида таъкидланади: «Бундан мурод шуки, ҳар ким нимаки билса, беҳавотир бизнинг арз иззатгоҳимизга етказсин, ҳар нарсаки, мамлакат ислоҳи унга алоқадор ва мазлумлар бошидан зарарни даф этиш унга боғлиқ бўлса, у ҳақда бизга етказишга бепарволик қилмасин, эътимод ва тўла ишонч билан очик кўрсатсин».³

Бундан кўринадики, Амир Темур ҳуқуқ-тартибот соҳасида адолат ва қонун устуворлиги, содир этилган жинойтга жазонинг муқаррарлиги тамойилига амал қилган.

Мазкур қоидалар нафақат мамлакатда, балки халқаро муносабатларда ҳам бош мезон бўлганидан манбалар шоҳидлик беради. Бу ҳақда Шарафиддин Али Яздий шундай маълумот келтирган: «Соҳибқирондин аввал ҳолдаким, оламдаги вилоятларнинг ҳар бирида бир подшоҳ бор эрди ва аларнинг муҳолифат ва мунозиъатлари жиҳатидин мусулмонлар ичида қўб ташвиш бор эрди. Ва ҳеч ерда амин ва амонлик қолмайдур эрди.

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.385.

² Кўрсатилган манба. – Б.385.

³ Кўрсатилган манба. – Б.371.

Ва йўллар ўғри ва карокчи жиҳатидин боғланиб эрди. Ва ҳеч мусулмон ҳеч сори боролмас эрди. Вилоятларни золимларнинг эликларидин кутқариб, адлу эҳсон била ораста қилди. Ва анинг адлидин андоқ бўлдиким, агар биров бир табак олтун ё кумуш бошига қўйуб йалғуз саҳрода Бохтардин Ховарғача борғай, ҳеч киши анга тик боқа олмас эрди. Аммо ул ҳолда кўб ерларни талаб асиру торож қилди зарурат жиҳатидинким, агар андоқ қилмаса эрди, олам низом топмас эрди».¹

Шарафиддин Али Яздий салтанатда бирор кимсага зўравонлик қилинмагани, ҳатто ёлғиз ўтаётган ёш болаларнинг молига ҳам биров кўз олайтиролмайдиган даражада адолат ва қонун устуворлигига эришганлигини алоҳида таъкидлаб, унинг набху ғоратларининг бош сабаби жинойтга жазо бермоқлик бўлганлигини айтиб ўтган.

Унингча, агар Соҳибқирон қаттиққўл сиёсат юритмаса ва бебошларни жазоламаса, мамлакатда тартиб ўрнатиб бўлмайди. Демак, зўравонликка қарши давлатнинг куч ишлатмоғи шартдир. Ана шундагина адолат ва қонун устуворлигига эришиш мумкин.

Шу ўринда Яздийнинг яна бир маълумотига мурожаат этмоқчимиз: «Муҳаммад Музаффарнинг авлоди муддати эрдиким, бу вилоятларда подшоҳлик қилур эрдилар ва ҳар бири бир шаҳарда ҳоким эрдилар. Ва хутбани ўз отлариға ўқур эрдилар. Ва ҳар бирига даъво ул эрдиким, «Вилоятлар барча менга тааллуқ бўлғай». Ва бовужуд улким, бир-бирига қариндош эрдилар, доим бир-бирига қасд этиб, душман эрдилар. Ва агар бириким, бировнинг эликига тушса эрди, ани ё ўлдуруб, ё кўр қилур эрдилар; ато ўғул ва ўғул ато билан ўшал тарик эдилар ва аларнинг жиҳатидин раъоят заҳматда эрди. Бу маҳалдаким, вилоят Соҳибқирон тасарруфида бўлди, барча вилоятларнинг содот ва қазот ва арбоблари келиб, бу воқеаларни арз қилди ва дедиларким: «Умидимиз сиздан ултурурким, бу вилоятларда йана Оли Музаффарни қўймағайсиз. Ва агар йана буларға бу вилоятларда дахл берсангиз, вилоят бузулур ва фақир мискин хароб бўлур». Бу жиҳатдин Соҳибқирон динпарвардин душанба куни, жумад

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.292.

ал-охир ойининг йигирма учида (6.03.1393) хукм бўлдиким, «Оли Музаффарни тутуб беркитсунлар!»¹

Соҳибқирон Амир Темур «Тузуқлар»да: «Салтанатим мартабасини қонун-қоидалар асосида шундай сақладимки, унинг ишларига аралашишга ҳеч кимсанинг қурби етмасди»², – деб адолат ва қонун устуворлигини алоҳида таъкидлайди. У қонун устуворлиги ва адолатни тарозининг икки палласидай мувозанатда тутишга интилди, ўз амирлари, амалдорларидан халқни камситмасликни талаб қилди.

Амир Темур давлатида ўғрилиқ, зўравонлик, шароб ичиш, зино ва бошқа жиноятлар учун энг оғир жазолар тайинланган. Академик И.Мўминов ҳам бу ҳақда шундай таъкидлаб ўтган: «Соҳибқирон ёзишмаларидан англанишича, салтанатда вақти-вақти билан сўроқ ва тафтишлар ўтказиб турилган. Ўз амалини суиистеъмол қилиш, порахўрлик, ичкиликбозлик, маиший бузқлик оғир гуноҳ ҳисобланиб, бунга йўл қўйган кишилар қаттиқ жазоланган».³

«Тузуқлар»дан англашиладики, шариатга боғлиқ бўлмаган жиноятларга «Ясоқ» қонунлари бўйича жазо берилган.⁴ Унга мувофиқ ва ўрта аср анъаналарига хос бўлган бармоқ, қўл, бурун, қулоқ кесиш, кўзга мил тортиб кўр қилиш, дарра ва қамчи билан уриш, сазойи қилиш каби жазо турлари қўлланилган.

Ҳилда Хукхэм «Ясоқ» қонунларига биноан жиноятларга қаттиқ жазолар қўллангани, масалан, от ўғирлаган кимса жазодан кутулиш учун яна тўққизта от бериши шарт бўлгани, акс ҳолда, у қатл этилгани ҳақида маълумотларни келтирган.⁵

Жиноятларга адолатли жазолар қўлланилаётгани ҳақида хабаргирлар салтанатнинг энг чекка ерларидан ҳам муттасил ёзма равишда хабар бериб туришлари шарт эди. Агар *хабаргир* бирор сипоҳий ёки амалдорнинг хизматини яширса ёхуд ёлғон хабар ёзса, қилмиши исботлангач, унинг қўллари кесилган. Воқеаларни атайлаб ёзмаса, унинг бармоқлари кесилган. Агарда хабарчи

¹Кўрсатилган манба. – Б.154.

²Мўминов И.М. Асарлар. Уч жилдлик. – Тошкент: Фан, 1969. I жилд. – Б.434 – 435.

³Ўша жойда.

⁴Темур тузуқлари ... – Б.80.

⁵Хукхэм Х. Властитель семи созвездий ... – С.165.

ёлгон хабарни тухмат ёки ғараз билан ёзган бўлса, у қатл этилган. Хабарлар кунма-кун, ҳафтама-ҳафта, ойма-ой Амир Темурга етказиб турилган.

Соҳибқирон карвон йўлларидаги хавфсизликни таъминлаш мақсадида турли қонунларни жорий этди. Карвон йўлларида кимгадир ҳужум қилиниб, унинг моли тортиб олинса, ўша ернинг ҳокими мол эгасига йўқотилган молнинг икки баробари миқдорида жарима тўлаган, шу ҳолатни назорат қила олмагани туфайли Амир Темур хазинасига беш баробар миқдорда жарима тўлаган.¹

Ўрта аср удумларига асосан салтанатда турли жазо усуллари мавжуд бўлган. Кўзни кўр қилиш жазоси «кўзга мил тортиш» деб аталган ва бу жазо жуволдизга ўхшаш металдан ишланган асбоб (мил) орқали амалга оширилган. У қаттиқ қиздирилган ва кўзга суртилган.² Оғир жиноят содир этган кишилар дорга осилган ёки боши кесилган.

Тошу тарозилар, маънавий гуноҳлар учун жазони ижро этувчи кишилар *ихтисоб аҳли* деб юритилган, уларга *мухтасиб* бошчилик қилган. *Мухтасиб* берадиган жазо қуйидагича бўлган. Мухтасибнинг бир паҳлавон навқари мужримни (айбдор) опичган, иккинчиси унинг этагини кўтариб иштонини туширган, учинчиси орқасига раис айтган миқдорда дарра урган. Шундан кейин мужрим ўзини йиғиштириб олиб мухтасибга таъзим билан тавба қилиб, кўзини очиб қўйгани учун унга миннатдорчилик билдирган. Тавба ва миннатдорчилик муҳим шартлардан бўлиб, адо қилинмаган тақдирда жазони давом эттириш мумкин эди.³

Амир Темур давлатида мард, жасур, ишбилармон ва тадбиркор кишилар юкори даражада ҳурмат-эътиборда бўлган, жазо борасида ҳам уларга енгилликлар яратилган. Соҳибқирон айтдики: «Ботир кимсанинг гуноҳи исботланганидан кейин ундан жарима олсалар, сўнг яна дарра билан урмасинлар».⁴

«Тузуқлар»да бирор кишининг айби исботланганида унга нисбатан фақат битта жазо чорасини қўллаш, агар жарима со-

¹ Хукхэм Х. Властитель семи созвездий ... – С.165.

² Абдулраззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ... – Б.457.

³ Ҳусайн Бойқаро. Рисола ... – Б.35.

⁴ Темур тузуқлари ... – Б.94.

линса, дарра билан урмаслик, дарра билан урилса, жарима сол-маслик, яъни «бир жиноятга фақат бир жазо» принципи мустаҳкамлаб қўйилган.¹

Мансабдорлар томонидан содир этилган маъмурий ҳуқуқбузарликлар ва жиноятларга жазо тайинлаш алоҳида назорат қилинган. Мансабдорлар томонидан содир этилган қилмиш турига – эҳтиётсизлик ёки қасддан қилинганига аҳамият берилган ва шунга яраша жазо тайинланган.

Агарда қишлоқ оқсоқоли ва шаҳар улуглари кичикрок даражадаги одамга зулм қилсалар, ўша зулмга яраша, ҳар кимнинг шароитига кўра жарима солинган, яъни фуқароларнинг ижтимоий турмуш тарзи эътибордан четда қолмаган.

Мабодо *даруга* ва шаҳар ҳокими халққа жабр-зулм қилса, уларни хонавайрон этса, қилмишига яраша аёвсиз жазоланган. Бу оддий жаримадан тортиб ўлим жазосигача бориб етган.

Давлат амалдорларининг кўпоровчилиги, порахўрлиги ва бошқа жиноятлари ҳам энг хавфли жиноятлардан ҳисобланган. Улар бугунги кундаги коррупция ва кўпоровчилик жиноятига тўғри келади. Бундай жиноятлар давлатга қарши қаратилган жиноятлар деб ҳисобланган ва уларга қаттиқ жазолар тайинланган. Давлатнинг мажбурлов функцияси уларни таг-томири билан йўқотиш, давлатдаги барқарорликни мувофиқлаштиришга қаратилган эди.

Амир Темур ва теурийлар давридаги мажбурлов аппарати-нинг тарбиявий кучи шундаки, жазолар халқдан яширинча эмас, очикчасига бозор ва халқ гавжум бўлган майдонларда ижро этилган.

Шарафиддин Али Яздийда ҳам бундай маълумотлар кўплаб келтирилган. Жумладан, у шундай ёзади: «Соҳибқирони комкор шаҳзода Шоҳрух мирзони Самарқандда йибардиким, анда бориб забтига машғул бўлғай ва дод адли била машғул бўлиб, раъойо, фуқаро ва масокин аҳволларидин ғофил бўлмағай деб шаҳзодага кўп панд сўзлар ва насиҳатлар қилди. Ва аввал насиҳат сўзи бу эрдиким, «Анда борсанг, ўзингдин ғофил бўлмағил ва раъийат аҳволидин хабардор бўлғил. Иккинчи улким, тоат ва

¹Маматов Х.Т. «Темур тузуклари»да давлат ва ҳуқуқ масаласи ... – Б.18.

ибодатда комиллик қилгайсен. Ҳар вилоятдаким, девон ва зобит ва даруға қўйсанг, мўмин ва мусулмон кишини қўйғил ва андоқ кишини қўймағилким, мусулмонларга зулм қилгай».¹

Хирожни раиятдан калтаклаш ва савалаш йўли билан эмас, балки огоҳлантириш ва кўркитиш йўли билан ундириш керак-лиги уқтирилган. Қайси ҳоким ҳукмининг таъсири калтаклаш таъсиридан камроқ экан, ундай ҳоким ҳукумат юргизишга яроқсиз деб билинган.²

Амир Темур: «Адолат ва инсоф билан тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози этдим. Гуноҳкорга ҳам, беғуноҳга ҳам раҳм-шафқат билан, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Фуқаро ва қўл остимдагиларга раҳмдиллик қилдим, сипоҳийларга инъомлар улашдим. Золимга қарши мазлум додига етдим», – деган эди.

Соҳибқироннинг ўғли Шохрух мирзога: «Агар билсанг, зулм қилиб турур, ул золимни тирик қўйма». – деб айтган насихатида ҳам қатъият ва адолат сезилади. Ҳатто у вафоти олдидан қуйидаги сўзларни айтган: «... бугун Эрону Туронда кишига мажол йўқ турурким, муҳолифат қилгай. Ва ҳазрат Ҳақдин умидим борким, ... золимларнинг эликларини мазлумлардин қисқа қилибдурмен. Ва қўймадимким, менинг давримда қавийдин заиф куч егай. Агарчи дунёга вутуъи ва саботи йўқ турур, нечукким менга вафо қилмади, сизларга ҳам қилмағусидир. Бале, дунё ишини муҳмал қўймангизким (хушёр бўлинг – Ш.Ў.), саботи ошуб ва мусулмонлар ташвишда бўлгайлар».³

Амир Темур фуқароларни кўрқинч ва умид орасида сақлаган, буни зарурият деб билган эди. Бу эса, бизнингча, фуқароларнинг жамият ва қонун олдидаги ҳуқуқ ва бурчлари, мажбуриятлари, имкониятлари чегаралари, уларни ҳимоя қиладиган, жазолайдиган кучли давлат турганлигини ҳар лаҳза эслатиб турган, масъулият, жавобгарлик ҳиссиётларини уйғотган. Бундан англашиладики, Амир Темур қонунлар ва унинг амалдаги ижроси таъминланишини давлатнинг қудратли бўлишига хизмат қилади деб ҳисоблаган.

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.172.

² Темур тузуклари ... – Б.91.

³ Кўрсатилган манба. – Б.296.

Ўрнатилган қонунларга, аввало, Амир Темурнинг ўзи амал қилар, оила аъзоларидан ҳам шуни талаб этар эди. Мироншоҳнинг ўғли Халил Султон ботир, жасур, масъулиятли ва тадбиркор амирзода бўлиб, келажақда улуғ давлат ҳукмдорига айланиши мумкин эди. Аммо унинг бир ноқонуний ҳаракати барча режаларини чипшакка чиқарди. Халил Султон амир Сайфиддиннинг канизаги бўлмиш Шодмулк оғога ношаръий уйланиб олиши туфайли оғир жазога буюрилади. Кейинчалик у афв этилди, бироқ унинг адолатли иш юритишига ишонч қолмаган эди. Шу туфайли ҳокимиятни бошқаришдан маҳрум этилди. Тарихдан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Л.Керен маълумотларига кўра, «Соҳибкирон Амир Темур юришдан қайтганидан сўнг эртаси кундан бошлаб Амир Темур салтанат юмушларига шўнғиб кетди: унинг қаҳри қаттиқлигини билган амалдорлар ва сипоҳийлар қалтираб туришарди. Ўзи узок вақт бу ерда бўлиб ўтган воқеалар баёнини диққат билан тинглагач нарх-навонинг ҳаддан ташқари ошиб кетишига йўл қўйган савдогарлар ва айбдорларни дорга остирди. Бева-бечораларга кийим-кечак ва озиқ-овқат улашилди, фуқаролар эса уч йил давомида барча солиқлардан озод қилинди».¹

Л.Керен унинг жиноятларга жазо бериши ҳақидаги маълумотларни Руи Гонсалес де Клавихо асарига таяниб Кониғилда рўй берган воқеани шундай шарҳлайди: «Жарчилар Амир Темур адолат ўрнатажagini маълум қилганларида оломоннинг қувончига қувонч қўшилди. Ниҳоят, кулгилар тўхтади. Чодирлар оралиғидаги бўшлиқларга жаллодлар бир неча дор тиккан эдилар. Амир Темур ўқиган ҳукмлар шафқатсиз бўлиб, шу заҳотиёқ ижро этиларди. У, энг аввало, бош вазирни жазолашдан бошлади. Амир Темур сафардалигида Самарқандни узок вақт бошқарган салтанатнинг энг йирик амалдорларидан бири бўлган бу киши ўз вазифасини совуққонлик билан адо этгани учун шу заҳотиёқ дорга осилди. Давлат маблагини ва отларини талон-торож қилган қатор юксак мартабали амалдорларнинг ҳам қисмати шундай бўлди; ўғирланган маблағлар қаерга яширилганини айтмаганликлари учун уларнинг айримлари олдин қийнов-

¹ Керен Л. Амир Темур салтанати ... – Б.80.

га олиниб, кейин осилдилар. Шундан сўнг дўконларда молларининг нархларини ҳаддан ташқари кўтариб юборган савдогарлар ва тижоратчиларга навбат келди, баъзиларининг бошлари таналаридан жудо этилди, баъзиларининг мол-мулклари мусодара этилди».¹ Демак, бундай темир қонунлар, жазо усуллари давлат аппарати ва жамият ўртасидаги мутаносибликни таъминлаган.

Молия ишлари бўйича содир этилган жиноятлар шундай жазоланган:

Мамлакат хазиначилари бўлмиш молия вазирлари молия ишларида хиёнат қилиб, бойликнинг бир қисмини ўзлаштириб олган бўлсалар, аввало, текшириб кўриш талаб этилган.

Агар ўзлаштириб олган маблағи ўзига тегишли улуфа миқдорига тенг бўлса, мазкур маблағ унга совға-салом ўрнида берилган.

Агар ўзлаштириб олган маошдан икки баробар ортиқ бўлса, ортигини оладиган маошидан ушлаб қолинган.

Агар маошидан уч баробар кўп бўлса, салтанат хазинасига тортиқ сифатида олинган.²

Жанглардан қочиш ва кўрқоқлик ўлимдан ҳам ёмон жиноят ҳисобланган. Шунинг учун Амир Темур сипоҳи шижоат ва жасурлик билан жанг қилган. Соҳибқирон салтанатида маънавий жазо усуллари ҳам яхши самара берган.

Соҳибқирон салтанатида сотқинлик энг олий жиноят ҳисобланган. Бирон навкар душман билан келишиб, ўз эгасига мунофиқлик қилса, бундай навкар душман қўлига топширилган.

Агар сипоҳий қисмлардан ёки амирлардан қайси бири ёв билан келишиб, ғаним сафига бирлашса, улар юртдан чиқариб юборилган, мамлакатда уларга ўрин берилмаган.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, Амир Темур адолатсизлик, ҳуқуқбузарлик содир қилганлар учун жазо тайинлашда қонунчилик, адолат ва инсонпарварлик принципига асосланган ҳолда сиёсат юритганки, бу эса жамиятдаги бошқа шахсларни бундай салбий хатти-ҳаракатларини содир этишдан тўхтатишга имкон берган.³

¹ Кўрсатилган манба. – Б.151 – 152.

² Маматов Х.Т. «Темур тузуклари»да ... – Б.117; Темур тузуклари ... – Б.94 – 98.

³ Ўша жойда.

Амир Темур ўғилларидан қайси бири салтанат мартабасига даъвогарлик қилиб бош кўтарар экан, уни ўлдириш, тан жароҳати етказиш, кишанлашга рухсат берилмаган.

Соҳибкирон давлатида сипоҳийларнинг жиноят ва жазо масалалари қаттиқ бўлган. Қайси бир сипоҳий хаддидан ошиб, қўл остидаги кишига зулм ўтказса, у мазлум қўлига топширилган ва жабрланувчи унинг жазосини берган.

Эркакларнинг соқолини кириб, юзига упу суриб шаҳар кездирилиши ўлим билан баробар жазолардан саналган.

Юқоридаги фикрлар, далиллар асосида шундай хулосага келиш мумкинки, Амир Темур давридаги жазо усулларида адолат бош мезон бўлган. Ўша пайтда содир этилган жиноятлар ва уларга берилган жазо усулларини обдан ўрганган олим Ҳерман Вамбери бу ҳақда шундай хулосага келганди: «Темурни Чингиз ила бир сафга қўйиб, уни ваҳший, золим, қароқчи деб атаган кишиларнинг фикрлари икки мартаба хатодир. У, аввало, Осие саркардаси эди. Ўзининг ғолиб аскарлари ва қуролларидан ўз замонасининг таомилича фойдаланган. Унинг фаолияти, хусусан, душманлари томонидан гуноҳ ҳисобланган ишлари ва урушлари, теранрок қаралса, жиноятга жазо тарзида қўлланилган. Тўғри, жазо қаттиқ, лекин адолатли бўлган».¹

Бугунги кундан тубдан фарқ қиладиган, урушлар хавфи кучли бўлган ўрта асрларда тинч-фаровон ҳаётни таъминлаш учун ана шундай жазо усулларини қўллаш, бизнингча, тўғри эди. Чунки бундай жазо усуллари ўша дамда кўплаб давлатларда қўлланиларди. Соҳибкирон ҳам ўз даврининг анъаналарига биноан давлатни бошқарган.

Салтанатнинг суд-ҳуқуқ тизими қонунийлик ва адолат тамойилига асосланган бўлиб, давлатнинг мажбурлов кучини сақлаб туришда улар муҳим аҳамият касб этган. Хуллас, суд-ҳуқуқ тизими мамлакатда қонун устуворлигини таъминлашда асосий вазифалардан бирини бажарган.

Биз юқоридаги фактлар асосида Амир Темур давлати тараққиётига суд-ҳуқуқ тизими ва қонуний асослар катта туртки берган деган фикрга келдик.

¹ Вамбери Х. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи ... – Б.18.

3.2. Амир Темур давлатининг мудофаа ва ҳарбий тизими

Амир Темур салтанатида давлат мудофаасини мустаҳкамлаш устувор вазифалардан бири бўлган. Биз аввалги мулоҳазаларимизда Амир Темур даври ҳарбий феодализм, босқинлар даври бўлганлигини алоҳида таъкидлаб ўтган эдик. Шу боис ҳар лаҳзада халқаро низолар, урушлар келиб чиқиш эҳтимоли мавжуд бўлиб, давр мудофаани кучайтиришни заруратга айлантирган эди. Бундай мураккаб шароит Амир Темурдан мамлакатнинг кучли мудофаасини ташкиллаштиришни талаб этарди.

Ўша даврда ҳам давлат тинчлиги ва осойишталигига айрим кучлар мамлакатга ичкаридан ва ташқаридан таҳдид солиб турар эди.

Амир Темур, аввало, юзага келиши мумкин бўлган ички хавфни бартараф этишга интиланган. Бундай хавфни шоҳ хонадонни вакиллари, қавм-қариндошлар, ҳокимиятга интиланган амалдорлар, бадавлат зодагонлар келтириб чиқариши мумкин эди.

«Темур тузуклари»да мамлакатда барқарорликнинг бузилишига олиб келиши мумкин бўлган омиллар ҳақида шундай маълумотлар берилган: «Амр қилдимки, агар ўғилларимдан қайси бирови салтанат мартабасига даъвогарлик қилиб бош кўтарар экан, уни ўлдиришга, боғлашга ёки мучасидан бир жойини камайитиришга ҳеч ким журъат қилмасин. Лекин ўз даъвосидан кечмагунча асирликда сақласинлар, токи худонинг мулкида уруш чиқмасин».¹

Бу масалада Амир Темур кескин чоралар қўллашдан масалани тинчлик йўли билан ҳал этишни афзал билган ва исёнчининг ўйлаб кўришига имкон берган. Агарда набиралар ва қавм-қариндошлардан бири давлатга қарши кўтарилса, у дарвешлик ҳолатига солинган, мол-мулки тортиб олинган. Ўрта аср талаб ва эҳтиёжларини инобатга олсак, бу тадбирлар мамлакат барқарорлигини сақлашга хизмат қилганини англаш мумкин.

Шунингдек, сарой амирлари ва вазирлар давлатга қарши фитна уюштира мансабидан туширилган. Содир этилган бун-

¹ Темур тузуклари ... – Б.91.

дай хатти-ҳаракатларга бирор чора қўлланишидан аввал вазият синчиклаб ўрганилган. Гумон қилинувчи ёки айбдорнинг айби исботланганидагина жазога лойиқ топилган.

Амир Темур хавфсизлик ва барқарорликни сақлашда ҳукмдорнинг сергаклиги, зийраклиги ва тадбиркорлиги катта роль ўйнашини яхши билган, агарда у бўш, содда ва лақма бўлган тақдирда мамлакат ичкарасидаги хавф-хатарларнинг ўзиёқ давлатни пароканда этиши мумкин деб билган.

Шунингдек, у мамлакатда қонунларнинг бузилиши, уларга амал қилмаслик ҳам охир-оқибатда давлатни адолатсизлик ва парокандаликка олиб келади деб ҳисоблаган.

Халқаро вазиятни мушоҳада қилсак, Амир Темур даври ҳам зўравонликлар, информацион курашлар даври бўлганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. Ўз мамлакатининг хавфсизлиги ва барқарорлигини сақлаш учун қўшни давлатларда содир бўлаётган сиёсий воқеаларни синчиклаб кузатиш талаб этилган. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да шундай маълумотлар бор: «Ҳар ерда, вилояту шаҳарда ва ўрдуда кундалик воқеаларни ёзувчиларни тайин қилсинларки, ҳокимлар, раият, сипоҳ, ўзининг ва ёт лашкарларнинг хатти-ҳаракати ҳақида мени хабардор қилсин. Атрофдан кирган-чиққан ёт мол-мулк, четдан кирган ёки четдан чиққан ёт кишилар, ҳар мамлакатдан келган қарвонлар ва ҳукмдорлик ҳақидаги хабарлар, қўшни подшоҳлар, уларнинг гап-сўзлари, ишлари ва узоқ ўлкалардан келиб, менинг даргоҳимга келган уламолар, фузало ҳақидаги сўзларни тўғрилиқ билан менга ёзиб турсинлар... Амр қилдимки, турли мамлакатлар, сарҳадларнинг хабарларини, қўшни ҳукмдорларнинг мақсадлари ва ниятларини билиб, ҳузуримга келиб хабар қилсинлар, токи бирон воқеа, қор-қол юз бермасидан бурун чора ва иложини қилайлик».¹

Амир Темур хавфни бартараф этишдан бурун унинг олдини олиш муҳимлигини яхши тушунган, шу боис қўшни давлатларда юз бераётган воқеаларни ҳам ўз давлати хавфсизлигига дахлдор деб ҳисоблаган. У ўзга юртлардаги аҳволдан хабардор бўлиш учун диёрларга шайх, савдогар, тиланчи ва бошқа ниқоблар остида ўз айғоқчиларини юборган, шунга монанд ташқи сиёсат

¹Темур тузуклари ... – Б.120.

йўналишларини белгилаган. Сайёҳ, савдогар, мунажжим каби киёфаларда юрган жосуслардан олинган маълумот – далиллар кўпинча ёпик йиғилишларда кўриб чиқилган ва мамлакат яхлитлигига солинган хавфлар ўз вақтида бартараф этилган.

Хавфсизликни сақлашга нафақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчилар ёки давлат лавозимидагилар, балки ҳамма фуқаролар масъул бўлган. Ҳатто расмий ёхуд бошқа маросимлар сарой, ўрду ва бошқа ерларда барчанинг сергак, огоҳ юришини талаб этган.

Хавфсизликни таъминлаш мақсадида сипоҳийлар, амирлар, *мингбоши*, *юзбоши* ва *ўнбоши*лар девонхонага, базму мажлисларга кулоҳ, этик, ковуш, бўрк ёқалик чакмон, ханжар, қилич билан кириши лозим бўлган.¹

Минтақада урушлар хавфини бартараф этиш мақсадида Амир Темур, биринчи навбатда, сарой ва девонни кўриклаш масаласини муҳим деб ҳисоблаган.

Салтанат саройи ва девонини кўриқлашга ўн икки минг қилич осган аскар урушу тинчлик вақтида бутун яроғ-аслаҳалари билан кўшқда, девонхонанинг ўнг ва сўл тарафидан, орқасидан ва олдидан қуршаб турган. Шу тартибда ҳар кеча улардан минг киши соқчилик қилиш учун ҳозир бўлган. Ҳар юз аскар устига бир *юзбоши* қўйилган.²

Ўн икки минг аскар уруш ва тинчлик пайтида ҳам сарой, девонхонани муттасил кўриқлаган. Бир кечада минг киши сарой ҳамда девонхонанинг олди ва орти, ўнг ва сўлини кўриқлаган. Ҳар бир аскарнинг аниқ белгиланган кўриқлаш худуди бўлган ва улар ҳар кеча навбати билан кўриқчилик қилишган. Ўнта қиличлига *ўнбоши*, юзта қиличлига *юзбоши*, мингтасига *мингбоши* раҳбарлик қилган. Бундай кўриқчилар нафақат сарой ва девонхонани, балки ён-атрофни синчиклаб текширишган.

Ҳатто бу кўриқчилар бир-бирлари билан махфий тилда (парол билан) сўзлашишган. Бу фактлар салтанатда хавфсизлик хизмати яхши йўлга қўйилганлигини кўрсатади.

Амир Темур салтанатида нафақат тинчлик пайтида, балки уруш вақтида ҳам хавфсизлик хизмати учун алоҳида қўшин қисми ташкил этилган.

¹ Кўрсатилган манба. – Б.106.

² Ўша жойда.

Уруш пайтида ўн икки амирдан ҳар бири, мингбошилар, юзбошилар, ўнбошилар ўн икки минг қуролланган отлиқ сипоҳий билан биргаликда бир кеча-кундуз давомида ўз ҳукмдорини қўриқлаш учун ҳозир бўлган. Бу ўн икки минг отлиқ лашкар тўрт қисмга бўлинган ва бир қисми *баронгорга* (ўнг қанот), бир қисми *жавонгорга* (сўл қанот), бир қисми ўрдунинг олдига, тўрттинчиси ўрдунинг орқасига жойлаштирилган. Ушбу тўрт қисм навбатма-навбат ўрдудан ярим фарсанг узоқлашиб соқчилик қилган. Тўрт сипоҳий фавж ўзлари учун ҳировул белгилаган. Ҳировулдан қоровуллар тайинланган. Улар эҳтиёткорлик ва хушёрлик билан ўрдуга хабар етказиб туришган.¹

Бу омиллар салтанатда хавфсизлик хизмати ихтисослашган деган хулосага келишимизга асос бўлади. Соҳибқирон лашкарлар ва ўрдуга алоҳида *кутвол* тайинлаган. Ўрдунини қўриқлаш, соқчилик ишлари унинг зиммасига юкланган. Бундан ташқари, *кутволлар* ҳарбий юришлар вақтида ўрду атрофида савдо-сотик ишлари билан машғул бўлган кишилардан солиқ олиш ишлари билан ҳам шуғулланишган. Агар ўрду аҳлидан биронтасининг нарсаси ўғирланса, улар жавобгарликка тортилган. Амир Темур қўшин ва ўрдунинг ҳимоясини янада кучайтириш мақсадида қўшин орқасидан тўрт фавж (қисм) *чопқунчилар* тайёрлашни буюрган. Улар тўрт фарсанг масофада лашкар ёнида юриб, уларни қўриқлаб борган. Бордию *чопқунчи* лашкардан бирон киши ўлдирилганини ёки яраланганини кўрса, унинг ишини ўз зиммасига олган.²

Хавфсизлик хизмати учун белгиланган тўрт фавж чопқунчи лашкарнинг учдан бир қисми чегараларни қўриқлаш ишига тайинланган. Қўшиннинг учдан икки қисми эса доимо салтанат ишига шай турган.³

Демак, салтанатда махсус тайёргарликдан ўтган минглаб кишилар давлат бош маъмурий биноси, ўрду, чегаралар, умуман, салтанатни қўриқлаган. Шунингдек, мамлакат учун катта хавф туғилганида армияни сафарбар этиш қоидалари ҳам ишлаб чиқилган. Хавф-хатарларга бой ўрта асрларда мамлакат му-

¹ Темур тузуклари ... – Б.106.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

дофаасини такомиллаштириш орқали Амир Темур давлатдаги тинчлик ва барқарорликни сақлашга эришганлигини англаш мумкин.

Амир Темур давлатининг мудофаа ишлари иқтисодий, сиёсий, дипломатик ва ҳарбий воситалар билан амалга оширилган. У ўз даврида мустаҳкам ҳарбий қудратга эга бўлган. Бундай қудратнинг мавжудлиги унга Осиё минтақасидаги тартибсизликлар ва агрессияларнинг олдини олиш имконини берган. Шу мақсадда мамлакат мудофаасини мустаҳкамлаш, қуроли кучларни доимий такомиллаштириб бориш, давлат чегараларини мудофаа этиш, қуроли кучларнинг ҳарбий илми ва малакасини ошириш, фуқароларнинг мудофаасини амалга оширишга ҳам алоҳида аҳамият берилган. Бу вазифа давлат бошқаруви билан чамбарчас боғлиқ бўлган. Масалаларнинг бундай ечими давлатчилик асосларининг мукамаллашувига ижобий таъсир кўрсатган.

Темурийлар даврида, айниқса, Шохрух мирзо, Мирзо Улуғбек, амирзода Умар, Ҳусайн Бойқаро даврида ҳам давлат ҳимояси яхши йўлга қўйилган, бироқ темурийлар ўртасидаги тожу тахт учун курашлар мазкур ҳимоянинг, демакки, давлат ва салтанатнинг заифлашувига олиб келган. Бу эса шайбонийларнинг Мовароуннаҳрга юришларига замин яратган.

Амир Темур тинчлик ва барқарорликни сақлаш учун барча масъул бўлмоғи лозим деб тушунган. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да махсус «Мулку мамлакат, сипоҳу раият аҳволидан хабардор ва огоҳ бўлиб туриш тузуги» мавжуд. Унда айтилишича, ҳар ерда, вилояту шаҳарда, ўрдуда кундалик воқеаларни ёзиб бориш йўлга қўйилгани ва шу орқали кенг ахборот алмашуви, коммуникация тизими яратилган. Воқеанавислар ҳокимлар, раият, сипоҳнинг ва ёт лашкарларнинг хатти-ҳаракатларини рўй-рост ёзганлар ҳамда зудлик билан салтанат марказига етказганлар. Ёлғон ва тухмат хабарлар учун қотиблар қатъий жиноий жавобгарликка тортилган. Қолаверса, четдан келган карвон, савдогар, сайёҳ ва бошқа ёт кишиларнинг мақсадлари аниқланган. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, четдан савдогар, шайх, сайёҳ ва бошқа ном остида келган меҳмонларнинг баъзилари бошқа ниятда юртимизга ташриф буюрган. Шунга монанд, Мовароуннаҳрдан ҳам бошқа давлатларга жосуслар жўнатилган ва улар

Ўзга юртларда юз бераётган воқеалардан хабар бериб турган. Амир Темур мингта чопқунчи, мингта туя ва мингта от минган хабаргирлар, йўлларга ва работларга тайинланган масъул кишилар орқали ҳам четдан кирган кишиларнинг мақсадлари аниқланган. Бу тадбирлар эса минтақавий тинчлик гарови бўлиб хизмат қилган.

Маълумки, Соҳибқирон мукаммал ҳарбий-сиёсий тизимни яратди ва бу тизим кейинчалик йирик давлатлар бошлиқлари, саркардаларга муҳим дастур вазифасини ўтади. У лашкарий қисмларни Чингизхон давридагидан ҳам мукаммалроқ қайтадан ташкил этиб, кураги ерга тегмаган ҳарбий саркарда, бугунги кунгача ўтган қўмондонларнинг энг буюкларидан бири сифатида довруқ қозонди. Айнан мана шу ҳарбий санъати орқали мамлакатда кучли мудофаа тизими яратилди. Амир Темур ҳарбий илму салоҳияти орқали давлатда тинчлик ва барқарорликни таъминлаш билан бирга дунё геосиёсий майдонида етакчи мавқени эгаллади.

Совет даврида Амир Темурни «босқинчи», «зўравон» деб аташларига қарамай, баъзи тадқиқотчилар унинг ҳарбий фаолиятига анча ҳаққоний баҳо беришган. Жумладан, А.Ю.Якубовский: «Ҳарбий тарих Темурни ўрта аср Осиёсидаги энг буюк лашкарбошилардан деб ҳисоблайди. Унинг ҳарбий маҳорати икки йўналишда: аскарый қисмларни қайта ташкил этишда, лашкарбошилиқ, қўмондонликда намоён бўлди»¹, – деб ёзганди.

Ҳақиқатан ҳам, Соҳибқирон ҳарбий соҳада қўшинни ташкиллаштириш, моддий таъминот, жанг усуллари каби жиҳатларга эътибор бериб, яхлит ва мукаммал ҳарбий тизимни яратди. Бу тизим орқали у ўз олдига қўйган мақсадларни амалга оширди.

Даврлар оша дунёнинг энг ривожланган давлатлари сиёсатчилари ва ҳарбийлари Амир Темур салтанатининг ҳарбий тизимини чуқур ўрганишга интилдилар.² Бу эҳтиёж ва зарурият бўлиб, улар ҳам ҳудудларда, хазинада барқарорликни сақлаш ва

¹ История Узбекской ССР. – Ташкент: Фан, 1967. Т.1. – С.453.

² Иваннн М. Икки буюк саркарда. Чингизхон ва Амир Темур. – Тошкент: Хазина, 1994; Росляков А.А. Военное искусство Средней Азии и Казахстана в VI – XV вв. // Ученые записки. – Ашхабад: ТуркМУУ, 1962. Вып.21; Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати. – Тошкент: Ёзувчи. 1996. – 96 б. ва бошқалар.

лашкарни ташкил этиш каби кўплаб муаммоларни ҳал қилиш ишида унинг тажрибасидан фойдаланди. Шу давргача дунёнинг энг тараққий этган Европа мамлакатлари ва бошқа давлатларнинг ўқув юртларида Амир Темурнинг ҳарбий санъати чуқур ўрганиб келинмоқда. Соҳибқирон ҳарбий кучга таяниб мамлакатни ички ва ташқи хавфлардан ҳимоялаш, минтақалардаги тартибсизликларнинг олдини олиш, адолат, тинчлик ва барқарорликни ўрнатиш, мазлумларни золимлардан ҳимоя этиш, умуминсоний ғояларни кенг ёйиш, қонун устуворлигига эришиш, исломий кадриятларни тиклаш, сокинликни таъминлаш, интеграцион жараёнларни тезлаштириш, геосиёсий майдондаги вазиятни назорат қилиш каби ишларни амалга оширди. «Тузуқлар»да: «Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фисқу фасод кучайиб кетаркан, асл подшоҳлар адолат ўрнатиш, фисқ-фасодни, зулмни йўқотиш ниятида ана шундай мамлакатга ҳужум бошлаши лозим»¹, – дейилиши ҳам бежиз эмас.

Маълумки, Амир Темур кўшинни Чингизхон каби ўнлик, юзлик, минглик ва ўн мингликларга (*туманларга*) бўлиб бошқарган. Бошқарувни осонлаштириш, тезкор ҳаракатни таъминлаш, тартиб-интизомни кучайтириш, зарур пайтда дарҳол кўшин сафини тузиш ишларини ташкиллаштириш ундан катта кучни талаб этган. Маълумотларга кўра, Соҳибқироннинг тартибсиз сочилган минглаб кўшинлари бир зумда қатъий тартибда сафланиши мумкин эди. Кўпинча «бу тартибсиз кўшиннинг сафланишига катта вақт керак» деган ишонч душманларни доғда қолдирган.

Амир Темур кўшинига асли тоза, ақл-фаросатли, баходир, довюрак, тадбиркор, сергак, эҳтиёткор, олди-ортини ўйлаб иш тутадиган, жанг сир-асрорини биладиган *313 амир* раҳбарлик қилиб, уларнинг кичиги каттароғига бўйсунган.²

313 амирдан юзтаси ўнбоши, юзтаси юзбоши, юзтаси мингбоши бўлган. Шунингдек, *туманбоши* ўн минглик кўшинга раҳбарлик қилган. Жанг пайтида *амир ул-умаро* амирларга, амирлар мингбошиларга, мингбошилар юзбошиларга, юзбошилар ўнбошиларга бошлиқ бўлган ва юқоридан келган буйруқлар сўзсиз бажарилган.

¹ Темур тузуқлари ... – Б.115.

² Кўрсатилган манба. – Б.98 – 99.

«Му'изз ал-ансаб»да Амир Темур салтанатида Ёдгор Барлос, Мурод Барлос, Лаъл Барлос, Худойдод Хусайний, Мирка Барлос, Шайх Али, Аргун Барлос, Таваккул Барлос, Чин Барлос, Музроб Барлос, Қозон Темур, Тағай Буға Барлос, Муҳаммад Дарвеш Барлос, Рустам Тағай Буға Барлос, Шайх Муҳаммад Байон Сулдуз, Ғиёсиддин Тархон, Сулаймон Дуғлат¹ каби кўплаб амирлар бўлганлиги ҳақида маълумотлар келтириб ўтилган.

Амирларнинг ҳар бирига алоҳида ўринбосарлар тайинланган ва улар *амирликка номзод* деб аталган. Агар лашкабошилардан бирортаси вафот этса, жангда раҳбарнинг йўқлиги кўшинда парокандаликни келтириб чиқармаслиги учун бу номзодлар амир ўрнини эгаллашган. Амирлик даражасига эришиш шарафли ва мушкул иш ҳисобланган. Улар жангнинг сир-асрорини, ғанимни синдириш йўлини билса ва кўшинни жангга бошлай олса, кўшинда саросима пайдо бўлган ҳолларда ҳам вазиятдан тез ва тадбиркорлик билан чиқиб кетиш йўллари билса, жангда шахсан ўзи катта жасоратлар кўрсатган тақдирда амирликка лойиқ кўрилган.²

Кўшинда қирқ аймақдан ўн иккитасига махсус *тамга* берилган ва бу ўн икки уруғдан хос навкарликка олинган. Улар *барлос, тархон, аргин, жалойир, тулкичи, дўлдай, мўгул, сулдуз, тугой, қипчоқ, арлот, татар* уруғлари эди.³ *Тамгага* етмаган йигирма саккиз аймақ бошлиқларига кичикроқ даражадаги улус амирликлари берилган. Ҳар бир аймақ ўзининг мақоми ва ҳуқуқларига эга бўлган. Россиянинг йирик давлат ва империяга айланишига катта ҳисса қўшган Пётр I нинг (1672 – 1725) ҳарбий ўн икки поғонали мансабга кўтариш усули Амир Темурнинг амирларни ўн икки даражали мансабга кўтариш услубини эслатади.

Жангларда катта жасорат кўрсатган оддий аскарга *баҳодирлик* унвони берилган. Амир Темур кўшинида Шох Малик Барлос, Бахлул Барлос, Дарвиш Буға, Исмоил Барлос, Хусайн Малик Қавчин, Ҳамза, Рамазон хожа, Шерзод, Шер-Али Барлос⁴

¹ Му'изз ал-ансаб ... – С.117.

² Темур тузуклари ... – Б.98.

³ Кўрсатилган манба. – Б.109.

⁴ Му'изз ал-ансаб ... – С.119.

каби баҳодирлар бўлган. Жангларда катта матонат кўрсатган аскарларга *ўнбошилик* даражаси берилган. Агар шу аскар жангнинг муваффақиятли тугашига иккинчи марта катта ҳисса қўша, *юзбоши* килиб кўтарилган. Агар учинчи марта жасорат кўрсатса, унга *мингбошилик* мартабаси берилган.¹ *Мингбошиликка* кўтарилгач ғанимнинг йирик қисм лашкарларини минглик қисми билан синдирса, *биринчи амир* этиб тайинланган. *Биринчи амирлик* даражаси олий ҳарбий лавозимлардан ҳисобланган. Шу тариқа *иккинчи, учинчи, тўртинчи, бешинчи, олтинчи, еттинчи, саккизинчи, тўққизинчи, ўнинчи, ўн биринчи ва ўн иккинчи амирлик* даражасига кўтарилган.

Биринчи амир минг кишига, *иккинчи амир* икки минг кишига, *учинчи амир* уч минг, *тўртинчи амир* тўрт минг кишига, *ўн иккинчи даражали амир* ўн икки минг кишига сардорлик қилган. Амирлар даражасига қараб бир-бирига ноиб этиб тайинланган. Масалан, *биринчи амир иккинчи даражали амирнинг ноиби, иккинчиси учинчисининг, ўн биринчи даражали амир ўн иккинчи даражали амирнинг ноиби* ҳисобланган.²

Шунингдек, *тўртта бекларбеги* ҳам тайинланиб, бу даража ҳарбий даражаларнинг энг олийларидан эди. *Ўн иккинчи даражали амир эса амир ул-умаронинг ноиби* саналган.³ Амир-ул умаро кўшинлар бош қўмондони бўлиб, Амир Темурнинг ноиби ҳисобланган.⁴ Унга жангда бирор талафот етса, *ўринбосари ўрнини* эгаллаган. Амир ул-умаро душман томонидан майдонга ўн икки мингдан кам отлик жангга кирганида кўшинга бош қўмондонлик қилган. Жангларда қаҳрамонлик кўрсатган ҳарбийлар кучли ижтимоий муҳофаза остига олинган.

Ҳар бир ҳарбий мансабдорнинг аниқ вазифаси белгиланган. Қайси бир оддий аскар қилич чопиб баҳодирлик кўрсатса, унга инъом тариқасида *чўмоқ, қимматбаҳо тошлар қадалган ўтоға, камар, турна беллик қилич*, бир от берилган ҳамда *ўнбошилик* мартабасига кўтарилган.⁵

¹ Жан-Поль Ру ... – С.241.

² Темур тузуклари ... – Б.99.

³ Фасих Хавафи. Муджмали Фасихи ... – С.41, 79, 98, 134, 177.

⁴ Кўрсатилган манба. – С.125.

⁵ Темур тузуклари ... – Б.102.

Агарда амирлардан бири кайсидир мамлакатни фатҳ этса ё ғаним лашкарини енгса, у уч нарса билан тақдирланган: 1. *Фахрли хитоб*. 2. *Туг*. 3. *Ногора*.

Фахрли хитоб фахрли ёрлик бўлиб, унинг номи бутун кўшинга овоза қилинган, қимматбаҳо туғи унинг алоҳида белгиси ҳисобланган. Бу эса, бир томондан, сипоҳийнинг обрў-эътиборига сабаб бўлса, иккинчи тарафдан, кўшинда жасорат, ватан-парвалик туйғулари кучайишига таъсир кўрсатган.

Ўзининг маҳсус *ногора*, *туғига* эга сипоҳий *баходир* мажлисларда ҳурмат-иззатда бўлиб, хос кишилардан саналган. Жасорати учун *ўнбошига* шаҳар ҳокимлиги, *юзбошига* бирор йирик ҳудуд ҳукмдорлиги берилган.

Шунингдек, қайси амир жангда ғаним подшоси ёки унинг ўғлини енгса, у ҳақда овоза тарқатилган, кўшиннинг фахрли хитоби айтилган, қимматбаҳо совғалар билан мукофотланган, унинг қарамоғига улус ва чегара вилоятлар топширилган.

Мукофот турлича бўлиши мумкин эди. Бу бажарилган ишнинг қанчалик аҳамиятли эканлигига боғлиқ бўлиб, баъзан амирларга бирор ҳудуд уч йилга ёки бошқа муҳлатга инъом этилган.¹

Биз Соҳибқирон Амир Темур даври ҳарбий тизимини тадқиқ этиш асносида унинг давлатчиликдаги муҳим аҳамиятини ва ҳарбий лавозимлар бир вақтнинг ўзида давлат ҳокимиятини ҳам ифодалаганини англаб етамиз.

Тарихда ўтган жуда кўп давлатлар: аҳамонийлар, юнон-македонлар ва бошқаларнинг муҳим мансаб-лавозимларини ҳарбийлар эгаллаган. Амир Темур даврида бу усул мукаммаллаштирилган. 313 асл эрлардан саналмиш амирларни ўз атрофига бирлаштира олгани унинг келгусида муваффақиятлар қозонишига сабаб бўлган.

Урушлар хавфи кучли бўлган ўрта асрларда Амир Темурнинг кўшинини поракандаликдан сақлай билиши, уларнинг ҳаракатларини бир мақсадга йўналтира олгани, доимо жангларда ғолиб келиши унинг мукаммал ҳарбий сиёсат олиб борганлигига далилдир.

¹ Кўрсатилган манба. – Б.104.

«Унинг қўшини беқиёс қўшин эди, унда мўғул эроний билан, собиқ шаҳарлик кўчманчи турк билан, муслмон оташпарасти ва насроний бутпарасти билан, бегона тилларда сўзлашадиган ва улуғ амир иродасининг сеҳри билан елкама-елка жанг қиладиган аскарлардан иборат қўшин эди»¹, – деб ёзади Л.Керен.

Ҳар бир ҳарбий мансабдорга бир-биридан фарқланиб турувчи ҳарбий анжомлар берилган. «Катта ноғора ва байроқ адо этиш тузуги»да сипоҳийларга даражасига қараб қандай белгили мукофотлар берилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Л.Керен: «Амир Темур қўшини ҳар бир фавжининг алоҳида рангли ўз туғи бўлиб, бу фавж аскарларию отлари ҳам айнан шу рангдаги совут, зирҳ, қалқон, эгар, ёпинчик, белбоғ, ўқдон, халта ва найзалар билан таъминланган эди. Шу алфозда оқ, яшил, бинафша ёхуд қизил рангли фавжлар мавжуд эди»², – деб ёзади.

Ҳ.Дадабоев фикрлари ҳам бунга ҳамоҳангдир: «Соҳибқирон армиясида мунтазам қўшинга хос бўлган кўпгина белгилар мавжуд эди. Қўшин сон жиҳатидан аниқ ва пухта ташкил этилган, унинг жанговар тартиби – ясол такомил даражасига кўтарилган, қўшин ўз замонининг илғор қурол-яроғи, техникаси билан қуролланган, ҳар бир қисм, бўлинма айнан бир турдаги қурол-яроғ, аслаҳа-анжом билан таъмин этилган, бўлинмалар, қисмлар бир-биридан кийим-боши, кўтарган байроғи, ҳатто минган отининг туси орқали ҳам фарқланган».³

Бизнингча, Амир Темур қўшин қисмларининг байроғи, қурол-яроғи ва ранглариининг турли-туманлигига сабаб, қўшинлар *ниёда*, *найзабоз*, *қиличбоз*, *отлиқ* каби бир неча турларга бўлинган. Амир Темур жанг майдонида уларни бошқариш учун ҳам ранг, байроғи ва бошқа қурол-аслаҳаларига алоҳида белги қўйган бўлиши мумкин. Демак, Амир Темур ҳарбий бўлинмалар ва уларнинг бир-биридан фарқини сақловчи ҳарбий қоидаларни ишлаб чиққан.

Ҳарбий саркарда М.Иванин: «Ҳали биронта ҳам халқ қўшинини тўғри сафлашни билмай, тартибсиз ва тактик ҳаракат-

¹ Керен Л. Амир Темур салтанати ... – Б.116 – 117.

² Ўша жойда.

³ Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.28 – 29.

ларсиз, факат ўзидаги жасорат даражаси билан узук-юлуқ жанг қилаётган бир пайтда Темурнинг тўғри сафланган, бир неча йўналишдан иборат мунтазам тартиб билан жангга кирувчи, кучли захирага эга бўлган кучли армияси бор эди»¹, – деб унинг ҳарбий кўшинига катта баҳо берган эди.

Ҳилда Ҳукхэм Амир Темур кўшинларининг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши ҳам катъий коидалар асосида амалга оширилганлигини тавсифлаб ўтган. Унга кўра, кўшин бошида *шгор қисм*, унинг ортида отлик ва пиёда аскарлар гуруҳи, улар ортидан подшоҳ хўжалигига тегишли буюмлар ортилган аравалар юрган. Бу араваларда хазина, бриллиантлар, кийимлар захираси, қуроллар ва бошқа нарсаларга тўла бўлиб, улар жанг ва тинчлик даврларида чиғатой кўшини туманлари томонидан муҳофаза этилган. Уларда катта бойликлар ташилгани туфайли хужум қилиш хавфи катта бўлган, аммо Амир Темур юришларининг бирортасида бу бойликлар душман кўлига тушмаган.

Подшоҳ араваларидан кейин жангчи кўчманчилар оиласи ўз чорвалари билан юрган. Тинчлик пайтларида улар одатдагидек оилавий ҳаётини давом эттиришган. Ҳаво иссиқ пайтларда улар кундузи дам олиб, кечаси даштларда юрган турли чорваларни овлаш билан машғул бўлишган.

Кўчманчилар ортидан савдогарлар ва ҳунармандлар ҳаракатланганлар. Улар ҳам тинчлик пайтида темирчилик, қуролсозлик, новвойлик ва бошқа касблар билан шуғулланишган. Кўшин тўхтаган ер ҳақиқий ҳаёт қайнаган жойга айланган.² Бу ерда бозорлар, ҳунармандлар, араваларнинг овозлари, кўчма ҳаммомлар, кўчма масжид ва бошқалар ҳарбийлар эҳтиёжини таъминлашга хизмат қилган.

Бу даврда кўшинларга маош тақсимлаш ҳам маълум тартиб-коидаларга асосланган эди. Соҳибқирон Амир Темур кўшиннинг моддий таъминотига катта эътибор берди ва унинг тўла таъминланишига эришди. Бунинг сабаби шуки, мазкур касбда сипоҳий тирикчилигини бемалол ўтказа олиши керак эди. Акс ҳолда, у тирикчилик ҳаракатида бошқа ишларга овора бўлиши, бу ҳол кўшиннинг заифлашувиغا, демакки, салтанатнинг парокандалигига олиб келувчи омиллардан бири бўлиши мумкин эди.

¹ Иванин М. Икки буюк саркарда ... – Б.240.

² Ҳукхэм Х. Властитель семи созвездий ... – Б.61 – 63.

«Темур тузуклари»даги маълумотларга кўра, оддий сипоҳийга ўз вазифасини ўринлатиб бажариш шарти билан ўзи минган отининг баҳосида маош берилган. *Баҳодир*ларнинг маоши икки от баҳосидан тўрт отгача миқдорда тайин қилинган. *Ўнбоши*ларнинг маоши қўл остидаги оддий сипоҳийларникидан ўн баробар ортиқ этиб белгиланган. Демак, унга ўнта от баҳосида маош берилган. *Юзбоши*ларнинг маоши *ўнбоши*ларга қараганда икки баробар, яъни йигирма от баҳосида, *мингбоши*ларники эса *юзбоши*ларникидан уч баробар зиёда бўлган. *Мингбоши*ларнинг зиммасига оғир вазифалар юклатилган бўлиб, улар энг олий ҳарбий лавозимлардан ҳисобланган ва сипоҳийлар тизимида камчиликни ташкил этган. Улар мартабаси кўтарилиши учун жангда қўшин фавжларини синдиришлари, жангнинг муваффақиятли яқунланишига катта ҳисса қўшишлари керак эди. Шунга яраша *мингбошининг* маоши олтмиш от баҳосида белгиланган.

Давлат томонидан бериладиган маошларнинг тўлиқ маълумотлари дастлаб Амир Темурга билдирилган ва тасдиқланган ҳамда сипоҳийларнинг ҳар бирига маош олиш *ёрлиғи* топширилган. Уларга берилган маблағ миқдори шу ёрликнинг орқасига ёзиб қўйилган.¹

Сипоҳнинг яроқ-жабдуқлари ва асбоб-анжомлари тузугига мувофиқ юриш вақтида оддий аскарлардан ҳар ўн саккиз киши ўзи билан бирга бир чодир олиб юрган. Ҳар бир аскар икки от, бир камон, бир садок – ўқдон, бир қилич, арра, бигиз, бир қоп, жуводдиз, болта, ўнта игна, орқага осиладиган чарм халта. Оддий пиёдаларнинг ҳар бири ўзи билан бирга бир қилич, бир камон ва кўтарганича ўқ-ёй олиши керак бўлган.²

*Баҳодир*лардан ҳар беш киши бир чодир олган. Уларнинг ҳар бири биттадан оддий темир совут, дубулға, бир қилич, садок, ўқ-ёй ва бешта от олиши буюрилган.³

*Ўнбоши*лардан ҳар бири бир чодир, ўнта от, қурол-аслаҳадан қилич, садок, ёй, гурзи, чўқмор, коскан (сим рўмол), зирҳ ва багтар (темир симдан тўқилган ҳарбий камзул) олиши керак бўлган.

¹ Кўрсатилган манба. – Б.89.

² Кўрсатилган манба. – Б.106.

³ Кўрсатилган манба. – Б.105 – 106.

Мингбошилардан ҳар бири ўзи билан бирга битта чодир, бир соябон, қурол-аслаҳадан жавшан, дубулға, найза, қилич, садок ва кўтарганича ўк-ёй олиб юрган.¹

Шунингдек, «Тузуқлар»да қандай ва қай ҳолатда жанг қилиш қоидалари тўғрисида ҳам муҳим маълумотлар мавжуд. «Жангу жадал, уруш майдонига кириш қўшинини сафлаш ва ғаним лашкарини синдириш тузуги»да сони 12000 дан кам ғаним лашкари қатнашган такдирда жанг услублари ва қўшин қандай тузилиши лозимлиги ҳақида маълумотлар берилган.

Ғаним томондан ўн икки минг отлиқдан кам киши жангга киришса, бу муҳорабага *амир ул-умаро* бош қўмондонлик қилган. Аймак ва туманлардан ўн икки минг отлик *амир ул-умарога* ҳамроҳ бўлган. Шунингдек, *мингбошилар*, *юзбошилар* ва *ўнбошилар* ҳам бу жангга ҳамроҳлик қилишган.²

Бундай жангда қўшин қуйидагича тўққиз қисмга бўлинган: қўлда бир қисм, баронғорда уч қисм, коровулда бир қисм, баронғорнинг ўзи ҳировул, чоповул ва шиқовулдан ташкил топган.

Қолаверса, жанг майдонини тўғри танлай билишига ҳам катта эътибор қаратилган. Уруш бошланишидан бир кун аввал лашкар сафга тизилган ва қисмларга ажратилган. Лашкар отларининг боши кўзланган йўналишига қаратилган ва юрар йўлдан чап ёки ўнгга бурилиши тақиқланган.³

Жангда бош қўмондон, яъни *сардор* сергаклик билан қўшинини аниқ ва пухта ҳаракатлантириши лозим бўлган. Жангнинг муваффақиятли яқунланиши сардорнинг қўшни *фавж*ларини жангга тўғри йўналтиришига боғлиқ бўлган. Соҳибқирон Амир Темур қўшин, сардорнинг хатти-ҳаракатини кузатувчи лашкар назоратчисини ҳам тайинлаган ва унга шахсан ўзи билдирган ишонч белгиси – зафарнишон ёрлиғини берган. Бордию жангда *сардор* янглишса, лашкар назоратчиси амирларга ва сипоҳийларга зафарнишон ёрлиғини кўрсатган ва унинг ўрнига бошқа *сардор* тайинлаган.⁴ Амир Темур қўшини жангдан аввал баланд овозда такбир ва саловатлар айтган, *ногора* ва *нафир*нинг ваҳи-

¹ Ўша жойда.

² Кўрсатилган манба. – Б.125.

³ Кўрсатилган манба. – Б.126.

⁴ Ўша жойда.

мали товуши бу суронни тўлдирган, ана шу тарика жанг бошланган.

Шарафиддин Али Яздий «Беклар ва баходирлар ҳукм била уруш асбобин муҳайё қилиб, ҳисорни ўртада олиб, такбир ва саловат деб ҳисорға ёпушти ва нағора ва нафир чалиб, сурон солиб қалқонлар ва тўралар бошларига олиб» жанг бошлаганликлари ҳақида хабар беради.¹

Жангнинг қандай яқунланиши қўшин кўмондони – *сардор*га боғлиқ бўлган. *Сардор* шошма-шошарлик қилмаслиги, иложи борича имкониятдан тўғри фойдалана билиши, бордию унинг ўзи жангга киришга мажбур бўлса, иложи борича ўзини ўлимдан сақлашга интилиши, чораси йўқ ишга қўл урмаслиги шарт эди.

Ғаним лашкари ўн икки минг отликдан ортиқ ва қирқ минг отликдан кам бўлганида лашкарга Соҳибқироннинг ўғиллари ёки набираларидан бири бош кўмондонлик қилган. Бундай жангда икки бекларбеги, қўшунот, туманот ва улусот амирлари ҳамда қирқ минг отликдан кам бўлмаган сипоҳ унинг хизматида ҳозир турган. Сипоҳ қисмлари Амир Темурни жангда ҳозир деб билган. Соҳибқирон ўзининг жанг майдонида борлигини эсла-тиб, қўшинга руҳий мададкор бўлишини яхши тушунган.

Бундай жангда Амир Темур чодир лашкар турган ер тепалигига тикилгач сипоҳ ўн иккита сипоҳ бўлинмасига ажратилган ва ҳар бирига улусот амирларидан бири раҳбар этиб тайинланган.

Ўша давр ҳарбий техникасига кўра *найзадорлар*, *ўқчилар*, *қилич чопувчилар*, *нафтандозлар* – нефть отувчилар ва бошқа ҳарбий гуруҳлар жанг усулига қараб ҳаракатланишган, душман томоннинг қайси гуруҳи жангга кириши ҳам эътиборга олинган.

Қирқ минг отлик сипоҳдан ўн тўртта сипоҳий қисм тузилган ва бош кўмондонга тегишли алоҳида қўшин сафи тузилиб *қўл* (*гул*) деб аталган баронғор учга бўлинган ва улардан бири *ҳи-ровул фавжи* дейилган, шунингдек, учта жанговар *ҳиравули* деб аталган. Шу тарзда *баронғор* қисмларининг олдига яна уч сипоҳий бўлинма тузилиб, улар *чоповул* деб аталган. Шу уч қисм *чоповулидан* бири *чоповул ҳиравули* деб аталган. Шу тарзда яна уч сипоҳий бўлинма тузилиб, *жавонғор* олдига қўйилган ва ши-

¹3 Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.108.

ковул деб номланган. Бу уч қисмдан бири шиқовулнинг ҳировули дейилган. Шундан сўнг қўл қаршисида синалган тажрибали ўқчилар, қиличбозлар, найзадорлар ва баҳодирлардан иборат катга *ҳировул* тузилган.

Сардор ғанимининг ўзи уруш бошламагунча жангга киришга ошиқмаган. У ёвнинг жанг қилиш усулини ўрганиш билан бирга улар жанг майдонига қандай тартибда кирадилар ва чиқадилар, биринчи марта жангга кириб охирига етказилиши ёки чекиниб фурсат пойлаб қайта жангга киришини кузатиб турган. Соҳибқирон кўшини каттиқ зарба емай жанг майдонидан қочган ғаним лашкари ортидан қувиб бормаган, чунки ёвнинг катта ёрдамчи кўшини пайт пойлаб туриши ҳам мумкин эди. Жангда дастлаб катта *ҳировул*, сўнгра *чоповул ҳировули* жанг бошлаган. Уларнинг ортидан *чоповулнинг* иккинчи қисми жангга ташланган. Шунда ҳам ғалаба қўлга киритилмаса, *баронзор* ва жавонғорнинг ҳировули жангга ташланган. Шундан кейин *баронзорнинг* биринчи қисми, *жавонғорнинг* иккинчи қисми жанг бошлаган.¹

Ундан кейин *баронзорнинг* иккинчи қисми ва *жавонғорнинг* биринчи бўлаги жангга ташланган. Шунда ҳам душман енгилмаса, бош кўмондоннинг ўзи қўл *сипоҳий фавжларини* урушга шайлаб жангга кирган ва душман кўзига ўзини тоғдай кўрсатиб, аста-секин туташган ҳолда ҳаракат қилган. Уруш баҳодирлари қиличларини яланғочлаб жанг қилишган, ўқчилар визиллатиб қалин ўк ёғдириб турган. Агар шунда ҳам ғалабага эришилмаса, *сардорнинг* ўзи жангни кучайтирган, Амир Темурнинг мадад кучлари ва буйруқларини кутиб турган.²

Агарда душман томондан қирқ минг отликдан ортиб кўшин жангга киргудек бўлса, жангга бевосита Соҳибқироннинг ўзи бош кўмондонлик қилган. *Бекларбеги*лар, *амирлар*, *мингбошилар*, *юзбошилар*, *ўнбошилар*, баҳодирлар ва бошқа сипоҳийлар зафарли байроқ остида бирлашган ҳамда жаҳонгирнинг амру фармонини кутиб турган. «Темур тузуклари»да бу ҳақда батафсил маълумот келтирилади.³ Шунинг учун биз бу мавзуга тўлиқ тўхталмаймиз, аммо аёнки, Амир Темур ўз давридаги давлат-

¹ Кўрсатилган манба. – Б.129 – 130.

² Ўша жойда.

³ Кўрсатилган манба. – Б.131 – 133.

нинг ҳарбий тизимини санъат даражасига олиб чиқди ва айнан ана шу фаолияти туфайли унинг давлати ер юзида катта обрў-эътиборга эга бўлди. Чунки ҳамма даврларда ҳам ҳарбий куч-қудрат халқаро сиёсий нуфузни белгилаган. Амир Темур давлатида амалга оширилган ислоҳотлар ва жорий этилган қоидалар айнан унинг ҳарбий тизимини тўғри йўлга қўйиш орқали муваффақиятли бажарилган.

Колаверса, Амир Темурнинг туғма ҳарбий салоҳияти бу тизимнинг янада кучли ҳаракатланишига сабаб бўлган. АҚШ олими Ричард Нелсон: «Темурда жанг пайтида энг зарур пайтда керакли жойда бўла олишдек ажойиб хусусият мавжуд эди. Бу унга душманлари унинг мақсадини уқиб олишга улгурмасдан ўз вақтида оқилона қарорлар қабул қилиш ва уларнинг бажарилишини назорат қилиш имконини беради. Боз устига, жанг майдонида унинг шахсан иштироки энг оғир дамларда жангчиларини аниқ бўлиб қолган мағлубиятдан кўпинча қутқариб қолган», — деб баҳо берган эди.

Соҳибқирон, баъзи лашкарбошилардан фаркли ўлароқ, ўз сипоҳига шахсий намуна кўрсатган. У энг оғир вазиятда дастлаб жангга кирган ва бу кўшинни руҳлантирган. Амир Темур сипоҳга яқин дўст бўла олар, керак пайтда раҳбарга айланарди. Тезкорлик, кенгаш, махфийлик, вазиятни қўлдан бермаслик ва тўғри тадбир қўллаш унинг кучли томонларидан эди.

Соҳибқирон бир вақтда бир неча ерга юриш бошлар ва юришлари ҳақида овоза тарқатар, аслида, унинг қўшинлари бошқа шаҳар остонасида пайдо бўларди. Бу нозик ҳаракатларини ақлига сиғдира олмаган араб тарихчиси Ибн Арабшоҳ уни «бало ва офат», қўшинларини «чигиртка» деб атаган эди. У Амир Темурнинг Лур юришини шундай таърифлаган: «Темурнинг ишлари ниҳоясига, қасрлар қурилиб камолига етгач, у ўз қўшинига Самарқандга жам бўлишини буюрди. Кейин улар учун ўзи ўйлаб топиб ихтиро қилган таркиб ва тадбирда махсус қалпоқлар тайёрлашларини амр этди. Темур уларнинг қайси томонга боришларини маълум қилмади. Бу қалпоқлар улар учун шартли бир белги эди. Темур ўз ерларининг барча томонларида олдиндан посбонлар тайинлаб қўйганди. Сўнгра Темур Самарқанддан чиқиб, ўзини Хўжанд, Турк ерлари ва Жандга боряпман

деб овоза тарқатди. У шаҳар кетидан шаҳар босиб ўтиб, кечакундуз йўл юрди, у юлдузлардек учар ва чавандозлардек тез чопарди ҳамда қўнган ҳар бир жойида чарчаган зотдор туяларни ташлаб кетарди. Ниҳоят, у ҳеч ким ўйламаганда Лур ерларида пайдо бўлди».¹

Ҳилда Ҳукхэм Амир Темурнинг ҳарбий даҳо, уста дипломат бўлгани, рақибларининг душманлари ва дўстлари билан турли иттифоқлар тузгани, турли ҳийла ва кутилмаган воқеалар билан уларни лол қолдиргани, ғалаба муваффақияти уруғлари унинг томонидан юборилган жосуслар орқали экилгани, ҳосили эса жангларда йиғилгани, ана шундай тарзда душманлари мағлубиятга учраганини айтиб ўтган эди.²

Р.Нелсон: «Ютқизиксиз мақсад Темур даҳосининг асосини ташкил этади. У ҳатто доналари икки баробар қўпайтирилган махсус шахмат тахтасини ўйлаб чиқарган. Бундан мақсади ўйин муддатини чўзиш бўлган. Бу шундан далолат берадики, Темур мақсади ва уларга эришиш йўлларини геостратегия маъносида, бир-биридан айри ҳолда тушуниб бўлмайдиган ва у буларни ҳаётга татбиқ этиш жараёнида ҳеч қачон бирини иккинчиси билан адаштириб юбормаган», – дейди.

Амир Темур қўшин тузилишини ҳарбий санъат билан уйғунлаштирди ва шу аснода давлатнинг мустаҳкам ҳарбий тизимини яратди.

Маълумки, Соҳибқирон ҳарбий тизимга муҳим ўзгаришлар киритган. Биринчи марта қўшинни етти қисмга бўлишни жорий этган. Чунончи, Шарафиддин Али Яздий бу ҳақда: «Қундузча мавзеида Тўхтамишхонга етиб, мутаважжих бўлди. Аммо ҳазрат (Амир Темур – Ш.Ў.) черикни етти қўл тартиб эттиким, ҳеч подшоҳ андоқ қилмайдур эрди ва эшитмайдур эрди. Ва бу етти ададида ҳосият қўб турур ва қўб сир анда бор эрдиким, андин сабъ ул-масаниннинг воқифлари андин хабардор эрдилар»³, – деб маълумот берган.

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I жилд. ... – Б.128.

² Ҳукхэм Х. Властитель семи созвездий ... – С.13.

³ Маҳмудов В.Н. Амир Темурнинг ҳарбий саркардалиқ маҳорати // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.28.

Тадқиқотчи В.Н.Маҳмудов Амир Темур барпо этган армиянинг ички йўналиши Чингизхон тузган қўшин тизими ва тузилишига маълум даражада яқин бўлса-да, унинг қўшини умумхалқ характеридаги лашкар эмаслиги, чорвадор, косиб, деҳқонлар, ҳунармандлар ва ўтроқ аҳолидан аскарлар олингани, қўшинининг асосий қисмини отлик ва пиёдалар ташкил этгани, Шарқ ҳарбий тарихида биринчи бўлиб ўт ирғитувчи мосламалар ишлатилгани, тоғлик ҳудудлар учун махсус пиёдалар қисми тузгани, қўшинни биринчи марта етти қисмга бўлгани билан унинг тизимидан фарқланиб туришини таъкидлаб ўтган.¹

Жан-Пол Ру Амир Темур ва Боязид Елдириим муносабатлари ҳамда улар ўртасида бўлиб ўтган Анқара жангини таҳлил қилган. У усмонлилар армиясининг ўз ҳарбий бошлиқларига Амир Темур қўшини каби мустаҳкам боғланмагани, Боязид Европага юриш қилгани билан жанг ҳарбий ҳаракатлар саҳнасини Амир Темурчалик англаб етмаганлигини алоҳида таъкидлаган.² Жаҳонгир Родос рицарларига тегишли салибчи ғайридинлар маскани Смирнани икки ҳафта мобайнида қўлга киритгани, Боязид Елдириим эса ўн икки йил овора бўлиб бу ерни забт эта олмагани, Соҳибқироннинг ҳарбий лаёқати Боязидникидан бир неча баробар устун бўлганлигини кўрсатиб ўтган.³

Жан-Пол Ру ўз даврининг кудратли мамлакатлари саналмиш Усмонлилар, Миср, Олтин Ўрда каби давлатларни енгиб подшолик сарҳадларини кенгайтиргани, Европа давлатлари ҳукмдорлари, жумладан, Франция қироли Карл VI, Англия қироли Генрих IV ва бошқалардан кутловлар олгани, Амир Темурнинг жаҳон миқёсида ўзига хос арбитр мақомига эришганлигини айтиб ўтади.⁴

Соҳибқирон қўшинлари юришдан бўш вақтларида бунёдкорлик фаолияти билан шуғулланган. Биргина Кавказда 1403 йили қурилган Байлақон шаҳрининг бир ой ичида батамом қуриб

¹ Муҳаммаджонов А.Р. XIV аср охири – XV асрларда ирригация ва ер эгаллиги тарихидан // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.44 – 45.

² Жан-Поль Ру. Тамерлан ... – С.114.

³ Кўрсатилган манба. – С.118.

⁴ Ўша жойда.

битказилиши ва бошқа кўплаб қурилишлар фикримизга далилдир. Бу шаҳар ҳақида В.В.Бартольд батафсил тўхталиб ўтган.¹

Сипоҳ кучи билан Байлаконда узунлиги 60 – 70 километрли, эни 10 метрли, чуқурлиги 4 метрли Барлос канали – Наҳри Барлос қазилган.² Унинг суви Байлаконга етиб борган, бу каналда кемалар бемалол сузган.³

Ҳ.Дадабоев Амир Темурнинг ғаним кучларининг ён томонидан айланиб ўтиб, ўнг, орт томондан зарба бериш ниятида ташкил қилинган суворий қисм – қанбулни жорий этгани, бошқа ҳукмдорлар ҳарбий сиёсатидан яна бир фарқи, маслаҳат ва машваратни кучайтирганини таъкидлаб ўтган.⁴ Унинг ҳарбийлари орасида нақибчилар (қалъа девори остини қавлайдиганлар), нафтандозлар ва бошқа турли-туман қисмлар мавжуд эди.

Тадқиқотлардан шундай хулосага келиш мумкинки, Амир Темур давлатининг ҳарбий тизими, аввало, мамлакат хавфсизлиги, адолат, барқарорликни кучайтириш, тартибсизликлар ва бошбошдоқликларнинг олдини олиш, энг муҳими, қонунийликни таъминлаш мақсадларини амалга оширишга қаратилган. Жаҳонгир ўз салтанатида бошбошдоқликларни тугатиб, адолат, умуминсоний қадриятлар, соф исломий ғоялар йўлида жанглари олиб борган. Ўз навбатида, бу юришлар давлатлараро интеграцион жараёнларни тезлаштиришга хизмат қилган.

Шунингдек, Амир Темур қўшинининг таъминотини мувофиқлаштириш билан бирга ҳарбий тизимни ўз олдига қўйган мақсад-вазифаларига эришиш воситаси деб ҳисоблаган. Соҳибқирон мулк, хазина, лашкарни давлат таянчи ва уларнинг муносиблигини асраш давлат тараққиётининг бош омили деб билган. Амир Темур давлати ҳарбий тизимининг мукамал даражада ташкиллаштирилиши салтанатнинг ички ва ташқи вазифасини оғишмай амалга оширишда таянч вазифасини бажарган. Салтанатда ташкил этилган ҳарбий қудрат билан минтақада барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш мақсадларини ҳам амалга оширган.

¹ Бартольд В.В. История Туркестана // Сочинения. – М., 1963. Т.П. Ч.1. – С.745.

² Фасих Хавафи. Муджмали Фасихи ... – С.123.

³ Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати ... – Б.28.

⁴ Ўша жойда.

Соҳибқироннинг ҳарбий соҳадаги бетакрор анъаналари те-мурийлар даврида ҳам давом этди, бироқ улар кўпроқ музоффаа характеридаги фаолият юритдилар. Шохрух мирзо, Улугбек мирзо, Хусайн Бойқаро имкони борича ҳарбий соҳани тако-миллаштиришга интилсалар-да, улар ичидан Амир Темурдек саркарда иккинчи марта етишиб чиқмади, умуман, XV асрдан кейин Амир Темур каби бирор лашкарбоши ва саркарда жаҳон тарихи саҳнасида фаолият юрита олмади.

III боб бўйича хулоса

Мазкур бобда Амир Темур салтанатининг суд-ҳуқуқ ва мудо-фаа тизими таҳлил этилган. Тадқиқот натижаларидан маълумки, Амир Темур тинчлик, қонун устуворлигини таъминлаш мақса-дида давлатнинг суд-ҳуқуқ тизимига таянган.

Салтанатда жиноятга жазо бериш эмас, унинг олдини олиш-га катта эътибор берилган. *Дорулиморат*, *эл-улус* ҳокимлари ва маъмурий органлар ҳам ана шу мақсад йўлида фаолият юрит-ган. Амир Темур салтанатида қозиликларнинг фуқаролик, ша-рият, ҳарбий ишлар билан шуғулланувчи соҳалари мавжуд бўл-ган. Улар ўз йўналишидаги низо ва жиноятларни кўриб чиққан. Қозиликларнинг фаолиятини текшириб туриш, марказга ҳисо-бот бериш учун ҳар бир вилоят ва шаҳарда *адолат амири* та-йинланган.

Қонунларда содир этилган жиноятга жазонинг муқаррарли-ги тамойилига амал қилинган. Давлат учун нафи теккан, обрў-ли, фидойи шахсларга жазолар енгиллаштирилган. Амир Темур давлатида давлат қўпоровчилиги, сотқинлик, порахўрлик ва бошқалар оғир жиноятлардан ҳисобланган, бундай хатти-ха-ракатлар аёвсиз жазоланган. Жиноятчиларга адолатли жазолар берилган ва бундай тартиботлар давлатда интизом сақланишига олиб келган.

Ҳар бир шаҳарда суд идораси (*қозихона*), адлия бошқармаси (*доруадолат*) мавжуд бўлган.

Амир Темур салтанатининг суд-ҳуқуқ тизими қонунийлик ва адолат тамойилига асосланган бўлиб, давлатнинг мажбурлов кучини сақлашда улар муҳим роль ўйнаган.

Жойлардаги қозиликларнинг фаолияти марказдан бош қози томонидан назорат қилиб турилган.

Шунингдек, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар ихтисослашган бўлиб, кундузги, тунги, фуқаролик ва ҳарбий ишларни назоратда тутиш ва содир этилган ҳуқуқбузарлик ҳамда жиноятларни фoш қилиш вазифасини бажарган.

Амир Темур давлатида ўз даврининг энг кучли мудофаа тизимини яратган. Салтанат ичкариси ва ташқаридан бўладиган хавфлар бартараф этилган. Бу даврда амир саройи, девонхона, мамлакат ичкариси ва чегара ҳудудларини ҳимоя қилиш учун махсус бўлинмалар ташкил этилган.

Амир Темур минтақалардаги барқарорликни сақлаш учун ҳарбий соҳани кучайтиришга интилган. Ҳарбий сиёсат салтанат тинчлиги, барқарорлиги ва яхлитлигини сақлашда катта ўрин тутган. Бу эса «Амир Темур ўз даврининг энг пешқадам ҳарбий тизимини яратган» деган хулосага келишимизга асос бўлади. Амир Темур ҳарбий соҳани иқтисодий, ҳарбий санъат ва дипломатия йўли билан янада мукамаллаштирди. Урушлар хавфи кучли бўлган ўрта асрларда ҳарбий тизимга алоҳида эътибор берилиши Амир Темурнинг минтақада фаол ҳаракат олиб боришига, мавқеи кўтарилишига замин яратди. Кучлилар заифларга ўлжа бўлган ўрта асрларда Соҳибқироннинг Осиё минтақасида тинчлик ва фаровонликни таъминлагани унинг буюк хизматларидандир.

Амир Темур мулк, хазина ва лашкар манфаатларини мувофиқлаштиришга эришишни давлат тараққиётининг бош омили деб ҳисоблаган. У халқнинг тўқлиги, хазина мустаҳкамлиги қўшиннинг жанговарлигига олиб келишини яхши тушунган. Акс ҳолда, халқнинг камбағаллашиши хазинанинг камайишига, хазинанинг камайиши лашкарнинг тарқалишига, давлатнинг барқарорлиги ҳамда яхлитлиги бузилишига олиб келарди, шунинг учун, аввало, халқнинг тўқлигини таъминлаш зарур деган тушунчага амал қилган.

Соҳибқирон қўшинни ўнлик, юзлик, минглик ва ўн минглик қисмларга ажратиб бошқарди. Шунингдек, қўшин сонига қараб жанг қилиш усуллари, лашкарни рағбатлантириш, маош тайинлаш каби масалаларга эътибор берди.

Амир Темур қўшинни паҳлавон йигит танасига, лашкар қисмларини унинг аъзоларига қиёслаган ва жангларда қайси аъзоларни вақтида ишлатишни яхши билган. Қўшинда ҳар бир бўлинманинг махсус кийими, ранги, қуроли мавжуд эди, бу ҳолат унинг қисмларни жангга йўналтиришида махсус белги бўлиб хизмат қилган.

Қўшин тизимидаги ихчамлик, уларнинг ўзаро узвий боғлиқлиги, бир-бирига бўйсунishi, поғоналар тизими мукамал ишлаб чиқилган.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалар асосида Амир Темур давлатининг ҳарбий ва мудофаа тизими, аввало, мамлакат ва минтақалар хавфсизлиги, адолат, барқарорликни таъминлаш, тартибсизликлар ҳамда бошбошдоқликларнинг олдини олиш, қолаверса, давлатнинг стратегик мақсадларини амалга оширишга хизмат қилган деган ҳулосага келиш мумкин.

IV БОБ

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ ТАШҚИ СИЁСАТИ ВА ДИПЛОМАТИЯСИ

4.1. Амир Темур давлати ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари

Амир Темур ташқи сиёсатининг йўналишлари мавзуси баъзи тадқиқотларда қисман очиб берилган¹, аммо ушбу мавзуни алоҳида ўрганиш ўша даврда халқаро майдонда юз берган сиёсий вазият ва жараёнларни кенгроқ билишимизда, вазиятга ҳолис баҳо беришимизда катта аҳамият касб этади.

Соҳибқирон яшаган давр мураккаб ва зиддиятларга тўла бўлиб, ўз олдидаги тўсиқларни енгиб ўтиш учун у халқаро майдонда фаол ва аниқ режаларга асосланган ташқи сиёсат олиб бориши лозим эди. Бир томондан, ҳали чингизий мўғулларнинг хавфи кучли эканлигини унутмаслик ва уларни даф этиш чорасини кўриш, иккинчи тарафдан, чегаралар хавфсизлигини таъминлаш, учинчидан, Чигатой улусини тўлигича ўз қўлига олиш, тўртинчидан, Буюк ипак йўлининг муҳим тармоқлари устидан назорат ўрнатиш каби масалаларни давлат манфаатлари жиҳатидан тўғри ҳал этиш масалалари Амир Темурдан алоҳида ташқи сиёсат йўналишларини белгилашни тақозо этди.

Соҳибқирон Амир Темурнинг мўғул истибдодига зарба бериши янгича муаммоларни туғдирди. Хоразм, Олтин Ўрда, Мўғулистон, Эрон, Миср, Сурия ва Ироқ каби ўз даврининг кучли

¹ Асқаров А. Амир Темур ва Хоразм // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.39 – 40; Ака Исмоил. Буюк Темур давлати. – Тошкент: Чўлпон, 1996; Бўриев О. Амир Темур даврида Мовароуннаҳр ва Мўғулистон муносабатлари // Шарқшунослик. – Тошкент, 1996. №7. – Б.37 – 44; Ўша муаллиф. Теурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё ... – Б.186; Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Олтин Ўрда ва унинг қулаши. – М., 1957; Уватов У. Амир Темур ва мамлукийлар // Шарқшунослик. – Тошкент, 1996. №7. – Б.60 – 72; Ғуломов С. Амир Темур билан Аҳмад ибн Увайс Жалойир муносабатларига доир // Шарқшунослик. – Тошкент, 1997. №8. – Б.196 – 200 ва бошқалар.

давлатлари ҳукмдорлари Амир Темур давлатига рақиб сифатида қарар, уни ҳар қандай йўл билан сиёсат саҳнасидан четлатишга тайёр эдилар. Бундай шароитда мазкур давлатларнинг ҳар қайсиси билан алоҳида сиёсат йўналишларини белгилаш талаб этиларди.

Ана шундай давлатлардан бири Хоразм эди. Бу Амир Темур давлатининг ён қўшниси бўлиб, келажакда у билан сиёсий ва иқтисодий манфаатлар тўқнашуви эҳтимоли мавжуд эди. Амир Темур 1370 йили ўтказилган қурултойдан кейин Чигатоё улуסי ҳудудларини тиклашни мақсад қилиб қўяди ва бу йўлда ўз эътиборини Хоразмга қаратади.¹ У ўз давлатининг шимолий чегаралари хавфсизлигини таъминламоқчи ва бу масалани Хоразм суфийлари билан ҳал қилмоқчи эди. Суфийлар эса Амир Темурга душманлик муносабатида бўлиб, у билан музокаралар олиб боришни истамас, қулай фурсат келганида Темур давлатига тез-тез босқинлар уюштириб турар эди.²

Юсуф Суфийнинг 1372 – 1373 йиллардаги талончиликлари сабабли Амир Темур Хоразмга иккинчи марта юриш қилади. Суфийларнинг кўп илтижо ва совға-саломларидан сўнг уларни кечиради.³

Бу ҳам етмагандай, Юсуф Суфий Соҳибқиронга қарши Ок Ўрда билан махфий алоқалар олиб борар, Амир Темур эса бундан бохабар эди.⁴ Шунингдек, Ок Ўрда ҳукмдори Ўрусхон билан Муғулистон ҳокими Қамариддиннинг ҳамфикрлиги ҳам жаҳонгирнинг эътиборида эди.

Халқаро майдонда Амир Темурга қарши кучларнинг бирлашувида Хоразм ташкилотчилик ролини ўйнаётган бўлиб, бу ҳолат Соҳибқирон давлатига катта хавф туғдирарди. Шу боис Амир Темур 1375 йили Хоразмга учинчи марта юриш бошлайди ва ички мураккаб жараёнлар туфайли бу юриш вақтли тўхтатилади.

Амир Темурнинг Тўхтамишга ёрдам бериш мақсадида Ок Ўрдага юриши вақтида суфийлар яна Бухорога юриш бошлайдилар. Бундан хабар топган Соҳибқирон 1379 йили Хоразмга навбатдаги юришни бошлайди.

¹ Аскарлов А. Амир Темур ва Хоразм ... – Б.39.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.109.

³ Фасих Хавафи. Мулжмали Фасихи ... – С.97; Аскарлов А. Амир Темур ва Хоразм ... – Б.39.

⁴ Фасих Хавафи. Мулжмали Фасихи ... – С.96, 97.

Юсуф Суфий орага кўп нуфузли одамларни солиб, яна минг бор кечирим сўраб Амир Темур хузурига элчи юборади. Соҳибқирон бу сафар ҳам Юсуф Суфийни афв этди. Шу билан бутун Хоразм устидан Амир Темур ҳукмронлиги тан олинди. Битимга мувофиқ, Юсуф Суфий Фарбий Хоразм устидаги ҳуқуқларидан маҳрум бўлди.

Агарда Юсуф Суфий Амир Темур давлати ҳудудларига бостириб кирмаганида ва унга қарши кучларни бирлаштиришга интилмаганида, балки, унинг сиёсий мавқеи анчагина сакланиб қолиши мумкин эди. Жилла курса, суфийлар Амир Темурнинг тўртинчи юришидан кейин жиддийроқ ва эҳтиёткорроқ муносабатда бўлиши лозим эди. Улар 1386 – 1388 йилларда Соҳибқироннинг Эронга қарши уч йиллик урушда эканлигидан фойдаланиб яна Амир Темур давлати ерларига босқинчилик юришларини уюштиради. Бу даврда халқаро майдонда вазият мураккаб тус олади. 1387 йили Амир Темур Мовароуннаҳрда йўқлигида Тўхтамиш ҳам бостириб киради. Бир томондан Мўғулистон амири Анқа Тўра Фарғонага ҳужум қилади, Хутталонда эса Султон Маҳмуд исён кўтаради. Узоқ йиллар давомида рақибига катта имкониятлар яратган Амир Темур 1388 йили ғазабланиб Хоразмга бешинчи марта юриш қилади ва уни мағлуб этади.¹

Амир Темурнинг Чиғатой улуси ерларига эгалик қилишга талабгор эканлигини инобатга олсак, унинг Хоразм билан юзма-юз келиши аниқ масала бўлиб, суфийлар эҳтиёткорлик билан иш тутишганида, балки, уларга имконият берилиши ҳам мумкин эди, аммо уларнинг воқеаларни салбий томонга буриши, Амир Темурнинг куч ва имкониятларини тўғри баҳолай олмагани сиёсий сахнадан барвақт кетишларига сабаб бўлган. Хоразмда содир этилган ғорат суфийлар сулоласи вакилларининг калтабин сиёсати натижаси эди.

Биз ташқи сиёсат йўналишида Хоразм билан муносабатларни мушоҳада этар эканмиз, Амир Темур бу давлат билан тўғри дипломатик сиёсат олиб боргани, юришлар учун катта сабаблар мавжуд бўлса-да, суфийларга узоқ вақт ва катта имкониятлар берганининг гувоҳи бўламиз.

¹ Фасих Хавафи. Муджмали Фасихи ... – С.112.

Амир Темур куч-кудрати ва шон-шавкатидан чўчиган Шох Шужоъ унга қарши бош кўтармасликни маъқул кўради ва катта совға-саломлар билан элчи юбориб ўз дўстлигини изҳор қилади. Шарафиддин Али Яздий Соҳибқирон Шох Шужоъ элчисини «туҳфалар била йибарди ва қизини Жаҳонгир мирзонинг ўғли Пир Муҳаммад учун тиладиким, «Чун аромизда дўстлук бўлгон турур, эмди керакким, қариндошлиқ вокиъ бўлғайким, бир-биримизга меҳру муҳаббат артук бўлғай» деб элчини ижозат бериб, ўз кишисини қўшиб Шерозға йибарди»¹ деган маълумотни келтиради.

Амир Темур Озарбайжон ҳокими Тахуртан билан ҳам дўстона дипломатик алоқалар қилган. Шарафиддин Али Яздийнинг ёзишича: «Тахуртандинким, Озарбайжонда эрди, элчи келиб, кўп пешкашлар ва туҳфалар келтурдилар ва мазмуни ул эрдиким, «Банда ва хизматкор ва давлатхоҳи ҳазрат Соҳибқирондурмен... Ҳазрат Соҳибқирон кўп махтаб, раҳматлар деди ва ул вилоятнинг ҳокимлигини бурунги дастури била анга мусаллам тутти ва келгон элчи била анга хосса хилъат ва ҳукумат нишонини йибарди».²

Соҳибқироннинг Мўғулистон ҳукмдорлари билан дипломатик муносабатлари ҳам алоҳида бир йўналишни ташкил этади. О.Бўриевнинг таъкидлашича, Амир Темур ҳокимият тепасига келгач биринчи галдаги вазифа Мовароуннахрнинг хавфсизлигини таъминлаш эди. Чунки Шарқда Мўғулистон, шимолда Олтин Ўрда ҳамда уларга хайрихоҳ бўлган Хоразм ҳукмдорлари Мовароуннахрда мустақил давлат пайдо бўлганига бефарқ қараб тура олмасдилар. Олдинги тарихий воқеалар, яъни Туғлуқ Темурхон ва Илёсхўжахоннинг юришлари бунинг тасдиғидир. Амир Темур, айниқса, Мўғулистон томондан янги чопқинлар, юришлар бўлиши мумкинлигидан доимо хавфсирарди.³

Соҳибқирон Амир Темур дастлаб чингизийлардан бўлмаган, сиёсий вазиятдан фойдаланиб Мўғулистон тахтига ўтирган ва Мовароуннахрга таҳдид солган Қамариддинга қарши курашди

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.96.

² Фасих Хавафи. Муджмали Фасихи ... – С.110.

³ Бўриев О.Б. Амир Темур даврида Мовароуннахр ва Мўғулистон муносабатлари // Шарқшунослик. – Тошкент, 1996. – Б.37 – 38.

хамда чингизийзода Хизрхўжа ўғлоннинг тахт тепасига келишига катта имкон яратди. 1389 йилги юришдан кейин Мўғулистон батамом тобе этилди. Соҳибқирон Амир Хизрхўжанинг кизи Тўкал хонимни ўзига сўратади (1397) ва шу орқали қариндошчилик ришталарини боғлайди¹, ўша даврнинг гўзал боғларидан бири боғи Дилкушони Самарқанднинг Конибил деган жойида Тўкал хонимга атаб қурдиради² ва бу муҳим тадбирлар Мўғулистон муаммоси анча осон ҳал бўлишига олиб келади.

Соҳибқироннинг Олтин Ўрда билан алоқалари ташқи сиёсатидаги муҳим йўналишни ташкил этади. Амир Темур бу давлат билан фаол алоқага киришганининг бир қанча сабаблари бор. Жумладан, Шимолий Хоразм ва Оқ Ўрда Мовароуннахрга чегарадош эди. Темур тузаётган янги давлатига Олтин Ўрда хавф солишини сезарди.³ Шу боис Хоразм ва Олтин Ўрда худудида юз бераётган сиёсий воқеаларни сергаклик билан кузатди.

М.Абдураимовнинг ёзишича, Ўрусхон Сирдарёдан Волга бўйларига келиши билан Олтин Ўрдада Ботухоннинг акаси Ўрда Ичен авлодидан саналган янги хонлар сулоласи ҳукмронлиги бошланди.

Тўйхўжа ўғлон Ўрусхон томонидан қатл этилгач, унинг ўғли Тўхтамиш ҳам ўз ҳаётидан хавфсираб кудрати оламга таралаётган Амир Темур давлатидан паноҳ топди.⁴ Бу вазият Амир Темурга жуда қўл келди, чунки у Олтин Ўрда хони ўзига тарафқаш, тобе бўлишини анчадан буён орзу қиларди.⁵ Бизнингча, у ана шу истаклари рўёбини Тўхтамишхон сиймосида кўрган.

Соҳибқирон мадад сўраб келган Тўхтамишни ҳар хил қимматбаҳо совғалар билан қарши олди. Низомиддин Шомий бу ҳақда ёзади: «Тўхтамиш ўғлон келганида амирлар уни Темур қабулига олиб киришди. Ҳазрати олийлари уни етарлича хурмат-эҳтиром билан қарши олди. Уни Самарқандга бошлаб бориб, шоҳона зиёфат берди. Тўхтамиш ва унинг йўлдошларига муносиб совға-саломлар улашди, тилла ва (қимматбаҳо) безак-

¹ Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш ... – Б.6.

² Бўриев О. Амир Темур даврида ... – Б.44.

³ Кўрсатилган манба. – Б.37 – 38.

⁴ Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш ... – Б.6

⁵ Ўша жойда.

лар, мол ва газмол, от ва хачир, чодир, ноғора ва байроқ ҳамда жанговар кўшин берди. Ўтрор ва Саврон вилоятига ҳоким этиб тайинлади».¹

Соҳибқирон муттасил равишда Тўхтамишга ҳарбий мадад бериб туради. Бироқ Тўхтамиш Ўрусхон билан жангда енгиледи ва ёлғиз ўзи чакалакзорга кириб бекинади.² Шунда ҳам Амир Темур Тўхтамишни оёққа турғизиш ва Олтин Ўрдани унга олиб беришга интилади, амир Идигуй Барлосни унинг олдига юбориб: «Подшоҳлик ишида мардона ва жасур бўлсин, душманни даф қилишни вожиб билсин»³, – дейди.

Бу орада Темурнинг Бухородаги қароргоҳига Ўрусхоннинг элчилари келиб, Тўхтамишни топширишни талаб қилишади. Темур бу таклифни қатъий рад этади ва тез орада ўзи жангга киришини айтади.

Соҳибқирон Ўрусхонга қарши курашмоқ учун Сигноқ яқинига келиб жойлашади ва об-ҳавонинг ёмонлиги, яъни қаҳратон қиш, ёгингарчилик туфайли ортга қайтиб бир неча ой Кешда қолади. Ўрусхонга қарши юришда Тўхтамишни йўлбошчи қилиб олади, лекин вазият ўзгариб, аввал Ўрусхон, кейинроқ эса унинг ўғли Тўқтақийё вафот этади.⁴ Оқ Ўрда билан тахт учун курашлар натижасида Тўхтамишхон кўшинлари учинчи марта енгиледи. Амир Темур Тўхтамишнинг ҳарбий лаёқатига шубҳаланиб қолган бўлса-да, унда тахтга ўз одамини қўйиш, мағлубият учун ўч олиш истаги кучли эди.⁵

Тўхтамиш Амир Темур ёрдамида хонлик тахтига ўтирган бўлса ҳам, ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида жаҳонгирга номигагина бўйсунарди, кулай пайт келиши билан мустақил бўлиб, унинг ҳокимиятидан юз ўгириб кетиш ниятида юрарди.⁶

М.Абдураимов Тўхтамиш бошқараётган Олтин Ўрда давлати Рус князликлари ёки Амир Темур давлатига ўхшаб мустақкам заминда, ўз халқининг табиий ўсишига боғлиқ равишда эмас,

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.103.

² Ўша жойда.

³ Кўрсатилган манба. – Б.104.

⁴ Фасих Хавафи. Муджмали Фасихи ... – С.99; Абдураимов А. Темур ва Тўхтамиш ... – Б.7.

⁵ Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш ... – Б.8.

⁶ Ўша жойда.

курама ва хўжаликлараро тарқоқ масканда бунёд этилганлигини алоҳида таъкидлайди. Бу ҳол Тўхтамишга анча мураккабликлар туғдириши табиий эди.

Амир Темурнинг ҳар томонлама қўллаб-қувватлаши билан Олтин Ўрда тахтига ўтирган Тўхтамиш Рус князликлари устидан тўла-тўқис ҳукмронлик ўрнатиш учун Жўчи улуси кучларини оширишга аҳамият берди ва рус феодал князликларининг Москва атрофида бирлашишига тўсқинлик қилди. Олтин Ўрда ва рус тарихидан аёнки, мўғул хонлари, хусусан, Тўхтамиш ҳам Рус ерларида ажралишга бўлган ҳаракатларни қўллаб-қувватларди. Жўчи улусининг нуфузи, таъсири тушиб боришига йўл қўймаслик учун бутун куч-ғайратини сарфлади. Ўз ҳукмронлигини мустаҳкамлаш учун Озарбайжон ва Эронга ҳам кўз тикди.¹

Олтин Ўрда ва Амир Темур ўртасидаги низо Соҳибқироннинг Олтин Ўрдадан бўладиган хавфни бартараф қилишга ва мўғуллар даврида шимолий тармоғи кучайтирилган Буюк ипак йўлини эгаллашга бўлган саъй-ҳаракати туфайли чиққан. Ҳар икки томон ана шу масала юзасидан муҳолифатчилик қиларди. Бу даврда Буюк ипак йўлининг муҳим тармоқларидан биттаси мазкур икки давлат ҳудудидан ўтган. Бу йўлларнинг бири Рус жанубидан Қорақум ва Қизилқум, Каспий денгизи соҳиллари бўйлаб, иккинчиси Каспийдан жануброқдаги Шом, Кичик Осиё, Кавказорти, Эрон, Самарқанд орқали ўтган. Беркахон давридан бери Олтин Ўрда хонлари дастлабки савдо йўлини эгаллаган бўлишса-да, иккинчисини ҳам қўлга олиш, жилла қурса, кесиб ташлашни, биринчи навбатда, бой Табриз шаҳрини қўлга кириштишни орзу қилардилар.²

Табризни босиб олишга эронликлар, жалойирийлар ва Амир Темур қарши чиқди. Соҳибқирон собиқ жалойирийлар ҳукмронлигидаги Озарбайжонга ўзига қарам улус тариқасида кўз тиккан. Шундай қилиб, 1385 – 1386 йилларда ўрдаликларнинг Озарбайжон ва Табризга бостириб кириши Олтин Ўрда хони ва Самарқанд ҳукмдори ўртасида ихтилоф чиқишига сабаб бўлган.

¹ Кўрсатилган манба. – Б.17.

² Ўша жойда.

Улар ўртасидаги келишмовчиликка иккинчи сабаб Дашти Қипчоқнинг шимолий қисмини эгаллашга бўлган интилиш билан боғланади.¹

Темур ва Тўхтамиш ўртасида алоқа бузилишига яна бир сабаб Хоразм масаласидир. Чунки Хоразм XIV асрнинг 60-йилларигача Олтин Ўрданинг таркибий қисми ҳисобланган, Тўхтамишнинг Озарбайжонга юриши Амир Темурнинг Хоразмнинг ўз тасарруфига киритгани учун бир қасос эди.

Амир Ҳусайн ва Сароймулкхоним мўғул уруғиданлигини ҳисобга олган ҳолда ва Ибн Арабшоҳ фикрига таяниб М.Абдураимов яна бир ихтилоф Амир Ҳусайннинг ўлдирилишидан келиб чиққан деб тахмин қилади.²

Демак, бизнингча, Амир Темурнинг Олтин Ўрдага нисбатан тутган ташқи сиёсати қуйидаги мақсадларни ўзида мужасамлаштирган:

биринчидан, шимолдан – Олтин Ўрдадан бўладиган хавфни бартараф этиш;

иккинчидан, давлат тараққиётида муҳим ўрин тутган Буюк ипак йўлининг шимолий тармоғи устидан назоратни қўлга киритиш;

учинчидан, Олтин Ўрданинг кучли давлатга айланишига йўл қўймаслик ва уни иккинчи даражали мамлакатга айлантириш;

тўртинчидан, Олтин Ўрданинг Эрон ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилишига йўл қўймаслик;

бешинчидан, Дашти Қипчоқнинг шимолий қисмига ўз таъсирини ўтказиш;

олтинчидан, Хоразмни ўз тасарруфида саклаб қолишга интилиш.

Тўхтамишхон жаҳонгирнинг юришлар билан бандлигидан фойдаланиб Каспийнинг ғарбий соҳили бўйлаб ўтган қадимги йўл – Дарбанд орқали Амир Темур давлатига юриш қилади.³

Бу воқеалардан кейин Соҳибқироннинг сабр косаси тўлади. У хавфли душманга айланган Тўхтамишга қарши 1388 – 1389, 1390 – 1391, 1395 йилларда уч марта юриш қилади ва уни енга-

¹ Ўша жойда.

² Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш ... – Б.19.

³ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.109.

ди. Амир Темур Олтин Ўрдани мағлуб этиб ҳолдан тойдиради, Буюк ипак йўлининг шимолий тармоғини бутунлай издан чиқаради, Эрон, Озарбайжоннинг дахлсизлигини таъминлайди ва бошқа мақсадларини амалга оширади.

Соҳибқирон дунё сиёсий харитасида муҳим ўзгаришлар ясаб Рус князликларининг кейинги тараққиёти ва бирлашуви бошланиши учун замин яратди. А.Ю.Якубовский ғалабанинг аҳамиятини кўрсатиб, шундай ёзган эди: «1395 йилда Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган ғалабаси, Астрахан, айниқса, Олтин Ўрда пойтахти Сарой Берканинг хароб қилиниши ва ёндириб юборилиши фақат Ўрта Осиё ва ўша вақтдаги Жануби-Шарқий Европа учунгина эмас, балки Рус учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлди...»¹

Соҳибқирон ўша даврдаги майда давлатлар билан ҳам ташқи сиёсат йўналишини белгилаб олган. У ўзига қарши бош кўтарган Мозандарондаги Амир Вали ва бошқаларнинг ҳаракатини тўхтатиш учун олиб борилган жангда тинч аҳолига зарар етказмасликка интилган. Биринчидан, ҳеч қачон тунда ухлаб ётган шаҳар аҳолиси устига ҳужум қилмаган. Иккинчидан, ҳужумдан аввал уларни огоҳлантирган, яъни иложи борича муаммони музокара – тинчлик йўли билан ҳал этишга уринган. Сира иложи қолмаган тақдирдагина жанг қилишга мажбур бўлган.²

Амир Темурнинг Миср ва Усмонлилар давлати билан олиб борган ташқи сиёсатини ўрганаётган олимлар У.Уватов ва С.Ғуломов тадқиқотлари бу даврдаги халқаро алоқалар мазмунини чуқурроқ тушунишимизга ёрдам беради.³ С.Ғуломов Боязид Елдириим ва Амир Темур ўртасидаги низолар кескинлашишига Қора Юсуф Туркман билан бирга Аҳмад ибн Увайс Жалойир ҳам сабабчи бўлганлигини кўрсатиб ўтади.⁴ Манбалар Ироқ ҳукмдори Султон Аҳмад Жалойирнинг тубан, золим, халқ нафратини кўзгатадиган салбий шахс бўлгани ҳақида гувоҳлик беради. Ибн Арабшоҳ бу ҳақда «Бағдод аҳли ундан нафратланиб,

¹ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л., 1950. – С.373.

² The Cambridge history of Iran. The timurid and safarid period. 1986. №6. – P.55 – 56.

³ Уватов У. Амир Темур ва мамлукийлар... – Б.60 – 72; Ғуломов С. Амир Темур ва Боязид муносабатлари... – Б.74 – 82; Ўша муаллиф. Амир Темур билан Аҳмад ибн Увайс Жалойир муносабатларига доир // Шарқшунослик. – Тошкент, 1997. №8. – Б.196 – 200 ва бошқалар.

⁴ Ғуломов С. Амир Темур билан Аҳмад ибн Увайс Жалойир ... – Б.197.

унинг дастидан Темурдан мадад сўраб арз қилганлар»¹ деган маълумотни келтирган.

Соҳибқирон Султон Аҳмадга қарши қураша бошлайди, аммо бу ишга Боязид Елдириим халақит бериб, Султон Аҳмадни ўз паноҳига олади. Абулхусайн Навоийнинг «Аснод ва макотиби тарихий» асарида келтирилишича, Эрон ҳукмдори Шох Мансур устидан ғалабага эришган Амир Темур Ироқ томон уруш бошлаган пайтда Султон Аҳмад ўз мамлакатини ташлаб Сурия томонга йўл олади. У ердан Елдириим Боязидга мактуб йўллаб, Темурнинг Бағдодни эгаллагани, ўзининг (Султон Аҳмад) Қора Юсуф билан биргаликда ортидан қувиб келаётгани, Темур лашкарларидан бир гуруҳи билан жанг қилиб ғолиб келганликларини, шу билан бирга, воқеа хабари Темурга етиб борганидан сўнг катта жанг бўлиши муқаррарлигини ва бу борада унинг (Боязиднинг) ёрдамига муҳтож эканликларини билдиради.² У бундай мактубни Миср султони Аз-Зоҳир Сайфуддин Барқуққа (1382 – 1399) ҳам йўллаган.³ Миср ҳукмдори Барқуқ ва усмонлилар султони Елдириим Боязид (1389 – 1402), Олтин Ўрда хони Тўхтамиш (1376 – 1395), Сивос ҳокими Қози Бурҳонуддин орасида Темурга қарши иттифок тузилиб⁴, унинг кўлами янада кенгаяди. Бу иттифокқа қорақўюнлилар ҳукмдори Қора Юсуф Туркман (1389 – 1420), музаффарий ҳукмдор Шох Мансур (1389 – 1395), Ироқ ҳукмдори Султон Аҳмад Жалойир ҳам кўшилади.⁵

Ана шундай йирик иттифок юзага келаётганлигини, албатта, Амир Темур билган ҳолда улар билан қурашиш чора-тадбирларини кўради. Бу масалада, аввало, вақтдан ютишга интилади ва рақибларини енгилуш учун кулай вазият кутиб туради. Султон Аҳмад Жалойирнинг ҳақоратли мактубларига ҳам ҳурмат ва оғохлантириш билан жавоб қилади.⁶

1395 йили Тўхтамишнинг енгилуши, 1398 йили Қози Бурҳониддиннинг оққўюнлилар билан жангда ҳалок бўлиши, 1399 йили Барқуқнинг вафот этиши муносабати билан Елдириим Боя-

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I китоб. ... – Б.137.

² Фуломов С. Амир Темур билан Аҳмад ибн Увайс Жалойир ... – Б.198.

³ Уватов У. Амир Темур ва мамлукийлар ... – Б.64.

⁴ Фуломов С. Амир Темур билан Аҳмад ибн Увайс ... – Б.198.

⁵ Ўша жойда.

⁶ Кўрсатилган манба. – Б.199.

зид мамлукларнинг баъзи қисмларини ўз тасарруфига олиш билан бу иттифок барҳам топди ва Қора Юсуф Туркман ва Султон Аҳмад Жалойир Амир Темурга қарши курашишдан ожиз бўлиб, иккиси ҳам усмонлилар ҳимоясига қочди.¹

Воқеалар ривожини кузатар эканмиз, Амир Темурнинг зиддиятли вазиятларда тўғри тактика ва стратегия қўллай билгани, бу тадбирлар ижобий натижа берганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Унинг кураш усулида рақибнинг ва ўзининг имкониятларига эътибор берилар, душман ҳимоядан чикқач, қулай вазият топиб зудлик билан у бартараф этилар эди.

Халқаро зиддиятли муносабатларда вақтдан ютишга, ҳар қандай шароитда ҳам сабр-қаноатли бўлишга, қулай вазият қидиришга интилиш Соҳибқироннинг ғалабаларига сабаб бўлган омиллардандир.

1382 йили Мисрда ҳокимият тепасига келган Султон аз-Зоҳир Барқуқ бошлиқ черкас мамлуклари давлати ўз тарикибига кирган Сурия, уларга тобе бўлган ва муқаддас саждагоҳлар макони Ҳижоз билан биргаликда қудратли кучга айланган, Шарқдаги қўшни мамлакатлар учун ҳимоя вазифасини ўтарди.²

Миср ҳам XIV аср охирида дунёнинг энг кучли давлатлари бўлмиш Усмонлилар империяси, Амир Темур салтанати, Олтин Ўрда ва Хитой билан бир қаторда турарди.³

Шарқдан Амир Темур давлатининг хавфи ортаётгани сабабли Синжар, Қайсария ва Такрит ҳокимлари 1383 йили Миср султониға мактуб йўллаб унга тобелигини билдирадилар.⁴

Халқаро майдонда вазият кун сайин мураккаблашиб боради. Бир томондан, усмонлилар, иккинчи томондан, Миср, учинчи томондан, араб мамлакатларига юриш, боз устига, Барқуқ, Боязид ва бошқа оппозицион кучларнинг бирлашишга интилишлари Амир Темурдан ўта нозик тадбирлар қўллашни талаб этган.

Миср ҳукмдори Барқуқ Амир Темурни гўёки писанд қилмагандай унинг душманларига ўз давлатидан паноҳ берар, Соҳибқироннинг элчиси Отламишни асирда тугар эди.

¹ Ғуломов С. Амир Темур билан Аҳмад ибн Увайс ... – Б.199.

² Уватов У. Амир Темур ва мамлукийлар ... – Б.60.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда.

Боязид Елдириим Амир Темурнинг душмани, Бағдоднинг со-
бик ҳокими Султон Аҳмад ибн Увайс Жалойирга ҳам паноҳ бе-
ради. Ҳолбуки, Бағдод халқи Султон Аҳмад Жалойир устидан
шикоят қилиб Соҳибқиронга муурожаат этган эди.¹

Бу ҳам етмагандай, Барқуқ Амир Темур томонидан ўз саройи-
га келган элчиларини қатл этади. Унинг ушбу кўрс муомаласининг
боиси айна шу пайтда Султон Барқуқ усмонли турклар султони
Боязид сиймосида салобатли бир иттифоқдош топганида эди.²

Амир Темур Отламишни қўйиб юборишни талаб қилиб Бар-
қуққа таҳдидли мактуб юборади.³ Амир Темур Беҳишти, Айн-
тоб қалъалари, Ҳалаб, Баалбек шаҳрини забт этиб, Дамашқни
ишғол қилади ва Миср волийсини Дамашққа келишга чорлайди.
Миср волийси уч нафар фидойиларга заҳарланган ханжар бериб
Амир Темурни заҳарлаб ўлдиришга юборади.⁴ Бироқ бу машъум
режа барбод бўлади.

Мазкур воқеадан кейин Амир Темур Миср устига юриш қи-
лиши мумкин эди, бироқ бу сафар ҳам рақибига ён босади ва
уни ўйлаб кўришга ундаб, психологик таъсир кўрсатувчи таҳ-
дидли мактуб йўллайди.

Мисрда юз берган мураккаб ички вазият ва мактублар мазму-
ни, элчиларнинг сўзлари отасининг вафоти туфайли Миср тах-
тига ўтирган қайсар Фаражга таъсир этмай қолмади.

Халқаро алоқалар ривожини кузатар эканмиз, Амир Темур-
нинг минтақаларда адолатли сиёсат олиб борганлигини англаб
етамиз. Бу ҳақда тарихий далиллар ҳам бор. Ибн Арабшоҳ Ҳа-
мога етганида Нурий жомесининг қибла томон деворида бир
парча мрамартошга форсча ўйиб ёзилган бир нақшин хатни
кўрган. Унда шундай лавҳалар бор эди: «Бу шуки, Тангри таоло
бизга мамлакатларни фатҳ этишни муяссар кўрдик, ҳатто биз
Ироқ ва Бағдодгача (ҳамма) ерларни батамом эгалладик. (Шу
билан) Биз Миср султонига қўшни бўлдик ва унга мактуб ёздик
ҳамда турли-туман тухфаю ҳадялар билан унга чопарларимизни
юбордик. У бўлса ҳеч бир заруратсиз чопарларимизни ўлдирди.

¹ Кўрсатилган манба. — Б.61.

² Кўрсатилган манба. — Б.62 – 63.

³ Низомиддин Шомий. Зафарнома ... — Б.289.

⁴ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I китоб ... — Б.216.

Бундан мақсадимиз дўстлик ва ҳамсоғаликни (ипини) боғлаш, икки тараф ўртасида садоқат (борлиги)ни таъкидлаш эди. Сўнгра бундан бироз (муддат) кейин баъзи туркманлар бизнинг томонимиздаги кишилардан айримларини тутиб олиб, уларни Миср султони Барқуққа юбордилар. Султон уларни зиндонга солиб жабрлади. Мана шунга биноан муҳолифларимиз чангалидан ўз фуқароларимизни халос қилиш мақсадида йўлга чиқдик».¹

Амир Темурнинг қатор зафарларидан кейингина Миср волийси унинг элчисини иззат-икром билан кутиб олади.

Воқеалар ривожда Фараж амир Отламишни Амир Темурга қайтаришни яна пайсалга солади, аммо унинг Шом, Ҳалабдаги зафарлари Фаражни чўчитган эди. Боязиднинг енгилиши туфайли ўз қилмишидан пушаймон бўлиб, ўртага Отламишни васила қилади, узрхоҳлик ва беҳисоб совға-саломлар билан уни Амир Темур ҳузурига жўнатади.

Шунда ҳам Амир Темур уни кечиради. «... у (Фараж – Ш.Ў.) ёшлик чоғида отаси марҳаматининг соясидан маҳрум бўлиб қолгани учун Аллоҳ таоло ризолиги йўлида мен уни фарзандликка қабул қилдим. Агар у яхши хизмат йўлида аҳдида собит турса, бедариг марҳаматимизни ундан аямасдан ёрдам қиламан, мамлакат ишларини бошқаришда унинг қўлига қувват бераман»², – дейди.

Икки давлат муносабатлари анча мураккаб кечгани, Соҳибқирон томонидан тобелик белгиси бўлган икки байроқнинг қабул қилинмаганига қарамай, барибир, Миср Амир Темур давлатига тобе бўлган. 1404 йилнинг кузида Конибилга совға-саломлар билан ташриф буюрган Фараж элчилари орқали «Амир Темур зарҳал ҳарфлар билан узунасига 70 газ, энига 3 газдан иборат мактубини ҳам султон Фаражга юборади. Айни дамда, Абдулла Кешийни ҳам элчи сифатида Мисрга жўнатиб, Амир Темур билан султон Фараж ўртасида сулҳ шартномаси имзоланиши таклиф этади. XIV аср охири – XV аср бошида яшаб ушбу воқеаларнинг бевосита шохиди бўлган таникли Миср тарихчиси Ибн Дўқмоқнинг гувоҳлик беришича, шу тарздаги сулҳ ҳақиқатан ҳам имзоланган ва Миср султони ўзини Амир Темурнинг тобеи (вассали) деб эътироф этган».³

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I китоб ... – Б.216.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.354.

³ Уватов У. Амир Темур ва мамлуқийлар ... – Б.72.

Биз Амир Темур ва Миср мамлукларининг ўзаро муносабатларига батафсил тўхталмоқчи эмасмиз, балки унинг ташқи сиёсат йўналишидаги қўлланган чора-тадбирлар ва уларнинг давлатчиликка таъсирини таҳлил этмоқчимиз. Агарда Амир Темур сабр-тоқат билан чоралар қўлламаганида, унинг сиёсий фаолиятига нуқта қўйилиши ҳам мумкин эди. Ўз даврининг энг қудратли давлатлари остонасига кириб бориб уларни енга олиш муҳим масаладир. Соҳибқироннинг мазкур ютуғи, шубҳасиз, Турон давлати куч-қудратининг ошишига сабаб бўлди, унинг халқаро майдондаги обрў-эътиборини юксалтирди.

Баъзи тадқиқотчилар Амир Темурнинг бошқа давлатларга бесабаб юриш қилганлигини таъкидлаши мумкин, лекин рақиб ҳукмдорларнинг Соҳибқирон билан боғлиқ масалаларга аралашishi, унинг душманларига паноҳ бериб, писанд қилмасликлари бунга сабаб бўлган. У Миср султониغا: «Ҳар бир ишда одамларнинг этагидан тутадиган нарса гайрат ва ор-номусдир»¹, – деб бежиз айтмаган.

Амир Темурнинг Туркия султони Елдириим Боязид билан олиб борган ташқи сиёсати бу давр сиёсий жараёнларини чуқурроқ ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

Тарихдан маълумки, Амир Темур ва Боязид Елдириим ўртасида мураккаб низоли муносабатлар ҳукм сурган. Бунинг бир қанча сабаблари бор эди. Темур Табризда ҳукмронликни қўлга киритган қорақўюнлилар ҳукмдори Қора Юсуф Туркмандан (791/1389 – 823/1420) бир неча бор итоат этишни талаб қилган. Унинг отаси Қора Муҳаммадни эса Темур илгаридан ҳаж ва савдо қарвонларига босқинчиликда айблаб келган, ўзининг ашаддий душмани деб билган. Қора Юсуф Туркман Темурнинг талабини рад этган. Бунинг устига, тўқнашувлардан бирида Авник қалъасига Темур томонидан ҳукмдор этиб тайинланган Отламиш Кучинни 1388 йили асир олиб Қоҳирага, мамлуклар султони ҳузурига юборган.²

Қора Юсуф ва Султон Аҳмад Жалойир ўзларининг хавфли душмани бўлмиш Амир Темурга қарши курашиш чораларини кўрадилар ва Боязид ёнида қўним топадилар.³

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.300.

² Ғуломов С. Амир Темур ва Боязид муносабатлари ... – Б.75 – 76; Хасанов А. Из истории дипломатических отношений ... – С.130.

³ Фарзалиев Ш. Темурнинг Усмон султони Боязид билан ёзишмалари ... – Б.91.

Икки ҳукмдор ўртасидаги зиддиятлар Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарида анча батафсил ёритилган. Унда айтилишича, Соҳибқирон Амир Темур Боязидга қайта-қайта элчилар жўнатиб ундан рақибларини мамлакатдан чиқариб юбориш ёки қатл этишни талаб қилади. Навбатдаги элчилик орқали Амир Темур Боязидга: «Қора Юсуф Туркмонким, мусулмонлар ичида кириб турур, ё улдуким, ани ўлдуруб мусулмонларнинг хотирини андин жам этсун, ё улким уни банд қилиб бизга йибарсун. Бу ишдин бирини қилса, аромизда дўстлук бўлғуси турур»¹, – дейди.

Бироқ Боязид унинг истагини бажаришни истамас, ўзига рақиб сифатида пайдо бўлган Амир Темурни тан олишни хоҳламас, мактубларига ҳақоратлар билан жавоб қилар, бунинг оқибатида ўзаро муносабатлар кескинлашиб борарди.

Манбаларда келтирилишича, Боязид Амир Темур томонидан Арзинжон ва унга қарашли вилоятлар ҳокими этиб тайинланган Тахуртан² ва унинг кишиларини ҳам асирда сақлар эди. Амир Темур элчилар орқали Боязидга яна бир имкон берди ва Тахуртаннинг кишилари билан бирга Боязиднинг ўғилларидан бирини гаров сифатида юборишни сўради. Шундай қилган тақдирда у омон-эсон ўз мамлакатаида ҳукмронлик қилишини уқтирди.³ Бу талаблар Боязид Елдиригим томонидан қондирилмади.

Аслида, ҳар икки томон ҳам халқаро майдонда ўз манфаатлари ва обрўси учун курашаётган, юқорида келтирилган сабаблар эса ҳар икки томоннинг ўзаро муносабатлари ифодаси эди.

Табиийки, Осиё минтақасида таъсир кучини сақлаб турган усмонлилар халқаро майдондаги янги рақобатдош кучнинг пайдо бўлишини истамас ва уни ҳар қандай йўл билан янчиб ташлашга интилар эди. Бундан ташқари, Буюк географик кашфиётларга қадар Буюк ипак йўлининг йирик ҳудуди турклар қўлида бўлиб, усмонлилар бундай имкониятни қўлдан беришни истамасди.

Куч ва иқтисодий қудрат тимсоли бўлган Буюк ипак йўлини назорат қилиш мақсадлари ҳам Амир Темур ва Боязид ўртасида келиб чиққан низоларнинг сабабларидан бири эди.

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.253.

² Фасих Хавафи. Муджмали Фасихи ... – С.116.

³ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.257.

Бир оз муддатдан кейин Боязид элчилари Темурга хат келтиради. Бу мактубда Боязид уларнинг ўртасида низо чиқадиغان жиддий сабаб йўқлигини, бунинг ўрнига кофирлар билан урушиб, янги ҳудудларни қўлга киритишни таклиф қилади. Боязид Елдириим Миср султони билан Темурнинг ўртасини яхшилаш учун воситачилик қилишни таклиф этади. Амир Темур эса элчиларни жуда яхши кутиб олади ва Рум халқига душманлиги йўқлигини, ўзи ҳам дўстлик муносабатлари ўрнатиш истагида эканини айтади. Бунинг учун эса усмонлилар Қора Юсуфни тутиб беришини ёки уни давлатидан чиқариб юборишини талаб қилади. Лекин Боязид бунинг тескарисини қилади.

Амир Темур Султон Боязид билан муносабатларда дипломатия қонун-қоидалари, этикасига қатъий амал қилган.

Биринчидан, у ўз рақибининг таъна-дашномлари, ҳақоратларига сабр-тоқат билан жавоб қайтариб, у билан ҳар қандай вазиятда ҳам келишишга интилди.

Иккинчидан, рақибининг кучини яхши билган ҳолда вақтдан ютишга, узоқ масофали азобли йўлдан кейин кучларини қайта жонлантиришга ва тўғри стратегик тактикалар ишлаб чиқишга интилди.

Учинчидан, Боязидга қарам кичик ҳукмдорлардан иттифоқчи кидириб, улар ўртасида мавжуд бўлган адоватдан тўғри фойдалана билди.

Тўртинчидан, психологик тактика қўллаб Боязидга қарши ғоявий кураш усулларини қўллади, айбларини халққа тўғри етказиб ундан омманинг ихлосини қайтарди ва ўзининг ҳақиқий раҳнамо эканлигини кўрсата билди. Бундан кўринадики, Амир Темур ўз давридаёқ информацион кураш усулларида фойдаланган.

Биз Амир Темур ва Боязид муносабатларини мушоҳада этар эканмиз, ҳар икки буюк давлат арбобининг муносабатлари кескинлашишига нафақат объектив, балки субъектив омиллар ҳам сабабчи бўлганлигини англашимиз мумкин. Дўстлик, жилла курса, бетарафлик мақомида туриши мумкин бўлган ҳар икки шахсни Миср подшоси Барқук, Олтин Ўрда подшоси Тўхтамиш, Султон Аҳмад Жалойир, Қора Юсуф Туркман каби шахслар ҳам уруш гирдобига тортганлар.

Амир Темурнинг мардлиги шундаки, Боязидни енгач бутунлай усмонлиларни ҳокимият тепасидан супуриб ташлаши, у ерда янги бир сулолага асос солиши мумкин эди. У геосиёсатда кучайтириш ўрнига тенглаштириш, йўқотиш ўрнига ичдан қулатиш йўлидан борди.

Жанг ва Боязид Елдиримининг енгилиши билан якун топган муносабатлардан кейин ҳам Амир Темур усмонлиларга яна катта имкониятлар яратди. У Боязид Елдиригга катта ҳурмат кўрсатиб, ундан ўч олмади, Амир Темурнинг марҳамати туфайли усмонлилар сулоласи XX асрнинг биринчи чорагигача тарих саҳнасида турди.

Амир Темур етти иқлим давлатлари билан дипломатик муносабатларни олиб борган. Шарафиддин Али Яздий ва Ҳофиз Абрўнинг ёзишича, «2 ой давом этган Конибил тантаналарида Миср, Афранж, Ҳинд, Дашти Қипчок, Жата, Олтой ва бошқа ўлкалардан элчилар ҳам ҳозир бўлганлар».¹

Тадқиқотчи Н.Каримова теурийлар ва Хитой алоқаларини Хитой манбалари асосида ёритишга интилган. Муаллифнинг келтиришича, 1395 (айрим манбаларда 1387) йили Мин ҳукмдори томонидан Амир Темур саройига Фу Ан бошчилигидаги биринчи элчилар юборилган. Мин императори Чэн Цзу (1403 – 1425) Туркистондан элчиларнинг келишини фаоллаштирувчи сиёсат юритди, «Ғарбий мамлакатлар ҳақида қисса» (Сиюй-чжуан) номли (1403) олий фармон чиқариши натижасида Хитой ва Туркистон ўртасидаги савдо алоқалари ўз ривожининг юқори чўққисига кўтарилди.²

Айниқса, Шоҳрух мирзо даврида халқаро алоқалар ривожланган. Шоҳрухнинг Хитой билан элчилик алоқалари 1409 йилдан, Ҳиротга Хитой элчилари келган пайтдан бошланади. Ҳофиз Абрўнинг «Зубдат ут-таворих» асарида, Абдураззок Самарқандийнинг «Матлаъи саъдайн» китобида Хитойдан келган ва Теурийлар давлатидан юборилган элчилар ҳақида хабар берилади.³ Шунингдек, Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафари эсдаликлари ҳам фикримизга далилдир.⁴ Ташқи муносабатлар-

¹ Бўриев О. Теурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё ... – Б.5.

² Каримова Н. Теурийлар билан Хитой алоқалари (Хитой манбалари бўйича) // Шарқшунослик. – Тошкент, 1996. №7. – Б.48 – 49.

³ Кўрсатилган манба. – Б.119.

⁴ Уринбоев А., Бўриев О. Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси. – Тошкент: Фан, 1991. – Б.55.

да темурий ҳукмдорлар Амир Темур каби тинчлик-тотувликка, яхши кўшничиликка, савдо-сотикни ривожлантириш, карвон йўлларида хавфсизликни таъминлашга, демак, халқаро ҳуқуқ меъёрларига қатъий амал қилишга интиланлар.

Л. Керен Амир Темурнинг нияти Самарқанд теварагида равнак топган ва яхши идора қилинадиган, ташқи ҳужумлардан ҳимояланган бир подшолик барпо этиш бўлгани, у манфаати уйғун (маданияти, дини умумий) кўшни давлатларни қўшиб олганлигини, хорижий подшоликлар билан оралиқ давлатларни куч ёки дипломатия йўли билан олганлигини айтиб, қуйидагиларни таъкидлайди: «Итоаткорлик, тўланган солиқ ва бож эвазига Темур уларга ёрдам ва ҳарбий муҳофаза ваъда қилиб, ўз ҳолларига қўйиб берган. Усмонли турк кўшнисини Тахуртан, Туркман амирлиги, Гуржистон, Қашғар, Ҳинд ва Боязидга қарши уруш давридаги Трабзунлар бунга мисол бўла олади. Бу қарам ёки иттифокдош мамлакатлар атрофида Рус ерлари, Олтин Ўрда, Туркия, Сурия, Бағдод султонлиги, Деҳли султонлиги ва Хитой каби қудратли ташқи подшоликлар турган. Шу подшоликлар унга ғанимлиқ қилганларида ва хавф солганларида Темур улар устига аёвсиз ҳарбий юришлар қилган, шаҳар қўрғонларини босиб олган, хазиналаридан қўплаб бойликлар билан қайтган. Шундай қилиб, ўз юрти атрофида бепоён мудофаа қўрғонини сақлаб турган».¹

Демак, Соҳибқирон нафақат ўз мамлакатини сарҳадларида, балки бошқа кўшни давлатлар ҳудудида ҳам мудофаани мустаҳкамлашга интилан.

Амир Темурнинг Европа ҳукмдорлари билан олиб борган муносабатлари ҳам халқаро муносабатларда муҳим йўналишдир. Ушбу алоқалар Боязид Елдиригим билан Амир Темур ўртасида зиддиятли муносабатлар кескинлашаётган даврда ўрнатилган. Бу пайтда Европа давлатлари Боязид Елдиригим тутқусидан хавотирда бўлиб, мазкур хавфни бартараф этишнинг чораси топилмаётганди. Боязиднинг тутқуси эса шимол ва шимоли-ғарбга кундан-кунга кучайиб борарди. Худди шу мураккаб сиёсий жараёнлар даврида Боязидга рақобатчи янги кучнинг пайдо бўлиши европаликлар учун катта имкон эди. Шунинг учун улар

¹ Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция ... – Б.54.

Амир Темурни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб, унинг кучи билан Боязид хавфи бартараф этилишини истардилар.

Л.Керен: «Амир Темур ва Европа қироллари ўртасидаги муносабатлар кўп жиҳатлари билан кишини ҳайратга солади. Аслини олганда, уларни кўп нарса ажратиб турарди: эътиқодлари, тиллари, бир-бирига душман халқлари, ораларидаги масофа ва, айниқса, манфаатларнинг турли-туманлиги»¹, – деб ёзади.

Дини бир, урф-одатлари ўхшаш икки саркарданинг муҳолифатчилигини дунё халқлари ҳаяжон билан кузатди. Улар ўз ғаними Боязиднинг Амир Темур қўли билан янчиб ташланишини ва шу билан хавф бартараф бўлишини орзиқиб кутдилар.

Л.Керен Амир Темур ташқи муносабатларига оид янги маълумотларни топиб илмий муомалага киритди. Улардан бири шуки, «томонлар мактублар ва илтифотлар билан алмашдилар, Амир Темур Испанияга элчи йўллаб, Боязид ҳарамидан озод қилинган уч насроний гўзални қўшиб юборди (бу улуг амирнинг Кастилия қиролига тухфаси эди)».²

Амир Темур «Насроний Испания (хукмдори Ҳенри III) билан бошқа Европа давлатларига караганда анча муҳим дипломатик муносабатлар ўрнатди».³ Бунинг сабаби шуки, усмонлилар насронийларга Никопол ёнида катта зарба бериб, бутун Европага катта хавф туғдираётган бир пайтда насроний хукмдорлар учун икки йўл қолган эди: биринчиси дипломатик алоқалар ўрнатиш, иккинчиси бевосита тўқнашув. Кастилия қироли эса дипломатик муносабатларни танлади, Боязидга, Амир Темурга, Бобил, Фес ва Тунис хукмдорларига элчилар жўнатди.⁴

Батамом бошқа вазифа билан келган элчилар вазиятдан унумли фойдаланиб қолиб Соҳибқиронни атайлаб кутлаш учун келганликларини билдиришади. «Амир Темур уларни илтифот билан тинглади ва шундан кейинги кунлар давомида уларни бир неча маротаба қабул қилди. Қадимий испан солномаларида элчиларнинг Соҳибқирон ҳузурида бўлган даври ҳақида афсонасифат ҳикоятлар битилган. Бу ёзувларда Амир Темур Кастилия

¹ Керен Л. Амир Темур салтанати ... – Б.205.

² Қўрсатилган манба. – Б.206.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда.

элчиларига бағоят катта илтифот кўрсатган, уларнинг ҳар бир истагини рўёбга чиқаришга ҳаракат қилган мард ҳукмдор сифатида тавсифланади»¹, – деб ёзади Л.Керен.

Фурсатдан фойдаланиб Гомес ва Ҳернан шахсан Амир Темур уларга шамшир ҳадя этишини илтимос қилишади. Уларнинг буняти бажо келтирилади. Гомес туркларнинг бирортаси билан яккама-якка жанг қилишга рухсат сўрайди ва бунга ижозат олади, жангда у ғолиб чиқади ва Амир Темурнинг таҳсинига сазовор бўлади.

Амир Темур «ўгли» Ҳернан ушбу учрашувдан хотира сифатида ўз исми-шарифига унинг ҳам исмини кўшиб олишини таклиф қилади; шундай ҳам бўлади, зеро, юқорида тилга олинган солномада таъкидланишича, кейинчалик Ҳернаннинг Аревало яқинидаги Рапарнегос черкови ҳовлисига қуйидаги сўзлар битилади: «Бу ерда қирол Ҳенри III саройининг аъёни ва унинг Амир Темур ҳузуридаги элчиси марҳаматли рицар Ҳернан Санчес до Паласуэлос Тамерлан дафн этилган».

Мазкур учрашувдан кейин «Ҳенри III нинг дипломатик ташаббусидан улуғ амир ҳам унга ўз элчисини йўллашга қарор қилади ва Муҳаммад Кешийни совға-саломлар ва насроний гўзал билан Кастилияга юборади».²

Л.Керен Севилья шахрининг қадимий архивларида ҳам Амир Темур элчилиги хусусида ёзувлар сақланиб қолганлигини таъкидлаб ўтган.

Бу элчиликка жавобан Амир Темур саройига (1404 – 1406 йилларда) Кастилия қироли элчиси Руи Гонсалес де Клавихо келган ва у таассуротларини «Кундалиқлар»ида ёзиб қолдирган.

У даврда ҳам ҳукмдорларга халқаро ва дипломатия ҳуқуқини таъминловчи ишонч ёрлиқлари топширилган. Масалан, Амир Темур томонидан йўлланган доминикан ордени (мазҳаби) руҳонийси Султониянинг Жан исмли епископи Карл VI га ишонч ёрлиқларини топширди, зарҳал харфлар билан битилган ёрлиқнинг бирида «улуғ амирнинг «рости – русти» шиори битилган кичик шахсий муҳри босилган эди».³

¹ Ўша жойда.

² Кўрсатилган манба. – Б.209.

³ Кўрсатилган манба. – Б.219.

Соҳибқирон европаликларга биринчилар катори Шарқ ва Ғарб ўртасида манфаатли савдо-сотик алоқаларини ўрнатишни, буни қонун ва шартномалар йўли билан мустаҳкамлашни таклиф қилган.

Амир Темур шу даражада мустаҳкам ва кенг кўламли дипломатик алоқалар ўрнатдики, Али Яздий маълумотларига кўра, ўзининг санъаткорона безатилган чодир шаҳарчаси Конибилда етти иклимдан келган элчилар ўн икки поя кўланкасида ўтирардилар.¹

Соҳибқироннинг ташқи сиёсатида мудофаа, тинчлик, барқарорлик, яхши қўшничилик ва савдо-иқтисод алоқаларини ривожлантириш мақсадлари ётарди. У мустаҳкам божхона тизимини яратди. Бу эса давлатнинг иқтисодий-сиёсий қудратини мустаҳкамлади.

Амир Темур асрлар давомида Мовароуннаҳр ҳудудларидан ўтган, аммо мўғуллар даврида йўналишлари бирмунча бузилган Буюк ипак йўлининг йўналишларини қайтадан тиклади ва ривожлантирди. Буюк ипак йўлининг сўнгги ривожланиш даври ҳам Амир Темур ҳукмдорлигига тўғри келади.

Соҳибқирон замонида халқаро савдо-сотик алоқалари ривожлантирилиб, тадбиркорликка кенг имкониятлар яратилди. Амир Темур кўпгина Шарқ ва Ғарб давлатлари раҳбарларига битган мактубларида ҳам, аввало, халқаро савдо-сотик ва тадбиркорларга катта имтиёзлар бериш лозимлиги, давлат тараққиётига айнан хусусий тадбиркорлар катта таъсир кўрсатиши мумкинлигини алоҳида таъкидлаб ўтган. У тадбиркорларга имтиёзлар яратиш ва уларнинг фаолиятини кафолатлаш мақсадида Буюк ипак йўлининг фаолиятини бир маромга солиб, ҳар бир бекатга алоҳида нигоҳбонлар тайинладики, натижада карвонларнинг бир манзилдан иккинчи жойга беҳатар етиб бориши таъминланди. Соҳибқирон карвон йўлларидаги ҳуқуқбузарликларга жавобгарликни шу ҳудудларнинг ҳокиму маъмурларига юкледи. Зарарни амалдорлар ҳиссасидан ундириш қонунининг жорий этилиши халқаро савдо йўлидаги ҳуқуқий кафолатлардан бири бўлиб қолди. Амир Темур даврида карвон йўлларини таъмирлашга алоҳида эътибор қаратилди.

¹Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.291.

Бу даврда 12000 чақирим узунликдаги Буюк ипак йўли орқали кўплаб Шарқ давлатлари билан ҳар томонлама алоқалар ўрнатилди. Шунингдек, Ғарбий Европа давлатлари билан ҳам узвий савдо-иқтисодий ва дипломатик алоқалар йўлга қўйилди. Буюк ипак йўли ўша даврда катта стратегик аҳамиятга эга бўлиб, халқаро кўприк вазифасини ўтагани сир эмас. Соҳибқирон Буюк ипак йўлини мустаҳкамлаш орқали ўз давлати ва қўшни давлатларнинг хавфсизлигини таъминлашга ҳам ҳаракат қилган. Амир Темур замонида давлатларнинг туташ минтақаларида йирик божхоналар барпо қилинди. Булардан бири Кавказ тоғ тизмаларининг Каспий денгизига туташ ерида жойлашган Дарбанд божхонаси эди. Иккинчиси ҳам шу ном билан аталиб, Самарқанд билан Балх ўртасида жойлашган Шахрисабздан икки кунлик масофада барпо этилган. Ана шу божхоналар марказий хазинага ҳар йили жуда катта миқдорда маблағ ўтказар эди.¹ Маълумотларга қараганда, бу даромадлар Австрия ёки Дания давлатларининг йиллик даромадларидан қолишмасди. Айрим йилларда бу даромадлар ҳатто Амир Темур қўл остидаги барча мамлакатлардан келадиган ер солиғи миқдори билан тенглашарди.²

Буюк ипак йўли орқали Амир Темур нафақат муодофаа, тинчлик-барқарорлик, яхши қўшничилик ва савдо-иқтисодий алоқаларни ривожлантирган, балки геосиёсий мақсадларини ҳам амалга оширган. Ҳали денгиз йўллари очилмаган даврда ягона алоқа воситаси бўлмиш Буюк ипак йўли халқаро майдонда катта аҳамият касб этган, қайси давлат бу йўлда сарбонлик қилса, у катта иқтисодий ва сиёсий имкониятларга эга бўлган. Тарихдан маълумки, Буюк ипак йўлига сарбонлик қилиш учун катта курашлар кетган. Соҳибқирон Буюк ипак йўлини ҳар қандай шароитда ҳам қўлга олиш, назорат қилишни тараққиёт ва хавфсизлик гарови деб билган.

Амир Темур халқаро муносабатларни ривожлантириш орқали интеграция жараёнларида янги бир саҳифа очди. Унинг 27 давлатни бирлаштирган салтанатида ягона пулнинг муомалада бўлиши, тадбиркор – савдогарларга кенг имтиёзлар яратилиши, насроний ва ислом дунёсининг иқтисодий ҳамкорлигига имкон яратилиши ўша даврнинг энг катта воқеаларидан бири эди.

¹ Зайнулдин О.З. Ўзбекистонда божхона тизими ва унинг ўзбек давлатчилигида тутган ўрни (1991 – 2001): Тарих. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент: ЎЗМУ, 2002. – Б.14.

² Амир Темур жаҳон тарихида ... – Б.90.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Амир Темур ташки сиёсатнинг йўналишларини, аввало, ўз салтанатининг, қолаверса, бошқа давлатлар ва халқларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга қаратган. Бу сиёсат асосида минтақа бирлиги ва мудофаасини мустаҳкамлаш, давлатнинг иқтисодий қудратини юксалтириш, адолатни таъминлаш ва бошқа мақсадлар ётган.

Шунингдек, ушбу жараёнларни таҳлил этиб унинг юришлари кенгайиши сабабларини ҳам англаб олишимиз мумкин.

Кўриб чиққанимиздек, агар Амир Темурга бошқа давлатларнинг раҳбарлари атайлаб тўсқинлик қилмаганларида, унинг юришлари кўлами бу даражада кенгаймаган бўлиши ҳам мумкин эди.

Жаҳонгир томонидан берилган имкониятлар рақиблари томонидан суиистеъмол қилинди. У ҳеч қачон тинч аҳоли устига бесабаб юришлар уюштирамаган, минтақадаги халқларнинг осуда яшашини, иқтисодий ҳамкорлигини таъминлаш ва хавфсизлигини кафолатлашга интилган.

Амир Темур рақибларини ичдан қулатса-да, бутунлай йўқ қилиш йўлидан бормаган, яна қайта тикланишига имкон берган.

Соҳибқирон ташки сиёсатда ирқи, дини, мафқураси турлича бўлган Шарқ ва Ғарб давлатлари билан ҳамкорлик алоқаларини ўрнатиб, бугунги кунда долзарб аҳамият касб этган Евроосиё интеграцияси ғоясининг тамал тошини қўйган. У ташки сиёсат йўналишида адолат, ҳуқуқий мезонларга амал қилган ва бу фаолияти билан ўз даврининг расмий анъаналаридан ўзиб мазкур соҳани бемисл даражада ривожлантиришга эришган.

4.2. Амир Темур дипломатиясининг ўзига хос хусусиятлари

Амир Темур даври дипломатиясини ўрганиш миллий давлатчилигимиз тарихи ва моҳиятини янада кенгроқ тушунишимизда катта аҳамият касб этади. Бу мавзу олимлар¹ томонидан ўрганилаётганига қарамай, ҳали унинг барча муаммолари тўлиқ очиб

¹ Каримов Ф., Хабибуллаев А. Амир Темур ва Темурийлар давлатининг дипломатик алоқалари // *Жамият ва бошқарув*. – Тошкент, 1998. №1. – Б.34 – 35; Амир Темур жаҳон тарихида ... – Б.94 – 114; Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё ... – Б.92 – 134 ва бошқалар.

берилмаган. Жумладан, унинг ўзига хос хусусиятлари, давлат бошқарувини кучайтиришга кўрсатган таъсири, назарий асослари тўлалигича таҳлилга тортилмаган.

Бизнинг туркий давлатчилигимизга мувофик аждодларимиз азалдан халқаро муносабатлар ва дипломатия қонун-қоидаларига амал қилиб, бу соҳани ривожлантириб келганлар. Меҳмондўст халкимиз азалдан ўзга халқларни ҳурмат қилиш, улар билан дўстона муносабатлар ўрнатишга интилган.

Манбалар Амир Темур дипломатиясида тинчлик, ўзаро ҳурмат, рақибига шафқат қилиш ва унга катта имкон яратиш, ҳар қандай оғир шароитда ҳам элчини қадрлаш, дипломатия қоидаларига қатъий амал қилиш, инсон ҳаёти дахлсизлиги, гуманизм ғоялари устувор бўлганлигини кўрсатади.

Соҳибқирон барча чигал жумбоқларнинг ўндан тўққизини тўғри қўлланилган тadbирлар, яъни дипломатия усулларидан фойдаланган ҳолда ҳал қилган.

«Амир Темур даври дипломатиясининг ғоялари, мақсадлари, хусусиятлари ўша даврда бошқа давлатларнинг олиб борган дипломатиясининг ғоя ва хусусиятларидан нимаси билан фарқ қилади? Нима учун бошқа давлатларнинг салоҳиятли ва кучли раҳбарлари билан олиб борган мураккаб муносабатларда ҳам унинг қўли баланд келган? У чигал вазиятларда қандай тadbир ва усуллар қўллаган? Амир Темур дипломатиясини кучайтиришга хизмат қилган омиллар нима эди? Унинг дипломатияси бошқа давлатлар раҳбарлариникидан нимаси билан устунлик қилган?» каби саволларни қўйиш, бизнингча, масалани тўлиқроқ тушуниб етишимизга ёрдам беради.

Мисрлик тadbқиқотчи олим Фатхи ал-Гувейли ҳам ҳақли равишда: «Амир Темур томонидан бошқа давлатлар арбоблари билан бўлган муносабатларда қўлланган дипломатик усуллар ва уларнинг айрим нозик жиҳатлари назарий ва амалий жиҳатдан чуқур ўрганишга арзигуликдир», – деб таъкидлайди.¹ Яна: «Амир Темурга теран ақл-фаросат ва зийраклик хос бўлиб, бу сифатлар дипломат шахсининг энг муҳим жиҳатини ва асосини ташкил этади. Амир Темур у ёки бу мамлакатга ўз элчилари-

¹ Фатхи ал-Гувейли. Амир Темур дипломатияси ... – Б.108.

ни юбориб, бошқа давлатлар элчиларини қабул қилиб, қирол ва амирлар билан дипломатик ёзишмалар ўрнатиб, бу соҳанинг шакл-мазмунини янада бойитди»¹, – деб ёзади.

Бизнингча, мазкур фаолиятдаги биринчи хусусият Амир Темурнинг назик дипломатик тактикаси ва унинг инсонпарварлигидир. Соҳибқирон ҳар қандай шароитда ҳам дипломатия мезонларига қатъий амал қилди ва бу қоидаларга хилоф иш тутмади.

Б.С.Маннонов ҳам: «Темур дипломатиясининг ўзига хос томонларидан бири, у ўзининг барча мурожаатларида, ҳатто қатъий талаб шаклида ёзилган номаларида ҳам Шарқ дипломатияси этикетларига риоя қилади. Узоқ юртлар ҳукмдорларининг кўпол шаклда, айрим ҳолларда ниҳоятда жаҳл ва таҳқир билан ёзилган номаларига ҳам Соҳибқирон ҳамма вақт ўз фикрларини аниқ баён қилган ҳолда сокин ва одоб билан жавоб қиларди. Амир Темурнинг шахсан ўзи «элчиларга ўлим йўқ» деган қадим-қадимдан қолган дипломатик қоидага доимо амал қилган ва ўз кўл остидагилардан бу қоидани ҳеч қачон, асло бузмасликларини талаб қилган»², – дейди.

Жаҳонгирнинг бу фазилати Хоразм ҳукмдорлари билан олиб борган дипломатик алоқаларида ҳам яққол кўринади. Амир Темур Хоразм билан низони бартараф қилиш учун у ерга ўз элчиларини жўнатган эди. Низомиддин Шомий бу ҳақда: «... ўртада элчилар бориш-келиш қилиб турдилар ва бир-бирлари билан боғланиб, қариндош бўлишиб, орадаги ваҳшатни унсу улфат билан алмаштирдилар. Воқеа бундай бўлган эди, амир Нангкудайнинг ўғли Оқ Суфийнинг (Юсуф Суфийнинг иниси – Ш.Ў.) (Олтин Ўрда хони) қизини никоҳига олган, Хонзода (Хонзоданинг асл исми Севинбека, Оқ Суфийнинг қизи – Ш.Ў.) подшоҳ Ўзбекнинг набираси эди. Амир Соҳибқирон уни улуғ амирзода Жаҳонгир учун сўраттирди. Жанг ва хусумат хешлик ва дўстликка алмашинди»³, – деб ёзади.

Бироқ Юсуф Суфий ўз ваъдасига хилоф равишда иш тутиб Амир Темурга бир неча марта қарши борди. Бу ҳақда Низомиддин Шомий шундай ҳикоя келтирган: «Юсуф Суфий фур-

¹ Ўша жойда.

² Маннонов Б.С. Амир Темур дипломатияси ... – Б.105.

³ Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.95.

сатдан фойдаланиб калтабинлик билан ишнинг оқибатини ўйламади ва Бухоро томонга лашкар юборди. Улар боскин ясаб, баъзи вилоятларни талон-торож қилдилар. Амир Соҳибқирон Жалолиддин баҳодирни элчи қилиб юбориб, Юсуф Суфийга деди: «Орамиздаги иттифоклик ва қариндошлиқдан кейинги бу мухолифатга сабаб нима?» Юсуф Суфий элчига жавоб бермай, уни ушлаб бандга солди. Амир Соҳибқирон лутф, хайрихоҳлик юзасидан яна бир мактуб йўллади, унда: «Элчига ўлим йўқдир, элчининг гарданидаги вазифа буйруқни аниқ етказишдан бошқа нарса эмасдир. Менинг элчимни қайтариб юбор», – деб ёзди ҳамда бу муҳим иш билан яна бир чопарини йўллади. Юсуф Суфий чопарни ҳам тутиб банди қилди ва Тўй Бўғони лашкар билан Бухоро атрофини боскин қилиш учун юборди».

Юсуф Суфий билан низолар кескинлашаётганида Термиз тарафдан Соҳибқирон ҳузурига янги пишган қовун келтирдилар. У: «Юсуф Суфий гарчи ўринсиз мен билан мухолифат қилган бўлса ҳамки, аммо орамизда қариндошлик бор бўлгани учун биринчи қовунни усиз ейишга лойиқ эмасдур», – деб қовунни бир олтин табоққа қўйиб Юсуф Суфийга юборди. Юсуф Суфий бунинг эвазига таъзим ва ҳурмат мақомида туриб узр сўраши ва неча ҳисса қилиб тухфа ва совғалар юбориши лозим эди. У эса ўша қовунларни сувга ташлашни буюрди ва олтин табоқни дарвозабонларга бахшида қилди».¹

Манбалардаги маълумотлардан Амир Темурнинг мураккаб шароитларда ҳам сабр-тоқат билан масаланинг тўғри ечимини топишга ҳаракат қилгани, такаббур, ўзига бино қўйган душманлари билан юзага келган низо-келишмовчиликларни тўғри ҳал этиш учун йўл излаганига гувоҳ бўлиш мумкин.

Тўхтамиш ҳам Амир Темур ёрдамида Олтин Ўрта хони бўлиб олса-да, яхшиликни унутиб унга хиёнат қилгани кўпчиликка маълум. Бироқ Соҳибқирон бу рақибини ҳам кечирди ва Хитой юриши олдидан унинг элчиларига юришдан қайтгач ёрдам қилажагини айтди.

Амир Темурнинг Миср ҳукмдорлари билан олиб борган дипломатик алоқалари ҳам ибратлидир. Миср ҳукмдори Барқуқ,

¹Кўрсатилган манба. – Б.110.

унинг вафотидан кейин тахтга ўтирган Фараж Соҳибқироннинг якин кишиси бўлган Отламишни асирда ушлаб, қайтариш талабига жавоб бермай вақтни чўзар эди. Бироқ Амир Темурнинг Шом ва Ҳалабдаги галабаларидан кейин ундан чўчиган Фараж қилмишидан пушаймон бўлиб, Отламишни озод қилади ҳамда уни васила қилиб беҳисоб совға-саломлар билан Амир Темур ҳузурига жўнатади. Шундан кейин ҳам Амир Темур унинг отасиз ўсганлигини инобатга олиб ўз ўғли сифатида қабул қилади ва унинг қўлига қувват бераман дейди.¹

Соҳибқироннинг Боязид Елдирымга бўлган муносабатини олайлик. Манманлик ва кибр билан ўзига ҳаддан ташқари ишонган Боязид Амир Темурнинг душманларини қўллаб-қувватлайди, унинг илтимосу талабларига ҳақорат ва кўрслик билан жавоб қилади.

Охир-оқибат жанг билан якун топган зиддиятли муносабатлардан кейин енгилган Боязидни Амир Темур ҳузурига олиб келадилар. «Чангга беланган ва ҳолдан тойган омадсиз султонни музаффарнинг чодирига келтирганларида тун чўккан эди. Амир Темур ўйнаётган шатранжини тўхтатиб, одат юзасидан унга бир неча савол берди. У султон ва унинг ўғиллари ҳаётига зарар етказмасликка сўз берди. Агар ишимиз чаппасидан кетиб, бугун худо сенинг тарафингни олганида, – дея таъкидлади улуғ амир, – сен менга ва лашқаримга қандай муносабатда бўлишингни ҳамма биларди. Улуғ амир умри бўйи эришган зафарларининг буюгидан сўнг хотамтойлигини кўрсатди»², – деб ёзади Люсен Керен.

Соҳибқирон Амир Темур дипломатик муносабатларда ташаббус кўрсатиб, халқаро алоқаларни ривожлантиришга интиланган. Тенглик, рақибига ён босиш, жўмардлик каби фазилатлар унинг дипломатиясига хос хусусиятлар эди. У «ҳар бир банда, ирқи, миллати, диний эътиқодидан қатъи назар, Аллоҳ олдида тенг» деган тушунчага асосланиб, ташқи сиёсатда ҳам унга амал қилиб келган эди.

Демак, инсон омили, фаровонлиги, ободлиги унинг қарашларида ва дипломатиясида аввалги ўринда туради.

¹ Кўрсатилган манба. – Б.354.

² Керен Л. Амир Темур салтанати ... – Б.132 – 133.

Ричард Нелсон ҳаққоний равишда Амир Темур салтанатга фақат бир маданиятни мажбуран киритмасдан, аксинча, турли маданиятларни қўшиб бугунгача яшаб келаётган Евроосиё ғоясини дастлаб олдинга қўйган шахс эканлигини, маданиятлараро кўприк ўрнатганлигини, Ғарб ва Шарқ ўртасида ҳам таҳсинга сазовор муносабатларга асос солганини айтиб ўтган эди.¹

Соҳибқирон бугунги кунда глобаллашувда муҳим ҳисобланган интеграциянинг дастлабки даракчилари ва назариётчиларидан бўлган. У, Тўхтамиш, Барқук, Боязид ва бошқа йирик дипломатлардан фарқли ўлароқ, бир динни бошқа динга, мафқурани ўзга мафқурага қарши қўймай, ҳар қандай зиддиятнинг ижобий ечимини топишга интиланган.

Қозоғистонлик олим К.Л.Бурҳонов ва ҳамюртимиз И.Искандаров тадқиқотларида «Ягона Туркистон» концепцияси Амир Темурнинг ягона макон ғояларига ҳамоҳанглигини таъкидлаб ўтадилар.²

Покистонлик олим Ф.А.Дурроний ҳам: «Амир Темур Ўрта Осиёдан чиққан буюк саркардалардан бўлган. Унинг қатъиятлилиги, бир мақсадга интилувчанлиги ҳамда тиришқоқлиги кучли рақиблари устидан ғалаба қозонишга ёрдам берган. У турли вазиятларда рақибларидан устун келишнинг биронта ҳам имкониятини қўлдан бермаган, керак бўлганда ҳеч иккиланмай музокара олиб борган, ўзи кучли дипломат бўлган, унинг стратегияси зудлик билан ҳаракат қилиш, рақибига зарба беришдир», – дея Соҳибқирон дипломатиясини юксак баҳолаган.

Тарихий далиллардан Амир Темур ташқи сиёсати ва дипломатиясида байналмилаллик, толерантлик ғоялари мавжуд бўлганлигини англаш мумкин. Жумладан, Грузия ҳукмдорлари билан олиб борган дипломатик алоқалари фикримизга далилдир. Низомиддин Шомийнинг ёзишича, гуржилар ерлари, шаҳарла-

¹ Нелсон Р. Амир Темур улкан стратег ва сиёсатдон сифатида // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.33 – 34.

² Бурҳонов К.Л. Амир Темур давлати ва ягона Туркистон концепцияси // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.38 – 39; Искандаров И. Амир Темур ва даврлар ҳамоҳанглиги // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.41 – 43.

ри ва аҳли аёлини Соҳибқироннинг ғазаб ўтидан сақлаш учун заруратдан қайта-қайта элчи юбордилар, нодир тухфалар, отлар ва ҳар хил жониворлардан иборат тортиқлар бериб: «Ҳазрати Амир Соҳибқирон раҳмли тангри ва ҳазрати раббиллоламиннинг соясидирлар. Тангрининг раҳмати мўминларга қаратилган бўлганидек, унинг карами кофирлар ва мушриклар учун ҳам насиба етказувчи ва нигоҳбондир, барча унинг раҳмати дастурхонидан насибадор, карам ва эҳсонидан ҳиссадордир. Бизнинг илтимосимиз шулдурки, журмимиз устига афв этагини ёпиб, гуноҳимиздан ўтсалар ва бу навбат яна бизга навбат берсалар, токи бундан кейин илгариги подшоҳлар ва оталаримиз бу мамлакатлар султонлари билан қандай яшаган бўлсалар, биз ҳам шу тариқа ҳаёт кечирайлик, божу хирож молларини хизонаи маъмурага етказайлик, ҳарбий юришларда муқаррар қилинган миқдорда аскарлар жўнатайлик. Агар жийа тўлаб турсак ва амонда эканлигимизни билсак, сизнинг динингиз ўзингиз учун, менинг диним ўзим учун...»¹ – дея илтимос қиладилар.

Грузинларнинг ушбу илтимосидан кейин Амир Темур уларнинг гуноҳидан ўтди, ҳадяларини қабул этиб, шундай ихтиёр қилди: «Бундан кейин куллик мақомига дохил бўлиб, яхши бандалик вазифаси ва мақбул хизматларини адо этишга киришсинлар, ёзишмалар ва борди-келди эшигини очсинлар, мусулмонларни ўз жойларида эмин ва азиз тутсинлар, бединлар қоидаларини мўминлар вилоятида ошкор этмасинлар»², – деб элчиларга сарполар кийгизиб жўнатади.

Демак, у дипломатия йўлида мафқуралар, динлар, халкларнинг талаб-эҳтиёжларини ҳисобга олиб, уларнинг ўзаро ҳурмат сақлаши, миллий ҳамда диний жиҳатдан беобрў қилмаслиги тарафдори бўлган.

Қатъият, мақсадга интилиш, тиришқоқлик, имкониятдан мукамал ва тўғри фойдалана билиш, юксак ахлоқий қадриятлар, музокара олиб бориш орқали масалани тинчлик йўли билан ечиш, тезкор ҳаракат қилиш, рақибига пайт пойлаб зарба бериш каби усуллар унинг дипломатиясидаги хос хусусиятлардандир.

¹ Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.316.

² Маннонов Б.С. Амир Темур дипломатияси ... – Б.106.

Амир Темур дипломатиянинг таҳдид, огоҳлантириш билан бирга ташвиқот¹ усулларида кенг фойдаланишга интиланган. Бу эса ўша даврнинг ўзига хос информацион курашларидан эди. Соҳибқирон Амир Темур дипломатияси маслаҳат, кенгашига асосланган бўлиб, сўнгги хулоса чиқарилган қатъий қарорлар қабул қилган.

Ўзининг дипломатик алоқалари, хатти-ҳаракатлари билан Амир Темур ўз давригача мавжуд бўлган дипломатия илмини умуминсоний ғоялар, юксак ахлоқий фазилатлар билан бойитди. Унинг шакли, этикаси, мазмунини гўзаллаштириб, ўз даври даражасидан юқорига олиб чиқди.

Соҳибқирон дипломатиясида мардлик ва жасорат бир-бирини тўлдирувчи асосий арконлардан эди. Б.С.Маннонов ҳам: «Қўлимиздаги кўплаб далилларга таяниб Амир Темур дипломатияси чуқур ва изчил гуманизм руҳи билан суғорилган дейишимиз мумкин. У сотқинларни беаёв жазолаган, кўрқоклик ва иккиюзламачилиқдан жирканган, бироқ душманларига ўз қилмишларини обдан ўйлаб кўриш ва хулосалар чиқаришга имкон берган, агар улар ўз хатоларини тушуниб етиб, уларга Соҳибқиронга бўлган садоқатини ҳаётда исботлаш учун яна бир марта имкон беришини сўраб ялиниб-ёлборганда уларни кечирган»², – деб ёзади.

Тарихдан яна бир мисол. Миср ҳукмдорлари Соҳибқирон элчиларини ўлдирса-да, «элчига ўлим йўқ» қоидасига биноан у томондан келган Байсақ исмли элчига шафқат қилади, уни ўлдириш учун қулай имкон бўлса ҳам, бундай пасткашликка бормайди. Миср ҳукмдорининг хатти-ҳаракатларидан ғазабланган Амир Темур элчига жавоб мактуби ёзиб бермайди ва шундай дейди: «Сени юборган кимса у билан яхши муомала қилишимга арзимади, менинг унга мактуб юборишимга лойиқ эмасдир. Аммо унга айтгинки, мана мен сенинг изингдан унга томон етиб бораман ва мана менинг шерларим чангаллари сенинг этагингга ёпишган (дай) у қочиш учун ёки (жойида) қарор топиши учун этагини шимарсин. Булар (қочиш ёки туриш)дан қай бирини ихтиёр этса, шунга лойиқ имкони борича куч-қуввату отлиқ аскарлар тайёрласин».³ Миср элчиси Амир Темурнинг бу жў-

¹ Жан-Поль Ру. Тамерлан ... – С.244.

² Маннонов Б.С. Амир Темур дипломатияси ... – Б.106.

³ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I китоб ... – Б.239 – 240.

мардлигидан ҳайратланиб: «Тирик қайтарилиб юборганлигимга ишонмасдим», – деб айтган.¹

Соҳибқирон қўшинида хизмат кўрсатган европалик саркарда Шилтбергер томонидан келтирилган бир ҳикоя унинг дипломатиясидаги гуманизм ғоясини янада яққолроқ акс эттиради. Шилтбергернинг айтишича, Амир Темур Сивосни йигирма бир кун давомида қамал қилади. Боязид шаҳарда беш минг кишидан иборат қўшин қолдирганди. Йигирма бир кунлик қамал давомида бу аскарларга қайта-қайта мурожаат этиб, қаршилиқ кўрсатишлари бефойда эканлигини, таслим бўлишса, молу жонларини омон қолдириб, хоҳласалар ўз қўшинларидан жой берилиши, ҳар кимнинг рутбасига яраша мансаб, лавозим ва маош билан таъминлашини, хоҳласалар истаган томонларига қўйиб юборишини таъкидлаган бўлса-да, аскарлар таслим бўлишни ор биллиб жанг қилдилар ва Амир Темурнинг уч мингдан ортиқ энг сара, норғул йигитларининг бошига етадилар, боз устига, қамал пайтида улар Амир Темур лашкарларининг кўнглига ваҳима солиш учун шаҳардаги кўплаб қари-қартанг ва хотин-халажларни қиличдан ўтказиб, бошларини найзага илиб, девор тепасидан аскарларга намоиш этадилар, «Агар кетмасалар, шаҳарнинг бутун аҳолисини ўлдирамиз», – деб пўписа қиладилар. Бундан ғазаби жунбишга келган Амир Темур қандай бўлмасин шаҳарни ишғол этишга ва бу қонхўрларни жазолашга қатъий азму қарор қилади. Тун пайтида шаҳарни ўраб турган деворнинг тагидан хандақлар қазииш, деворни ағдарган лашкарлар шаҳарга бостириб кириб Боязиднинг лашкарларини қўлга туширишади. Амир Темур: «Уларга қандай жазо берсам экан», – деб ўйлаб турганида уларнинг лашкарбошиси келиб, аксарларнинг қонини тўкмасликни илтижо қилади. «Тўғри сўйлайдурсен, пок қилич ва найзаларимни сен мурдорларнинг ифлос қонингга булғамай-дурмиз», – дейди жаҳонгир ва уларни қилмишларига яраша жазолайди. Сўнгра биз кетгач Боязид келиб, тинч аҳолини қийнамасин деган ўйда омон қолган барча аҳолини, айниқса, ўзини ҳимоя қилишга қурби етмайдиган тўққиз минг навжувон қизни кўчириб, ўз юртига олиб кетади.²

¹ Ўша жойда.

² Олмон аслзодаси Соҳибқирон хизматида // Соҳибқирон юлдузи. 1998 йил 13 январь.

А.Х.Саидов ҳам унинг дипломатиясидаги ўзига хос хусусиятлардан баъзиларини келтириб ўтган: «У шаҳарларни вайрон қилмасдан, иложи борича кам талафот бериб олишни афзал кўрган. Амир Темур ҳарбий ҳийла турларидан қуюқ ваъдадан тортиб салимий насиҳатгача бўлган шакллардан моҳирона фойдаланган. Масалан, 1401 йилнинг июнида узоқ давом этган қамал палласида Амир Темур қамалдагиларга агар бефойда қаршилик кўрсатишни ўжарлик билан давом эттираверсангиз, навкарларим қаҳр-ғазабини жиловлаб тура олишга қафолат бермайман деб таҳдид солган. 1381 йилнинг апрелида эса Ҳиротга ҳужум қилиш олди-дан у икки минг бўлимини озод қилган ва шаҳарда кимки уйидан ташқарига чиқмаса, унинг ўзи ҳам, бола-чақаси ҳам омон қолади деб гап тарқатган. Пухта ўйланган бу ҳийла кутилган натижани беради. Бозор, маҳаллаларга сафарбарликка қанчалик ундамасинлар, аҳоли кўлига қурол олишдан ва қалъа деворлари устига чиқиб, шаҳарни ҳимоя қилишдан бош тортади».¹

Соҳибкироннинг дипломатик ҳийлалари стратегияси билан қоришиб кетган эди. Унинг душман кўнглига қайси вазиятда таҳдид билан ваҳима солгани ва юмшоқроқ муносабат билдирганини, душманни кўрқитиш услубини ўрганиш ҳам муҳимдир. Жумладан, Миср султониға ёзган хатида: «Мен бегона лашкарларни Шом ерларига киритишни хоҳламайман, сизлар бундан ортик жаҳл мақомига қадам босманглар, амир Отламишни тезлик билан юборинглар, токи мен элчини ўлдирганингиз гуноҳидан ўтаман ва диёрингизни саломат қолдираман»², – дея огоҳлантирган.

Душманларига насиҳатлари, огоҳлантиришлари, таклифлари ёрдам бермагач, Амир Темур охирги йўл – таҳдид солиш, кўрқитиш ва психологик ҳужумлар уюштириш чораларини кўрган. Тарихчи Ибн Арабшоҳ келтирган бир хатдан, гарчанд воқеа бирмунча бўрттирилган бўлса ҳам, бундай усулни кўриш мумкин: «Билинглар, биз Аллоҳ қўшинлари бўлиб, унинг қаҳридан яратилганмиз ва унинг ғазаби тушган ҳар бир киши устидан бизга ҳоқимият берилган: биз шикоят қилгувчини аямаймиз, йиғловчининг кўз ёшига раҳм қилмаймиз – бизнинг қалбларимиздан тангри раҳмдилликни юлиб олган; бизнинг амримизга

¹ Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция ... – Б.48 – 49.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.289.

амал қилмаган ҳар бир киши устига қайғу-алам, чексиз қайғу-алам келади. Биз мамлакатларни хароб қилдик, бандаларни ҳалок этдик ва ер юзига фасодни зоҳир қилдик; бизнинг қалбимиз гўё тоғлар, ададимиз қумлар сингари, отларимиз ўзғир, найзаларимиз тилка-пора қилувчи; бизнинг мулкимизга тажовуз қилинмайди, қўшнимиз ранжитилмайди. Агар сиз шартимизни қабул этиб, амримизга мувофиқ иш қилсангиз, унда нимаики ўзимиз учун бўлса, сиз учун ҳам, бизга қаршилик қилсангиз ва ситамни давом эттирсангиз, унда фақатгина ўзингиздан ўпқаланг; бизга кўрғонлар монe бўла олмайди; бизни даф қилиш учун тилаб қилган дуоларингиз мустажоб бўлмайди ва тингланмайди».¹

Амир Темур энг шошилиш ва мураккаб вазиятларда ҳам ўзини йўқотмас, босиқ ва вазмин ҳолатда масаланинг ечимини топишга интиларди.

Унинг дипломатиясига хос хусусиятлардан бири шундаки, Соҳибқирон ўз душманларининг барча заиф томонларини синчковлик билан ўрганган ва шунга яраша тадбирлар қўллаган. Шунингдек, душманларининг хатти-ҳаракатлари, халқаро майдонда рўй бераётган воқеаларнинг тафсилотлари ҳақида махсус одамлари орқали доимий равишда тўлиқ маълумотлар олиб турган.

Ҳилда Хукхэм Амир Темурнинг жосуслари ҳақида кўплаб қизиқарли маълумотлар бериб ўтган. Соҳибқирон ўзи юриш қилмоқчи бўлган ерларга шайх, савдогар, сайёҳ ниқоби остида жосусларини йўллаган ва улар орқали ўша ерда рўй бераётган барча воқеа-ҳодисалар ҳақида аниқ маълумотларга эга бўлган. У ҳатто хавфли жинойтчилар, ҳунармандлар, мунажжимлар, табиблар, дайдилар, денгизчилар, қўшиқчилар, донишмандлар, устмон қария кампирларни ҳам ўзга диёрларга йўллаб улар орқали энг керакли маълумотларни қўлга киритар ва чора-тадбирларни аввалдан белгилар эди.

Ҳилда Хукхэм Амир Темурнинг Сурияни забт этишига гувоҳ бўлган Мигнанеллининг маълумотларига таяниб Алеппо синагогида Соҳибқирон одамларининг ўзларини жухуд деб танитганлари, ҳатто талмутлардан парчаларни устмонлик билан кироат қилиб берганлари ҳақида айтиб ўтган.² Амир Темур то-

¹ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I китоб ... – Б.167 – 168.

² Хукхэм Х. Властитель семи созвездий ... – Б.71.

монидан тайёрланган махсус кишилар араб, форс, юнон ва бошқа тилларни яхши билганлар.

Жаҳонгир қўлга киритган ғалабалар жанг тақдири қўшиннинг сифати ва таркибига эмас, аввало, тўғри қўлланган тадбирга боғлиқ эканлигини яна бир бор исботлайди. Шунини алоҳида таъкидламоқчимизки, туғма дипломатик қобилият Амир Темурнинг йирик салтанат тузишида катта ўрин тутган.

Амир Темур дипломатиясидаги яна бир хос хусусият унинг ғоялари давлат мафкураси билан уйғунлашганидир. Бу мафкура умуминсоний кадриятларга таянган, ўзининг софлиги, мукамаллиги билан бошқа ғоялардан фарқланиб турган. У ақидапарастликдан холи бўлиб, барча динлар олдинга сурган инсонпарварлик ғояларини илгари сурган ва бундай ғоя билан суғорилган ҳаракатлар дунё аҳлини ҳаяжонга солган, Соҳибқиронга нисбатан чуқур ҳурмат билдирилиб, ўз халоскорлари сифатида тан олишган, ҳатто Ғарбда унга олтиндан ҳайкал қўйилган. Ғарб ва Шарқ мафкуралари ўртасида чуқур жарлик бўлишига қарамай, у дипломатик салоҳияти орқали динлар, маданиятлар, иқтисодлар, сиёсатлар аро кўприк қўя олган буюк шахсдир.

Соҳибқирон дипломатиясининг хусусиятларидан яна бири унинг элчиларни танлаш масаласига катта эътибор берганлигидир. У энг қийин халқаро вазиятларда ўзга давлатларга машҳур авлиё ва шайхларни элчи қилиб юборди. Бундай муҳим элчиликлар уюштиришда ўз даврининг руҳиятини ҳисобга олганлиги кўринадди. Шунингдек, элчиликка тайинланадиган кишилар зийрак, билимли, халқаро муносабатлар илмини пухта эгаллаган, ҳар қандай оғир вазиятларда тўғри тадбир қўллай оладиган кишилар орасидан танланиб махсус тайёргарликдан ўтказилган. Уларга ўзини тутиш, қийиниш ва айтадиган гапларигача пухта ўргатилган.

Демак, Амир Темур халқаро дипломатия этикасига қатъий риоя қилган. Манбаларда Алқа тавачи, Жилорти, Амир Довуд, Ёдгор Барлос ва Узун Улжайту (Хоразмга), Шамсиддин Алмолиғий (Тўхтамишга), Шайх Соважий, Подшоҳ Баврон (Миср-га), Муҳаммад Кеший (Европага) каби халқаро алоқаларни мувофиқлаштиришга катта хизмат қилган, иқтидорли, илмли ва тадбиркор элчилар ҳақида маълумотлар қолган. Айниқса,

Муҳаммад ал-Кеший салтанатдаги эътиборли элчилардан бири бўлган. У буюк жаҳонгирнинг фармониغا биноан Кастилия қироли Ҳенри III ҳузурида Амир Темур империясининг мухтор вакили сифатида иш олиб борган. Ўша даврдаги Шарқ ва Ғарб ўртасидаги муносабатлар эътиборга олинса, Муҳаммад ал-Кешийга нақадар катта вазифалар ишониб топширилганига имон келтириш мумкин.¹

Шамсиддин Алмолиғийга Шарафиддин Али Яздий шундай таъриф берган: «Шамсиддин доно ва иш билгучи ва оқил ва зийрак киши эрди. Ва тўра (конун)ни яхши билур эрди, оғзи юмшок ва сўзи чучук киши эрди. Соҳибкирон биткон мактубни олиб, Дарбанд йўлидан ўтуб, Дашти Қипчоққа бориб, Тўхтамишхонга борди. Бас, анда етконда Тўхтамишни кўриб, ҳазрат Соҳибкирон мактубини бериб, ҳазрат деган сўзларни чучук тили билан анга деди».²

Жан-Пол Ру ҳам Амир Темурнинг элчиларни мукаддас, дахлсиз ва фахрий кишилар деб ҳисоблагани, Миср ҳукмдори жаҳонгирнинг ишонган кишиларини зиндонбанд этиб халқаро қоидаларни қўпол равишда бузгани, аммо Миср ҳукмдори томонидан келган элчиларга шафқатли муносабатда бўлиб, ҳатто олтин совға инъом этиб уларни қўйиб юборганлигини алоҳида гаъкидлаб ўтган эди.³

Амир Темур асос солган бу анъана унинг фарзандлари даврида ҳам давом этган. Абдурраззоқ Самарқандий Шоҳрух ҳукмдорлиги ва ундан кейин ҳам темурий ҳукмдорларнинг хорижий давлатлар билан олиб борган дипломатик алоқаларига оид ишлар билан шуғулланган. 1442 йили уни Шоҳрух Жанубий Ҳиндистондаги порт шаҳар Каликутга ва Вижаянагар давлатига элчи қилиб юборган. Шунингдек, у Миср султони ҳузурига ҳам элчи қилиб юборилган эди. Шоҳрух мирзо вафот этгач, у Хуросон тахтида бирин-кетин алмашилиб турган темурийлардан Абулқосим Бобур (1451 – 1457), Абу Саид (1458 – 1469) каби ҳукмдорларнинг бир қатор дипломатик топширикларини ба-

¹ Маннонов Б. Ўзбек дипломатияси тарихи муаммолари // Шарқшунослик. – Тошкент, 1993. №4. – Б.128.

² Ўша жойда.

³ Жан-Поль Ру. Тамерлан ... – С.245.

жаради, давлатлараро мураккаб сиёсий воқеаларни ҳал этишда ўша эҳтиёткорлик, донолик билан иш кўради.¹

Ғиёсиддин Наққош ва бошқа элчилар ҳам халқаро алоқаларда муҳим роль ўйнаган. Шаркшунос олимлардан А.Ўринбоев ва О.Бўриев ҳамкорликда «Ғиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси» асарини ўзбек тилига ўгирганлар.² Бу эса тарихчиларнинг ташқи сиёсат масалаларини атрофлича ўрганишга имконият яратади.

Амир Темур томонидан тайинланган элчилар бошқа мамлакатлардан келган элчиларга нисбатан ҳар томонлама устунлик қилган. Масалан, Миср кўшинлари қочиб кетаётиб Соҳибқиронга ҳақоратловчи мактуб битиб, уни Байсақ деган элчи орқали Амир Темурга етказадилар. Жаҳонгир элчини қабул қилади ва ундан исмининг маъносини сўрайди. Байсақ эса ўз исмининг маъносини билмаслигини айтади. Шунда Амир Темур: «Сен ҳали ўз исминг маъносини билмайсанму, э ярамас! Қандай қилиб мактуб келтиришга ярайсан?»³ – деб танбеҳ беради. Амир Темур ҳатто ўз исмининг маъносини билишга қизиқмаган калтабин элчининг тайинланишини катта айб деб билади ва Миср ҳукмдорининг фаҳм-фаросатсизлигидан ёзғиради.

Амир Темур давлатида элчиларга катта ҳурмат-эътибор кўрсатилиб, улар ҳаётининг дахлсизлиги таъминланган, тўхтаган манзилларида озиқ-овқат, кийим-кечак, меҳмонхона, янги чопон, тухфалар, отлар берилиб, уларга кейинги манзилга тезроқ етишлари эслатиб турилган.⁴

Б.С.Манноновнинг ёзишича: «Амир Темур салтанати дево-нида махсус дипломатия корпуси тузилган бўлиб, унга ҳар тарафлама маълумотли ва бир неча тилларни яхши билган кишилар кирган. Уларга Соҳибқиронга турли мамлакатлардан келган вакиллар билан музокара олиб бориш ишлари юклатилган эди».⁵

Маълумки, Амир Темур савдо-иқтисодий алоқаларни ривожлантириш учун кўп сайёҳ-ҳаракат қилган. «Соҳибқироннинг

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.174.

² Ўринбоев А, Бўриев О. Ғиёсиддин Наққошнинг ... – Б.55.

³ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I китоб. – Б.239 – 240.

⁴ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия ... – С.74.

⁵ Маннонов Б.С. Амир Темур дипломатияси ... – Б.105.

ҳиммати ул эрдиким, йўллар анинг аййоми давлатида эмин бўл-
гай ва худой бандалари ҳар сориким борсалар, аларга ташвиш
ва тараддуд бўлмағай, фароғат била бориб келгайлар. Мунга кўп
саъйи қилур эрди»¹, – деб ёзади Шарафиддин Али Яздий.

Унинг дипломатик алоқалари шахсан Амир Темур номидан
олиб борилган ва расмий жиҳатдан мукамал мактублар ёзиш
услублари ишлаб чиқилган. Темур номалари «Амир Темур Гу-
рагон сўзимиз» деб бошланган.

Амир Темур салтанатида элчиларни қабул қилиш пайтидаги
расмий маросимларнинг сценарийлари – юксак меъморий-ба-
дий ечим, сиёсий-бадий композиция, этика ва эстетика қоида-
лари ҳар тарафлама пухта ишлаб чиқилган.

Саройда фаолият юритган дипломатик корпус жаҳонгир
юришдалиқ чоғида ҳам мунтазам ишлаб турар, барча муомала
Амир Темур номидан олиб борилар эди.

Де Клавихо бу даврда ҳар бир соҳага катта эътибор берилган-
ни, расмий маросимлардаги мукамаллик ва гўзаллик ҳақида ўз
«Кундалиқлар»ида ҳайратланиб ёзганди.²

Тарихий далиллар Амир Темур салтанатида дастурхон безаш
ва овқатланиш қоидалари ҳам дипломатик одоб доирасида ба-
жарилганидан шохидлик беради. Расмий анъаналарга кўра, зиё-
фагдан сўнг турли давлатларнинг элчилари келтирган совгалар
намоиш этилган.

Дипломатик муносабатларда аёллар ҳам қатнашишган, ма-
росимларда улар юзларига юпка ҳарир мато тутиб юришган ва
мато ортидан уларнинг юз-кўзлари бемалол кўриниб турган.
Маросимларда аёлларнинг учрашув майдонига кириб келиши
ва қаердан жой олиши каби кичик жиҳатлар ҳам эътибордан
четда қолмаган.

Элчиларга зардўзи тўн, сарполар ва бошқа миллий кийимлар,
турли ҳадялар инъом этилган. Бир сўз билан айтганда, оддий
овқатланиш, давраларда ўзини тутишдан тортиб барча йирик
маросимларгача пухта ишлаб чиқилган. Бу омиллар расмий уч-
рашувлар учун махсус дастурлар яратилганлигини билдиради.

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.159.

² Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундали-
ги // Санъат. – Тошкент, 1990. №6. – Б.22.

Темурийлар даври дипломатияси халқаро муносабатлар тарихида муҳим ўрин тутади. Шоҳрух мирзо, Улуғбек мирзо ва Хусайн Бойқаро каби йирик темурий ҳукмдорлар ўзга давлатлар билан анча илиқ дипломатик муносабатлар олиб боришган. Айниқса, Шоҳрух мирзо анча лаёқатли дипломат бўлиб, Ҳиндистон, Хитой, Миср каби давлатлар билан дипломатик муносабатларда ташаббускорлик кўрсатган.

Хулоса ўрнида айтиш ўринлики, Амир Темур дипломатияси умуминсоний ғояларга садоқат руҳида шаклланган, ўз даврида устувор бўлган халқаро дипломатия қонун-қоидаларига қатъий амал қилинган. Ўзининг рақибларидан фарқли ўларок, Амир Темур «элчига ўлим йўқ» шиорига амал қилиб ҳар қандай қалтис вазиятларда ҳам элчининг ҳурмат-иззатини жойига қўйишга интилган. Шунингдек, Соҳибқироннинг мардлик, жасурлик, ташаббускорлик каби хислатлари унинг дипломатик муваффақиятларига замин бўлиб хизмат қилган. У ўз рақибларига чексиз ҳурмат кўрсатиб, қилаётган ишлари юзасидан тегишли хулосалар чиқаришга имкон яратган. Унинг қатъияти, тиришқоқлиги, мақсадга интилувчанлиги ва имкониятдан максимал фойдаланганлиги, тезкорлиги дипломатик ютуқларининг бош омилларидир. Амир Темур низоларни иложи борича музокаралар йўли билан ечишга интилган, мураккаб вазиятлар ижобий ҳал бўлиши учун кўпроқ вақтни чўзиш йўлидан борган. Унинг кечирувчанлиги ҳам душманлари, ҳам дўстларининг ҳурматиغا сазовор этган. У пасткашликка қарши саҳийлик, сабр-тоқат, кечирувчанлик ва бағрикенглик йўлини тутган. Унинг дипломатиясида ютқизиқсиз ва талафотсиз мақсадга эришиш бош ғоя бўлган.

Амир Темур вазиятларга қараб дипломатиянинг насихат, огоҳлантириш, кўрқитиш ва овоза тарқатиш каби усулларидан фойдаланган. Шунингдек, рақибларининг заифликларидан усталик билан фойдалана билган. Жаҳонгирнинг элчилик фаолияти ва элчи танлашга алоҳида эътибор бергани ҳам унинг ташқи сиёсатда катта ютуқларга эришишига олиб келган. Шу мақсадда амир девонида элчилик фаолияти билан шуғулланувчи махсус дипломатик корпус мавжуд бўлиб, у давлатлараро муносабатларнинг расмий, эстетик ва бошқа масалаларини такомиллаштириш ишлари билан шуғулланган. Бу даврда элчилар билан

учрашишдаги расмий маросимлар, дастурхон безаш ва овқатла-нишнинг махсус меъморий-бадий ечимлари ишлаб чиқилган.

Амир Темур ўзининг дипломатик фаолияти билан динлар, мафкуралар, маданиятлар, иктисодиётлар, сиёсатлар аро кўприк қўйган йирик давлат арбобидир. Бугунги глобаллашув жараёни-да унинг бу меросини чуқур ўрганиш алохида аҳамиятга эга.

4.3. Амир Темур салтанати дипломатик ёзишмаларининг давлатчиликдаги ўрни

Мустақиллик даврида Амир Темур даври дипломатик ёзиш-малари ва уларнинг мазмун-моҳияти тадқиқотчилар томонидан ҳолисона ўрганила бошланди.¹

Соҳибқироннинг ўзга мамлакатлар ҳукмдорлари билан олиб борган ёзишмаларини ўрганиш асносида ўша даврдаги халқа-ро вазият, давлатлараро муносабатларнинг ривожини, низолар ва урушлар келиб чиқишига туртки бўлган сабаблар, уларнинг бузилиши ёки яхшиланишида кимлар қандай таъсир кучига эга бўлганлиги, ким ҳақ ёки ноҳақ эканлиги, оқибатлари ҳамда Амир Темур салтанатининг мақсад ва вазифалари, давлатчилик тараққиётига кўрсатган таъсирини кенгроқ билишимиз мумкин.

Амир Темурнинг Хоразм суфийлари билан олиб борган дип-ломатик ёзишмалари ҳам ҳар икки давлат ўртасидаги муноса-батларни атрофлича ўрганишимизда қўл келади.

Хоразм суфийлари, қариндошчилик алоқаларига қарамай, Соҳибқироннинг Ўрусхонга қарши юришга кетганидан ва Мо-вароуннаҳрда йўқлигидан фойдаланиб унинг ерларига босқин уюштирган. Низомиддин Шомийнинг айтишича, Соҳибқирон Жилортийни Юсуф Суфий қошига элчиликка юборди ва «Қарин-дош бўлгондин муҳолифат қилмоқ яна не жиҳаттин турур?» – деб

¹ Маннонов Б.С. Амир Темур дипломатияси // Шарқшунослик. – Тошкент, 1996. №7 – Б.10 – 37; Керен Л., Сайдов А. Амир Темур ва Франция. – Тошкент: Адолат, 1996; Каримова Н. Темурийлар ва Хитой алоқалари // Шарқшунослик. – Тошкент, 1996. №7. – Б.44 – 60; Уватов У. Амир Темур ва мамлуклар // Шарқшунослик. – Тошкент, 1996. №7. – Б.60 – 74; Гуломов С. Амир Темур ва Боязид муносабатлари // Шарқшунослик. – Тошкент, 1996. №7. – Б.74 – 83; Ўша муаллиф. Амир Темур билан Аҳмад ибн Увайс Жалойир муносабатларига доир // Шарқшунослик. – Тошкент, 1997. №8. – Б.196 – 201 ва бошқалар.

сўради. Бунга жавобан Юсуф Суфий элчини тутиб беркитди. Соҳибқирон унинг бу беандиша ҳаракатидан жаҳли чикиб яхшиликча хат ёзди. Хатда: «Подшолардин раво эрмаским, элчини банд қилгай, анинг учунким аларда гуноҳ бўлмас. Агар сенинг сўзунг бўлса, сенинг била турур, элчи била не ишинг? Борғон элчини йибаргил ва мундоқ қилмағилким, пушаймон бўлғунг турур»¹, – дея алоҳида таъкидланган. Аммо бу сафар ҳам Юсуф Суфий элчини бандга солди. Бу, албатта, у томонидан қўлланилган нотўғри тadbир эди. Шу тариқа ўртадаги низолар чуқурлашиб боради. Низомиддин Шомий бу ҳақда қуйидаги сатрларни ёзиб қолдирган: «Соҳибқирон лутф ва хайрихоҳлик юзасидан яна бир мактуб йўллади, унда: «Элчига ўлим ва бандалик йўқдур. Элчининг гарданидаги вазифа буйруқни аниқ етказишдан бошқа нарса эмасдур. Менинг элчимни қайтариб юбор», – деб ёзди».²

Мактублар мазмуни Амир Темурнинг Хоразмга юриш қилишига асосли сабаблар пайдо бўлганини кўрсатади.

Амир Темур ўз чақириқ ва талабларига тўғри жавоб берган рақибларига ҳурматсизлик қилмаган. Унинг Шоҳ Шужоъ билан муносабатлари фикримизга далилдир. Шарафиддин Али Яздий келтирган маълумотга кўра, «Шероз вилоятининг шоҳиғаким, Зайналобидин эрдиким, Шоҳ Шужонинг ўғли эрди ва анга киши йибариб эрди, «Эмди бизнинг ҳимматимиз ул турурким, асари андин зоҳир бўлғайким, барча олам йироқ ва йақиндин эшиткай. Ва билгайларким, дўстлукни нечук қилмоқ керак ва сенга яқин келиб, тушуб туруббиз. Таваққуф қилмай бот келгил, то ниҳоят ва шафқатларимизни кўруб қайтқайсенким, дўстлар шод бўлуб, душманлар ғаним бўлғайлар».³

Шероз вилояти ҳукмдори Шоҳ Шужоъ унинг талабини тўғри қабул қилган ва унга хат йўллаган. Хатда, жумладан, шундай дейилган эди: «Ҳазрат Соҳибқироннинг умрига бақо бўлсин. Эмди ул ҳазрат била сидку муҳаббат бор жиҳатидин вожиб кўруб дилбандни – Зайналобидинни... Сенга тобшурдим..., чи ҳақиқат била ул ҳазратнинг лутф ва карамини сийлабмен. Ул ҳазратнинг лутфидин нечук лойиқ турур, қилғучи турур ва аҳволларидан хабардор бўлғайлар..., буларни барчани ўзига мах-

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома ... – Б.85 – 86.

² Кўрсатилган манба. – Б.113 – 114.

³ Кўрсатилган манба. – Б.113.

сус қилиб, шафқат ва марҳамат кўланкаларини булар устида солиб андоқ қилсунларким... ва бу дўсти махсуским, дўстлук ва аҳд тавфиқин топиб турур, фотиҳа ва дуо била ёд қилсунлар».¹

Урушлар хавфи кучли бўлган ўрта асрларда майдарок давлатлар кучли давлатларнинг қурбонига айланмаслиги учун ҳам уларга кучли бир раҳнамо керак эди. Шоҳ Шужоъ ҳам Амир Темур паноҳида хотиржам юришни афзал билган ва унга тобеликни бажонидил қабул қилган. Ҳатто эронликларнинг ўзи ҳам Темурнинг Хуросонни эгаллашига даъват қилганини Соҳибқиронга йўллаган хатидан кўришимиз мумкин. Жом шаҳрига яқинлашиб бораётганида мамлакатнинг сиёсий ҳаётга кучли таъсир кўрсата оладиган шайхлар Соҳибқиронни кутиб оладилар ва ҳеч қандай норозиликсиз мамлакатни унинг кўлига топширадилар. Баъзи ҳукмдорлар Амир Темурнинг ўз қарорида қатъий туришини ва мақсадларини албатта амалга оширишини яхши билганлар. Бироқ баъзи майда давлатлар ҳукмдорлари кучли давлат раҳбарларига ишониб Амир Темурга қарши чиққанлар. Демак, улар халқаро сиёсий алоқаларда бажарувчилик ролини ўйнаганлар.

Фикримизга тарихдан бир мисол келтирмоқчимиз. 1393 йили Амир Темур Қайсария, Тўқат ва Сивас ҳокими бўлган Абул Аббосга мактуб йўллаб, ўзига итоат қилишини талаб этди. Лекин 1383 йилдан буён Барқуқ билан иттифоқда бўлган Абул Аббос Темур элчилари бошлиқларининг (кибор русул) бошларини кесиб, кесилган бошларни тирик қолган элчилар бўйинларига осиб, элчиларнинг ярмини султон Барқуққа, қолган ярмини эса турк султони Боязидга жўнатди.²

Биз халқаро алоқаларни чуқурроқ тушуниш учун Соҳибқироннинг Миср ва Туркия султонлари билан олиб борган дипломатик ёзишмаларига алоҳида тўхталиб ўтишимиз лозим. Темуршунос олим У.Уватов Қоҳирада ва бошқа кутубхоналарда сақланаётган мактублар ҳамда уларга оид тадқиқотларни ўрганиб, Соҳибқироннинг Миср султонлари билан ёзишмаларини ёритди. Олим Амир Темур ва Миср султони Барқуқ расмий муносабатлари 1385 йилдан бошланганини, нисбатан қисқа муҳлатда – 1386 йилдан то 1405 йилгача Барқуқ ва Фараж, шунинг-

¹ Кўрсатилган манба. – Б.114.

² Уватов У. Амир Темур ва мамлукийлар ... – Б.65.

дек, уларнинг Суриядаги ноиблари ўртасида тахминан 25 марта мактублар ва элчилар алмашуви бўлганлигини қайд этади.¹ Бу мактублар матнларидан айрим парчалар Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»ларида ҳам келтирилган, ammo бу маълумотлар бизга барча ёзишмалар ҳақида тўла маълумот бермайди. Олим У.Уватов тадқиқотида кенг қўламли ёзишмаларни таҳлил этгани билан аҳамиятлидир.

Убайдулла Уватов тўплаган маълумотларга кўра, 1393 йили Амир Темур Бағдодга Миср волийсига Сова шаҳри машойихлари ва улуғларидан бир кишини элчи қилиб жўнатган эди. Соҳибқирон ҳар доимги одатига кўра элчи билан шоҳона ҳадя ва тухфалар жўнатди.

Элчилик мазмунига кўра, волийга давлатларнинг азалий дўстлиги, низолари ҳақида сўзлаб, ўз даврида Чингизхон наслидан номдор подшоҳ қолмаганлигини эслатади. Шундан кейин давлатларда тарқоқлик юзага келганлигини айтади ва ўзаро муносабатларда яхши бир таклиф киритади: «Сўнгра (тарқоқликдан сўнг – Ш.Ў.) ҳар турли тоифалар маликлари пайдо бўлди, жаҳон аҳволига шўришу нотинчлик йўл топди. Ва у илгариги қоидалар барқарор қолмади. Эндиликда вазифа шулки, ҳамсоялик (дўстлик) ҳаққига риоя қилиб, дўстлик этагини очайлик, токи бундан буён ҳар икки томондан элчилар бориб-келиб турсинлар, ҳар икки мамлакат савдогарлари учун йўл очиб қўйилсин ва бу маъни халқ осойишталигига ва йўлларнинг эминлигига сабаб бўлсин».

Бундан ташқари, Миср мамлуклари Соҳибқироннинг ашаддий душмани Султон Аҳмад ибн Увайсга мамлакатдан паноҳ берган эдилар. Соҳибқирон мактубларидан бирида Мисрга қочиб келган Бағдод ҳокими Султон Аҳмад ибн Увайсни юборишни, яъни Мисрдан чиқариб юборишни талаб этган эди.² Бироқ Миср мамлуклари халқаро удумларни оёкости қилиб Амир Темур элчиларини бандга солар ёки ўлдирар эдилар.

Л.Керен тадқиқотига таяниб бир ёзишмани мисол тариқасида келтирамиз. Соҳибқирон Миср ҳукмдорига шундай хат йўллайди: «Билгинким, биз худонинг лашкарларимиз, у бизни

¹ Уватов У. Амир Темур ва мамлукийлар ... – Б.63; Хасанов А.А. Из истории дипломатических отношений ... – С.126.

² Уватов У. Амир Темур ва мамлукийлар ... – Б.65.

газабга келган пайтида яратган ва қаҳрга учраганларни жазолашни топширган... Биз билан бирга бўлмаганларнинг бошларига кулфат ва яна кулфат ёғилгай! Агар сиз қарши исён кўрсатсангиз ўзингиздан ўпкаланг... Мухораба ўти ёқилмасидан олдин бизга жавоб ёзишга шошилинг... Биз сизга элчилар юбориб, адолат бўйича иш тутдик, уларни ҳам биринчи элчилар каби қатл эттирсангиз ўзингиздан хафа бўлинг!»¹

Бу хатга жавобан Барқуқ ҳақоратомуз жавоб йўллайди ва мактуб сўнгида: «Услубини безаб, ўз маҳоратини намоён этмоқчи бўлган котибингга айтиб қўй, сенинг мактубинг созланмаган рубобнинг тинғиллашига ёхуд пашшанинг визиллашига ўхшаб қолибди»², – деб жавоб беради.

Шундан сўнг Соҳибқирон яна элчи юбориб, ҳужжатни таъкидловчи хабар йўллайди: «Мен бегона лашкарни Шом ерларига киритишни хоҳламайман, сизлар бундан ортиқ жаҳл мақомига қадам босманглар, амир Отламишни тезлик билан юборинглар токи мен элчини ўлдирганингиз гуноҳидан ўтаман ва диёрингизни саломат қолдираман».³

Бироқ Амир Темур элчиларининг иззат-нафси бу сафар ҳам топталди. Улар элчини жазолаб, Амир Темурни худосиз деб ҳақоратлаб, Отламишни қайтиб беришмайди.

Қарийб йигирма йил вақт ичида, ўртадаги кучли низоларга қарамай, Миср ва Амир Темур қўшинлари ўртасида айтарли йирик жанглар содир бўлмагани ҳам Соҳибқироннинг дипломатик маҳорати, сабр-тоқати, кечирувчанлигидан дарак беради.

Мактублар мазмуни халқаро майдонда нозик сиёсий ўйинлар кетгани, Амир Темурни яқкалаб янчиб ташлашга интилишлар бўлгани, Боязид ҳам бошиқа ҳукмдорларнинг гижгижлаши билан шу ўйинга тортилганлигини кўрсатади. Ўзларини адолатпеша ҳисоблаган Миср, Туркия султонлари бузғунчи Аҳмад ибн Увайс ва Қора Юсуф Туркманни Амир Темурга тутиб беришлари, жазолашлари ёки бетарафлик мақомида туришлари керак эди. Аммо улар бундай йўл тутмадилар. Халқаро воқеалар чигаллашувида Миср султони Барқуқнинг роли ҳам катта эди.

¹ Керен Л. Амир Темур салтанати ... – Б.101.

² Ўша жойда.

³ Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.289.

Хатлардаги маълумотларга кўра, Боязиднинг элчилари ҳам Темур билан жангда султон Барқуққа иттифоқдош бўлишликка интилиши, шунингдек, ўз султонларининг Миср ҳукмдори та-сарруфига ўзининг қўшинидан икки юз минг кишини беришига тайёр эканлигини билдирдилар. Ушбу таклифлари учун Барқуқ уларга ўз миннатдорчилигини изҳор этиб, бу фикрларга тегиш-ли жавобини берди.

Улар бир-бирлари билан тез-тез элчилар алмашиб турдилар. Шунингдек, Мамлуқлар давлати ерлари билан чегарадош бўл-ган туркман амирликларининг бошлиқлари ҳам Барқуққа итоат этишларини билдириб хабар юбордилар.¹

1399 йили Миср султони Барқуқ вафот этиши муносабати билан «мудофаа иттифоқи» яқун топди. Боязид Мисрдаги беқарор вазиятдан фойдаланиб Миср мулкига қарашли ерларни босиб ола-ди (Малатия, Сивас ва б.) ва бу хатти-ҳаракатлардан Мисрнинг ўн бир ёшли янги ҳукмдори Фараж норози бўлади. Амир Темур 1399 йилнинг июль ойида Ҳиндистонни тарк этди ва Озарбайжон ҳуду-дига келиб, Табризни қароргоҳ тутди. Табризда турганида султон Боязидга мактуб йўллаб, одоб билан унга Қора Юсуф Туркман ва Бағдод ҳокими Аҳмад ибн Увайс билан яқинлашиб келаётган уруш-да ҳолис (бетараф) мавқеда бўлишини сўради. Лекин султон Боя-зид Амир Темурнинг ушбу маслаҳатини қулоққа олмади ва унинг хатига қўрслик билан жавоб қайтариб: «Ёрдам сўраган одамни ўз ҳолига ташлаб қўйиш туркларнинг одатидан эмас», – деб таъ-кидлади. Кейин унга қарши кучли қўшин билан боришини, қаерда бўлмасин, уни таъқиб қилишини билдирди.²

1400 йили Малатияни ишғол этгач Амир Темур ўзининг би-ринчи мактубини Фаражга йўллаб, хатида унинг отаси йўл қўй-ган «хатолар»ни – унинг элчиларини ўлдиргани, Отламишни зиндонга солганини кўрсатди. У Фараждан дарҳол Отламишни озод қилишини талаб этди, талаби бажарилмаса, Сурия ва Миср халқидан ўч олишини таъкидлади.³

Султон Фараж эса отаси каби Ҳалабдаги ноибига элчиларни тутиб олиб, зиндонга ташлашни буюрди. Бундай қалтис вазият-

¹ Уватов У. Амир Темур ва мамлуқийлар ... – Б.67.

² Кўратилган манба. – Б.67 – 68.

³ Ўша жойда.

да Фараж шармандали ва калтабин сиёсат юритди. Амир Темур эса улардан ўч олишга интилди ва энди Боязид томон эмас, Миср томон юришни иродат этди.¹

Амир Темур Биҳишти, Айнтобни эгаллаб, Дамашк ноиби Судунга мактуб йўллаб, уни вазиятдан огоҳ этиб, Боязиднинг адабини бериш учун Сивасни эгаллагани, Мисрга томон юриш бошлаганининг сабаби Қоҳирада зиндонда ётган ўз кариндоши Отламишни озод этиш, бу мамлакат билан тўғри муносабат ўрнатиш ва ҳоказолар деб изохлади.² Лекин Дамашк ноиби Темурнинг бу тарздаги мактубига эътибор бермади ва унинг элчисини чормихга (салибга) тортишни буюрди.³

Дамашк ноибининг ушбу қалтис хатти-ҳаракатидан кейин Темур кўшинлари Ҳалаб устига ёпирилдилар. Ҳалаб ишғол қилинганч, Соҳибқирон ўзининг илгариги талабларини такрорлаб, яна сулгон Фаражга мактуб йўллади. Қариндоши Отламишни озод этишни сўради, агар шундай қилса, ўз ҳузурида асирда турган унинг ноибларини ва бошқа асирларни озод қилишини билдирди.⁴ Лекин Фараж бу талабларни ҳам рад этди. Соҳибқирон яна хат йўллаб: «Сустлик кўрсатишни шу даражага етказдингизким, ирода жилови бизни бу жонибга келтирди. Шунга қарамай, агар ишнинг оқибатини ўйлаб кўрсангиз ва уни юбориш билан ўтган кечмишнинг тадорикини қилсангиз ўзингиз учун яхшилик қилган ва аҳли аёлингизни ўзингиздан миннатдор этган бўласиз ҳамда биз билан дўстлик эшигини очиб, ору номусингиз, молу манол ва мулкингиз бизнинг жаррор лашкаримиз заруридан сақлаб қолгай»⁵, – деб унинг номи билан пул зарб этишни таклиф қилади.⁶

Амир Темурнинг шахдидан чўчиган Фараж элчиларни шохона кутиб олади ва ўзининг жавоб хатида Отламишни беш кун мобайнида зиндондан озод этишни ваъда қилиб, бундан кейин Соҳибқирон билан дўстона муносабатлар ўрнатишга тайёр эканлигини изҳор этади.⁷

¹ Уватов У. Амир Темур ва мамлукийлар ... – Б.70.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

⁴ Ўша жойда.

⁵ Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.300 – 301.

⁶ Уватов. Амир Темур ва мамлукийлар ... – Б.71.

⁷ Ўша жойда.

Келишувга қарамай, ҳар икки томон жангга тайёргарликни кучайтиради. Бироқ вазият янада жиддийлашади ва кутилган жанг юз бермайди. Чунки Фаражнинг амирларидан бир қисми кечаси махфий равишда Қоҳира томон жўнаб кетади. Қоҳирада Ложин бошчилигида султонга қарши фитна тайёрланаётганини эшитган Фараж ҳам Дамашкни ўз ҳолига ташлаб яширинча Қоҳира томон йўлга чиқади. Дамашқ аҳлининг қаттиқ қаршилигига қарамай, Амир Темур шаҳарни эгаллайди.

Соҳибқирон яна Фаражга хат йўллаб аввалги талабларини қайтарди, агар шарт бажарилса, Дамашқда асир олинган, унинг хузурида бўлган мамлук султонининг амирлари ва ноибларини озод қилишни ваъда берди.¹

Амир Темур ҳукмдорнинг ҳар бир ҳаракати халқининг тақдири билан боғлиқ деб тушунган ва дипломатик муносабатларда ҳам имкон қадар низоларни келишиш йўли билан ҳал этган. Соҳибқирон бежизга: «Подшоҳлар хулқи бамисоли шамол, авомники майсадир. Шамол қай тарафга эсса, майса ҳам ўша томонга эгилади. Аммо подшоҳ ҳеч қачон ўз қудратининг асоси мана шу авом эканлигини унутмаслиги керак», — демаган.²

Амир Темур дипломатияда ҳам ана шу мақсадга, яъни халқ тинчлиги, яшаш ҳуқуқи, эркинлигини таъминлашга интилган. Унинг инсонийликка асосланган дипломатияси орқали Миср мамлуклари жазодан омон қолдилар, кейинчалик ҳам қайсарлик қилиб турсалар-да, барибир, Амир Темур ҳукмронлигини тан олдилар.³

Амир Темурнинг Боязид Елдириим билан дипломатик ёзишмалари ҳам ўзига хос. Аввал таъкидлаганимиздек, Елдириим Боязид ва Амир Темур ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашишига Султон Аҳмад Увайс ва Қора Юсуф Туркман сабабчи бўлган. Соҳибқирон Боязидга йўллаган илк мактубида асосан ўша икки шахсни мамлакатдан чиқариб юбориш талабини қўйган. Усмонлилар султонидан келган жавоб мактуби жуда қўпол иборалар билан битилган бўлиб, Амир Темурни жанг майдонига очик даъват этиш билан яқунланган.

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

³ Кўрсатилган манба. — Б.72.

Жаҳонгир бу мактубга нисбатан насихатомуз бир нома йўллаган, унда Боязиднинг фарангларга қарши жиҳодга отлангани туфайли унинг мамлакатига ҳужум қилмаганини ёзган, султоннинг номаъқул сўзлар айтиши фақат ўзига зарар келтиражагини айтиб огоҳлантирган.¹ Бу хат мазмуни Низомиддин Шомийда шундай келтирилади: «Ўзининг куч-қудрати, шон-шавкатидан мағрурланиб кетган Елдириим Боязидга Соҳибқирон шундай хат йўллаган: «Аллоҳ таоло ўз қадр ва даражасини билган ва ўз ҳадди ва мақомидан ташқари босмаган бандасини раҳмат қилгусидир. Бугун, худога шукрки, рубъи маскун мамлакатлари бизнинг тасарруфимиз ва фармонимиз остидадир, атрофу жавониб маликлари бизга мутеъ ва фармонбардордирлар; мамлакат ишлари тўғри йўлга қўйилган, жаҳоннинг гарданкашлари бизга итоат ҳалқасидан бўйин товламайдилар, мамлакатлар сардорлари бизнинг ҳукмимизга саркашлик қилолмайдилар, жарроп лашкарлар бизнинг ҳаммамизга қарши туrolмайди, айланиб турган фалак бизга мутобаатдан бош тортмайди. Агар ўз ҳақдингни сақлаб, ўз қадринг палоси ўлчамадан ташқарига қадам босмасанг – бу сенинг учун яхшидур. Яна билгинки, сен фаранг лашкари билан ғазот ва жанг қилаётганингни эшитиб то ҳозиргача сенинг диёрингга дахл қилмадик ва у мамлакатга бизнинг нусратли аскарларимиздан бирор зарар етишини хоҳламадик, чунки бу мусулмонларнинг тинчлик-фаровонлиги ва бединларнинг шикасту бахтсизлигига сабаб бўлғай. Ҳозир сен мағрурлик мақомига қадам қўйиб, ўз ҳақдингдан ташқари сўзларни айтяпсан, сенга бориб етмайдиган нарсани истаяпсан, балони зўрлаб ўзингга тортаяпсан, тинчлик ва саломатликнинг қадрини билмаяпсан... Аҳли иллат, фитнаю бало эшигини ўз юзингга очма».²

Боязид бу мактубни «жанг учун бир баҳона» кабилида тушуниб, усмонлилар томони ҳам жангга тайёр эканлигини билдирган.³ Амир Темур усмонлилар билан бўладиган жангда Миср султони ҳужуми эҳтимоли бўлган сўл томонни кучсизлантириш ва хавфсизлигини таъминлаш мақсадида Сурияга юриш қилиб, Ҳа-

¹ Ғуломов С. Амир Темур ва Боязид муносабатлари ... – Б.77.

² Низомиддин Шомий. Зафарнома ... – Б.284.

³ Ўша жойда.

лаб, Дамашқни, сўнгра Бағдодни ҳам эгаллади.¹ Фурсатни ганимат билган Боязид Арзинжонни ва Камоҳ қалъасини босиб олади.

Темур ўзининг Боязидга ёзган тўртинчи мактубида дашном бериш билан бирга унга сулҳ таклиф этган ва усмонлиларга тааллуқли ерларни, жумладан, Сивас, Малатия ва Абистонни Боязид тасарруфида қолдиришни ваъда беради, эвазига Арзинжон ҳокими Тахуртан баҳодир, Жиржис баҳодир, Ялмон баҳодир, Ҳожи пошо каби саркардаларнинг фарзанд ва яқинлари озод этилиши, Камоҳ қалъасидан усмонли навкарларини олиб чиқиб кетиш талабини қўйган.²

Боязиднинг ножўя хатти-ҳаракатига, ҳақоратларига қарамай, Амир Темур мазкур дилсиёҳликни унутишга қарор қилади ва ганимга ҳар икки томоннинг маълум шартларни бажариш эвазига сулҳ таклиф этади.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Соҳибқирон ёзган бир хатда Боязидга дўқ-пўписа қилиб: «Сиз бизнинг душманларимиз ва уларга ўхшашларнинг ҳолини ҳамда улар бошларига уруш ва зарбадан тушган калтақларни эшитгансиз. Улар билан нима ишлар қилганимиз сизга аёндир. Баҳслашишу урушиш у ёқда турсин, ҳатто биз билан сиз ўртамизда ади-бади гапларни ҳам кўпайтирманг», – деб огоҳлантирган.

Бунга жавобан Боязид Елдириим ҳам Амир Темурга ўзининг бемисл куч-қудратини, ўз қўшинининг жаннат талабида худо йўлида жонларию мол-дунёларини фидо қилганлигини, кофирларнинг қонларини дарёдай оқизганлигини таъкидлаб: «Гапнинг хулосаси шуки, бизнинг жами ишларимиз, аскар ҳолимизу ҳаракатимиз мункирларни тўдалаш, асирларни йиғиб олиш, ўлжаларни жам қилишдир. Чунки биз тангри йўлида жиҳодчилармизки, улар маломатчининг маломатидан сира-сира қўркмайдилар. Мен биламанки, бу сўзлар сени ҳеч тўхтатмасдан бизнинг мамлакатимизга томон отлантиради. Агар сен (биз томонга) келмасанг, сенинг хотинларинг уч талок бўлсин. Агар сен менинг юртимга келсангу мен сенга қарши қатъий уруш қилмай қочсам, у вақтда менинг хотинларим узил-кесил уч талок бўлсин»³, – деб ёзади.

¹ Ғуломов С. Амир Темур ва Боязид муносабатлари ... – Б.79 – 80.

² Ўша жойда.

³ Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. I жилд ... – Б.257 – 259.

Мусулмон оламида аёл киши ор-номус тимсоли ҳисобланади. Боязиднинг жавобини эшитган Амир Темур: «Ибн Усмон мажнун ва аҳмоқ», – деди. Соҳибқирон султон жавобидан хотинларни зикр қилган жойини ўқиб хотима қилди. Чунки хотинларга тил текизиш катта айб саналарди. Ҳатто улар хотин-қизларнинг исмини айтмай, бошқа бир ибора билан атардилар ҳамда бу нарсадан сақланинглари деб одамларга доимо уқтирардилар¹ дейди Ибн Арабшоҳ. Бизнинг наздимизда, Боязид Елдиригим томонидан ёзилган бу мактуб шусиз ҳам чигал муносабатларнинг урушга айланиб кетишига олиб келди.

С.Ғуломов: «Темур душманларининг сулҳ ташаббусига муқобил унга қарши «иттифоқ»нинг тузилиши ва баъзи ҳудудлар устидаги тортишувлар Анқара жангига етаклаган сабаблар экани аниқ. Бундан ташқари, Оврупа ва Византиянинг ўша даврдаги ҳолатидан мантиқан келиб чиқиладиган бўлса, мазкур минтақалар қироллари ва императорининг Темурни усмонлиларга қарши жангга ташвиқ этганликлари эҳтимоли кучлидир»², – деб ёзади.

Соҳибқироннинг Европа давлатлари билан олиб борган ёзишмалари ҳам муҳим тарихий манбадир. Бу мавзу бўйича шўро даврида И.И.Умняков биринчилардан бўлиб салмоқли тадқиқотлар олиб борди. Хусусан, у Парижда сақланаётган Амир Темур ва Ғарбий Европа ҳукмдорларининг хатларини таҳлил этиш асосида бир нечта илмий асарлар ёзиб бу мавзунини анча муфассал очиб берган.³

Мустақилликнинг қўлга киритилиши бизга асл манбаларни ўрганиш ва улар ҳақида янгича фикр-мулоҳазалар юритишга имкон берди.

Л.Керен ва А.Саидов томонидан чоп этилган «Амир Темур ва Франция» китобининг «Амир Темурнинг дипломатик ёзиш-

¹ Курсатилган манба. – Б.259.

² Курсатилган манба. – Б.81.

³ Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV века. Сношения Тимура с Византией и Францией // Труды УзГУ. Новая серия. – Самарканд, 1956. Вып.61. – С.179 – 200; Ўша муаллиф. Международные отношения Средней Азии в начале XV в.: Тезисы докладов. – Самарканд, 1959. – С.55 – 58; Ўша муаллиф. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV века: Международный конгресс востоковедов. – М., 1960; Ўша муаллиф. Малоизвестный французский источник о Тимуре // История. 1960. – С.173 – 199; Ўша муаллиф. Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы // История Самарканда. – Ташкент, 1969. – С.173 – 195.

малари» бўлимида Франция миллий архивида сақланаётган ана шу хатларнинг баъзилари ўзбек тилидаги таржимаси билан берилган.¹

Амир Темур, Боязиддан фарқли ўларок, Европа давлатлари билан дўстона дипломатик алоқаларини йўлга қўйди ва «мамлакат динсиз ерда туриши мумкин, аммо зулм бор ерда туролмайди» деган фалсафий тушунчасига таяниб ғайридинларга нисбатан дўстона муносабатда бўлди ва уларни истиқболли ҳамкор сифатида қабул қилди. Ёзишмалардаги маълумотларга кўра, у Европа давлатлари билан тез-тез элчилар алмашилиб туришни, шунингдек, мамлакат тараққиётига катта ҳисса қўшувчи савдогарлар, яъни тадбиркорлар тоифасига катта имкониятлар яратишни кўзлаган. У мусулмон шарқидан ғарбга дўстона ниятда кўл узатган дастлабки давлат арбоби эди.

Амир Темур Европа ҳукмдорларига «Сиз савдогарларингизни биз томонларга юборсангиз, токи биз уларни қизгин, барча иззатларни ўрнига қўйиб кутиб олайлик. Бизнинг савдогарларимиз Сиз томонларга борсалар ва уларга ҳам шундай иззат-икромлар кўрсатсалар. Майли, улар ҳеч қандай хавф-хатарсиз, тўсиқсиз йўл юрсинлар. Дунёни савдогарлар фаровон қиладилар деган нақлни инкор этиш бефойда»² каби хатларни юборган.

Мактуб мазмунидан англаш мумкинки, Соҳибкирон халқаро савдони ривожлантириш учун савдогарларга катта имкониятлар яратиш, уларнинг ҳуқуқларини кенгайтиришга ва кафолатлашга кафил бўлган, қиролларни ҳам бу савобли ишга ундаган. Соҳибкироннинг бу хатти-ҳаракатларини олимлар дипломатияда «қўл чўзиш сиёсати» деб атамоқдалар.³

Амир Темурнинг Карл VI га йўллаган яна бир мактуби «Темур Гўрагоний сўзимиз» деган расмий усул билан бошланади. «Олам машъали, музаффар, буюк дўстимиз, оламга жуда зарур, катта урушлар ғолиби, олампаноҳ Франция ва кўп бошқа юртлар қиролига ўзимизнинг таъзим ва раҳматимизни йўллаймиз. Биз Сизнинг давлатингиз доимо гуллаб-яшнашини дўстона ти-

¹ Керен Л., Сайдов А. Амир Темурнинг дипломатик ёзишмалари // Амир Темур ва Франция ... – Б.72 – 82.

² Ўша жойда.

³ Керен Л., Сайдов А. Амир Темур ва Франция ... – Б.76 – 77.

лаб қоламиз»¹, – дея ўзининг самимий фикрларини изҳор этади. «Сизнинг номингиз узоқ юртларга кетганлиги ва бошқа қироллар орасида обрўйингиз баланд эканлигини бутун Шарқ тақводорлари, оғамиз Иоанн бизга сўзлаб берган эди», – дея Карл VI ни улуғлайди. Мактубдаги бу сатрлар Соҳибқироннинг гўзал дипломатик усулидан далолат беради.

Амир Темур ушбу мактубда Европа қироллари ва ўзининг душмани Боязиднинг аҳдини бузгани туфайли унинг юртини забт этганлигини алоҳида таъкидлаб, бу хабарни роҳиб Иоанн томонидан етказаетганини айтади. «Буюк шоҳлар ва дўстлар бир-бирларини катта воқеалардан хабардор қилиб туриши одат тусига кирганлиги боис биз роҳиб Иоанни Сизга бизнинг давлат ва биздаги вазият, биз томонларда Сизнинг душманингизга қарши қилинган ишлар, Сизларга бўлган дўстона муносабатимиз йўлидаги самараларимиз ҳақида ҳикоя қилиб берсин учун Сиз улуғ зотлар томон йўлладик»², – деб ўз мақсадларини баён этади.

Амир Темур элчига катта ишонч билдириш учун уни ҳар икки давлатнинг элчиси деб ҳисоблайди. «Мамлакатларимиз ўртасида борди-келдини йўлга қўймоқ билан давлатларимизни зиёда қилишларини ва савдодан яхши фойда олишларини истаймиз. Дарҳақиқат, савдогарларингизнинг биз томонларда хавфсизлиги таъминланишини таъкидлаш жоиз», – деб яна аввалги таклифини, савдогарларнинг тинч-осойишталигини кафолатлашни ўз зиммасига олади. Амир Темур даврида биринчи марта Ғарб ва Шарқ савдо алоқалари муаммоси расмий масала сифатида қўйилган.

Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ мирзонинг христиан шоҳ ва шаҳзодаларга йўллаган мактуби ҳам муҳим тарихий манбадир. Санъаткорона хат ёзиш услубининг ўзи ҳам Соҳибқирон ва темурийлар даврида дипломатия соҳаси санъат даражасига кўтарилганлигини кўрсатади. Хат шундай бошланади: «Мироншоҳ Гўрагоний, ушбу бизнинг сўзимиз, христиан эътиқодидаги ичидан саралаб олганларимиз, Қодири таолонинг назари тушганлар, христиан француз шоҳлари ва шаҳзодаларига саломлар йўллаймиз. Қалбимиз биродарлик ҳисларига тўлиб, Сизларга

¹ Ўша жойда.

² Ўша жойда.

шуни маълум қиламизки, агар Сизлар хоҳиш билдириб биз томонларга келсангизлар, истакларингизни бажо келтурурмиз».¹

Мироншоҳ мирзо ҳамкорларини ўз юртига келишга чорлаб уларнинг истагини бажо келтириш, уларга яратилажак имкониятлар ва кафолатлари ҳақида сўз юритган. Айниқса, унинг хатидаги бир эпизод темурийлар давлатчилиқ ғоясини теранроқ тушуниб етишимизга ёрдам беради. Мироншоҳ мирзо: «Савдогарларга келсак, истардикки, Сизнинг савдогарларингиз бизнинг юртларда, бизнинг савдогарлар сизларнинг юртларингизда хавф-хатарсиз, ҳозиргидек юрсалар. Ниҳоят, агар эътиқодимизда фарқ бўлса ҳам, барибир, барчамизнинг манфаатларимиз йўлида дўстликни авайлашимиз даркор», – дейди.²

Мироншоҳ мирзо эътиқодларидаги фарқ тараққиётга тўсиқ бўлмаслигини, фаровонлик тафовутлардан устун туришини яхши англаган. Дипломатияда энг мақбул йўлларнинг танланиши давлат сиёсатининг мукамал даражага чиққанлигини кўрсатади. Бу эса, ўз навбатида, миллий давлатчилиқ асосларини мустаҳкамлашда муҳим роль ўйнаган. У ташқи муносабатларда миллатидан қатъи назар инсонни қадрлаш, ҳамкорлик, тинчлик ва тараққиёт ғояларини олға суради.

Темурийлар орасида Шохрух мирзо ҳам қўшни давлатлар билан муваффақиятли дипломатик ёзишмалар олиб борган. Хитой императорига йўллаган мактубида у хоқонни кўпхудоликни йўқотишга, савдо аҳлига имкон яратишга, фуқаролар фаровонлигини таъминлашга чақиради.

Бу ҳақда бир мактубда шундай дейилган: «Бу паст дунё ва салтанати бақосига ҳукумат ва сиёсатининг давомли бўлишига, ҳаққонияту тўғрилиқни қўллаб-қувватлаш ва хайру савоб умидида ер юзасидан кўпхудолигу кофирлик зарарларини йўқотиш билангина эришиш мумкинлиги туфайли у (хоқон Дой-Минг) тарафидан ва давлат арбобларидан кутилган умид ва орзу шуки, улар мазкур ишларда бизга ҳамкорлик кўрсатиб, шариатнинг маъмур қоидаларини мустаҳкамлашда бизга шериклик қилсалар ҳамда элчилар ҳам хабарчилар юбориб турсалар. Сайёҳ ва

¹ Амир Темурнинг ўғли Мирзо Мироншоҳнинг христиан шоҳ ва шахзодаларга йўллаган мактуби // Амир Темур ва Франция ... – Б.78.

² Ўша жойда.

савдогарлар учун йўлларни очик тутсалар, токи дўстлик ва муҳаббат сабаблари таъкидланиб, бирлик ва яқдиллик воситалари қувват топса, (бинобарин) мамлакатлар атрофларидаги халқлар тоифалари роҳатга эришса, фуқароларнинг барча табақалари орасида тириклик воситалари тартибга тушса».¹

Шоҳрух мирзо бу мақсадларига ҳамкорлик воситасида эришишга, Амир Темур каби тадбиркорларнинг манфаатларини ҳимоя қилишга интиланган.

Хулоса ўрнида шуни алоҳида таъкидламоқчимизки, Амир Темур давридаги дипломатик ёзишмалар миллий тарихимиздаги муҳим тарихий манба ва ишонарли расмий ҳужжатлар ҳисобланади.

Амир Темур томонидан олиб борилган ёзишмалар у ҳар қандай шароитда ҳам халқаро қоида ва шартларга амал қилганидан далолатдир. Улар Соҳибқироннинг ўз душманларига катта имкон ва вақт бергани, мардлиги, кечирувчанлигидан шоҳидлик беради. Амир Темур Шарқ ва Ғарб давлатлари бошлиқларига йўллаган номаларида қўшничилик алоқаларини ўрнатиш, ташқи савдода тадбиркорларга эркинлик бериш, уларнинг хавфсизлигини кафолатлашни таклиф қилган ва минтақада долзарб бўлиб турган бу муаммоларни биринчи марта расмий йўл билан ҳал этиш йўлига ўтилган.

Мактублар Амир Темурнинг юксак сиёсий илми, стратегиясидан дарак беради. У Туркия, Миср, Олтин Ўрда каби йирик ҳарбий иттифокқа қарши вақтни чўзиш йўли билан курашди ва уларни тор-мор этиш учун қулай фурсатни кутди. Хатлар мазмуни халқаро майдонда нозик сиёсий ўйинлар кетганлигини, Амир Темурнинг бу қалтис курашда ақл-фаросат билан иш тутганини кўрсатади. Ғанимлари Соҳибқиронга қарши шармандали ва калтабин сиёсат юритсалар, Амир Темур сабр-тоқат ва тинчлик йўли билан вазиятни юмшатишга уринган.

У султонларнинг ўзаро муносабатлари халқ тақдирини ҳал қилишини яхши билган, шунинг учун султон ҳар қандай шароитда ҳам келишишга интилиши шарт деб тушунган.

Амир Темур жанг юз бергунга қадар олиб борилган ёзишмаларининг аксариятида ғанимига сулҳ таклиф қилган, дипломатиянинг огоҳлантириш усулига таянган, бу таклифлар рад

¹ Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё ... – Б.123.

этилганида ҳам зиддиятларни уруш билан яқунламасликка интиланган, Миср билан олиб борилган қарийб йигирма йиллик муносабатлар ҳам фикримизга далилдир.

У ўз душманини ҳурмат қилган, ҳар доим берган ваъдаларининг устидан чиққан, вазиятдан фойдаланиб номардларча бирор ерга дахл қилмаган.

Соҳибқирон, ўз давридаги бошқа мусулмон ҳукмдорлардан фарқли ўлароқ, ғайридин қиролларга нисбатан дўстона муносабатда бўлгани ва уларни истиқболли ҳамкор сифатида қабул қилганлигини ҳам ўша даврда битилган мактублардан англаш мумкин. Амир Темур эътиқодлардаги фарқ тараққиётга тўсик бўлмаслигини, икки тарафлама манфаатли алоқалар тафовутлардан устун туришини яхши анлаган. У «дунё савдогарлар билан обод бўлажак» шиорига амал қилган. Бу жиҳат унинг мафкурасида бағрикенглик мавжудлигини кўрсатади.

Амир Темур давлатининг халқаро миқёсда довруқ қозониб, барча жабҳаларда уйғониш палласига ўтишида ҳам, бизнингча, миллий давлатчиликда тўғри юритилган дипломатик тадбирлар катта омиллардан бири бўлиб хизмат қилган.

IV боб бўйича хулоса

Ушбу бобда Амир Темур давлати ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари, унинг ўзига хос хусусиятлари, мактубларнинг давлатчиликни мустаҳкамлашга кўрсатган таъсири таҳлил этилган.

Бир томондан, ҳали чингизий мўғуллар хавфи кучли эканлиги, чегаралар хавфсизлигини таъминлаш, Чигатой улусига эгаллик қилиш, иккинчи томондан, Буюк ипак йўли устидан назоратни қўлга олиш муаммоси Амир Темурдан тўғри ташқи сиёсат йўналишларини белгилашни талаб этган.

Соҳибқироннинг мўғуллар зулмига зарба бериши унга янгича муаммоларни туғдирди. Вазият Амир Темурдан Хоразм, Олтин Ўрда, Мўғулистон, Эрон, Хуросон каби ўз даврининг кучли давлатлари билан бир-биридан фарқланувчи ташқи сиёсат йўналишларини белгилашни тақозо қилган.

Амир Темур, аввало, Чигатой улусининг таркибий қисми бўлган Шарқий Хоразмни ўз давлати ҳудудига қўшиб олиш, шу ор-

қали шимолий чегараларни мустаҳкамлаш, мазкур ҳудудда кучли мудофаа маконини яратиш, Олтин Ўрданинг Эрон ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилишига йўл қўймаслик, уни иккинчи даражали мамлакатга айлантириш, Дашти Қипчоқнинг шимолий қисмига ўз таъсирини ўтказиш каби мақсад ва вазифаларни қўйган.

Унинг ташқи сиёсат йўналишида Миср, *Усмонлилар* давлати катта ўрин тутган. Амир Темурнинг режаларига дунёда етакчи мавқега эга бўлган давлатлар раҳбарлари – Миср султони Барқук, *усмонлилар* султони Боязид Елдириим халақит бераётган, боз устига, улар Олтин Ўрда билан бирга Амир Темурни янчиб ташлашга интилган. Манфаатлар, ҳудудлар устидаги тортишувлар ҳам йирик давлатлар орасидаги зиддиятларнинг кескинлашишига катта таъсир кўрсатган.

Халқаро майдонда вазият кескинлашаётган бир пайтда Амир Темур тўғри дипломатик тадбир ва усуллар орқали ўз олдида турган мураккаб тўсиқларни енгиб ўтди. Масалан, қарийб йигирма йиллик зиддиятларга қарамай, Миср ва Амир Темур давлати ўртасида йирик жанглار юз бермаган.

Соҳибқирон Европа давлатлари билан ҳам дўстона, ҳамкорлик ва дипломатик алоқаларни ўрнатишга эришган. Бу эса салтанатнинг наинки Шарқда, балки Ғарбда ҳам обрўси ошишига сабаб бўлган.

Умуман олганда, Амир Темурнинг ташқи сиёсатда қўллаган тадбирлари давлатнинг сиёсий, мудофаа ва иқтисодий қудратини кучайтиришга хизмат қилган.

Унинг дипломатиясида бугун кўтарилаётган ягона макон барпо этиш ва интеграцияни кучайтириш асосий ғоялардан бири бўлган. Амир Темурнинг қатъияти, тиришқоқлиги, мақсадга интилувчанлиги ва имкониятдан максимал фойдалангани, тезкорлиги дипломатик ютуқларининг муҳим омилларидан ҳисобланади.

Музокаралар орқали низоларни бартараф этиш Амир Темур дипломатиясининг муҳим ютуғидир. Соҳибқирон, ўз даврининг бошқа ҳукмдорларидан фарқли ўларок, маслаҳат ва кенгашга асосланиб дипломатик алоқаларни кучайтирган.

У низоли масалаларда вақтни чўзиб, дипломатия йўлини тутган ва рақибининг тўғри хулосага келишига имкон берган. Амир Темур кечирувчан дипломат бўлиб, пасткашликка қарши сахий-

лик, сабр-тоқат, кечирувчанлик ва бағрикенглик йўлини тутган. Ҳар қандай шароитда ҳам унинг дипломатиясида ютқизиқсиз ва талафотсиз мақсадга эришиш бош ғоя бўлган. Амир Темурнинг вазиятларга қараб дипломатиянинг насихат, огоҳлантириш, кўрқитиш ва овоза тарқатиш каби усулларини қўллаган. У рақибларнинг заиф томонларидан усталик билан фойдаланган ва ғалабаларга дипломатияда қўллаган тўғри тадбирлари орқали эришган.

Амир Темур салтанатида элчи танлаш масаласига алоҳида эътибор берилган, уларга юрт рамзи сифатида қаралган. Шунга монанд саройдаги дипломатия корпуси мукаммал тузилган бўлиб, у мунтазам равишда фаолият юритган. Дипломатик муносабатлар шахсан Соҳибқирон номидан олиб борилган.

Шуниси эътиборлики, халқаро учрашувлар, расмий маросимлар аниқ ва санъаткорона ишлаб чиқилган қоидалар асосида олиб борилган. Бу қоидаларнинг юксак меъморий-бадиий ечим, этика, эстетика ютуқлари билан бойитилгани ҳам давлатнинг обрў-эътибор қозонишида муҳим роль ўйнаган.

Турли давлатлар билан олиб борган ёзишмаларида Амир Темур яхши кўшничилик, ўзаро ёрдам, иқтисодий ҳамкорлик ғояларини тарғиб қилиш билан бирга ўзининг амалга ошириши лозим бўлган геостратегик мақсад ва вазифаларини аниқ баён этган.

Ёзишмалар Амир Темур, ўз давридаги бошқа мусулмон ҳукмдорлардан фарқли ўларок, ғайридин қиролларга нисбатан дўстона муносабатда бўлгани ва уларни истиқболли ҳамкор сифатида қабул қилганини тасдиқлайди. Европа давлатлари билан алоқаларда тез-тез элчилар алмашилиб туриши ва улар орқали дўстликнинг мустаҳкамланиши ҳамда ҳар икки мамлакат тараққиётига катта ҳисса қўшувчи савдогарлар, тадбиркорлар тоифасига катта имкониятлар яратилиши томонлар ўртасида келгусида дўстлик алоқалари ривожланишига сабаб бўлган. Амир Темур тарихда илк маротаба мусулмон шарқидан насроний ғарбга дўстона ва ҳамкорлик йўлида қўл узатган, мащрику мағриб ўртасидаги ғовларни олиб ташлашга интилган жаҳонгир сифатида тарихга кирган.

Умуман олганда, унинг ташқи сиёсати ва дипломатияси салтанатда миллий давлатчиликнинг тараққий этишига ижобий таъсир кўрсатган.

ХУЛОСА

Биз ушбу монографияда Амир Темур даврида миллий давлатчилик ривожланишининг назарий асосларини имкон қадар таҳлил қилишга интилдик. Тадқиқотлар жараёнида бу даврда ҳар бир соҳа аниқ ва пухта ишлаб чиқилган давлатчилик таълимоти орқали бошқарилган деган хулосага келдик. Шунингдек, давлатчилик механизмларининг ўзаро уйғунлиги, мутаносиблиги, бир-бирига мувофиқлиги, қонун устуворлиги, жамият, шахс, фуқаролар манфаати уйғунлиги таъминланган, давлат бошқаруви асослари назарий жиҳатдан пухта ишлаб чиқилган.

Мавзу юзасидан чиқарган асосий хулосаларимиз қуйидагилардан иборат:

Амир Темур шахс сифатида салтанат тараққиётида катта сиёсий мавқега эга бўлган. У қатъиятли, олимлар ва пирларининг ёрдамига таянадиган, ҳар бир ишни маслаҳат ва машварат билан бажарадиган, сиёсий илмли, ақл-заковатли, адолатли, ҳушёр, сергак, огоҳ, юксак ахлоқий сифатлар эгаси, нозиктаъб, чапдаст, тезкор ҳаракатлана оладиган, ҳар қандай вазиятда ҳам ўз мақсадини амалга оширадиган, низо-камчиликларни бартараф эта оладиган, инсоннинг руҳиятини англай билган иродали киши эди. Ўзига муҳолифатда бўлган кучлар билан келиша олгани ва кучли душманларининг салоҳиятидан давлатни бошқаришда фойдалана билгани унинг энг муҳим ютуқларидандир. Амир Темур ўз мақсадларига эришиш, қудратли салтанатни барпо этишда малакали мутахассисларга, айниқса, ишбилармон, билимли, адолатли ва доно вазирларга таянган. Соҳибқироннинг танлаган қоида ва тамойиллари мамлакат ички потенциалининг, интеграция жараёнларининг кучайиши ҳамда кенгайишига олиб келган.

2. Салтанат бошқарувида ўрта асрларда шаклланган форсий, туркий ва мўғул бошқарув анъаналаридан кенг фойдаланилган. Амир Темур давлатчилигига хос хусусият бўлган бу жиҳатни табиий деб қараш лозим, чунки юртимизда аввалдан шаклланган давлатчилик асослари, бир юз эллик йил давомида ўрнатилган

мўғул бошқарув тартиби, шунингдек, форсий-арабий маъмурий тартиботлар, диний асослар ундан ўз даври одатларига биноан, имконият ва эҳтиёжларни инобатга олган ҳолда бошқарувни ташкиллаштиришни такозо этган. Амир Темур мўғул, форсий-арабий ёхуд қадимий туркий бошқарув анъаналарининг бирортаси асосида давлат бошқарувини олиб бориши ҳам мумкин эди. Унинг турли анъаналардан мамлакат ва халқ манфаатлари юзасидан усталик билан фойдалангани, улар ўртасидаги уйғунликни таъминлагани давлатчиликдаги муҳим янгиликлардан ҳисобланади.

3. Амир Темур ҳокимиятга келиш арафасида мамлакат ҳаётида Чигатой улусининг таъсири сақланиб қолган, шу сабабли улар сиёсий ва маъмурий ҳокимиятда катта роль ўйнашган, бу анъаналар Соҳибқирон даврида ҳам сақланиб қолган.¹

Амир Темур таомилга кўра бошқарувда форс тили ва маданияти анъаналарига амал қилган бўлса ҳам, йирик амалдорлар чигатой амирлар орасидан қўйилган. Соҳибқирон давлатни бошқаришда икки тоифа кишилар – форсийлар ва чигатойларнинг мавқе, билим ва тажрибаларидан фойдаланган ҳолда уларнинг куч ва имкониятларини чеклашга интиланган.

У давлат бошқарувида кўчманчи ва ўтроқ аҳолининг талаб-эҳтиёжларини инобатга олган, ислом дини давлат мафқурасининг асосини ташкил этган.

Мўғуллар даврида заифлашиб қолган исломга бўлган эътиборни тиклаш, ўз қўл остидаги халқларнинг тинчлигини, иқтисодий барқарорлиги, қонунийлик ва адолатни таъминлаш Амир Темурнинг ўз олдига қўйган асосий мақсадлардан бири эди.

Қонун устуворлиги ва адолат қоидаларига қатъий амал қилингани, қенгаш ва маслаҳатга таянилгани ҳам бошқарувнинг ўзига хос жиҳатларидандир.

Амир Темур даврида қонунлар ижроси таъминланиши сабабли илм-фан, маданият соҳалари юксак ривожланган.

4. Амир Темур салтанатида фуқароларнинг ўн иккита ижтимоий катламга бўлиниши, бошқарувда ҳар бир тоифа манфаатларининг мувофиқлаштирилиши давлатни ривожлантиришдаги омиллардан бири эди. Сиёсат, савдо-иқтисод ва бошқа соҳалар-

¹ Manz Beatrice Forbes. The rise and rule of Tamerlane ... – P.20 – 23.

да амалга оширилган ислохотлар бу ўн икки катламнинг ичида ҳам табақаланишлар юзага келиши, Амир Темур давлатининг ҳаракатлантирувчи кучлари орасида сифат ва сон ўзгаришлари юз беришини таъминлаган.

Шунингдек, давлат кам таъминланган, камбағал, етим-есирларни кучли ижтимоий ҳимоя қилгани, давлат ишига мутахассисларни танлаш, мансаб ва унвонларга тайинлаш, энг паст табакадан юқори табақагача уларнинг ижтимоий муҳофазасини ташкиллаштириш ишларининг олиб борилиши ҳам давлатчилик тараққиётида муҳим омил бўлган.

Амир Темур мутахассисларнинг билим-малакаси, ақл-заковати, ахлоқий сифатлари ва жисмоний камолотига эътибор қаратди. Унинг мутахассисларни танлаш ва улардан давлат ишида фойдаланиш усуллари ҳам ибратлидир. Ўзи қурган салтанатнинг мақсад-вазифаларини амалга оширишда унинг ходим ва хизматчилари катта роль ўйнади.

5. Амир Темур бошқарув аппаратининг ташкил этилиши, унинг марказий, маҳаллий бошқарувдаги уйғунлиги, ўзаро алоқадорлиги яхши йўлга қўйилгани ҳам давлатчиликнинг ютуқларидандир.

Манбаларнинг далолат беришича, Соҳибқирон бошқарувда форсий-туркий-мўғул усулларининг керакли жиҳатларидан ўз давлатининг мақсад-вазифаларини амалга оширишда фойдаланди. Ҳокимият амир ва унинг авлодига бўлиб берилса-да, кейинги амалларнинг ворисийлигига қонуний тус берилмади. Амир Темур форсий маъмурлар ва уларнинг усулларидан девонхона, ҳокимиятлар фаолиятини юритишда фойдаланган бўлса, йирик амалдорларни чигатоий амирлардан қўйди. Шунингдек, ҳар икки тоифадаги бошқарувни марказлаштириб, уларни истаган пайтда алмаштириш ваколатидан фойдаланиб мутлақ ҳокимлигини сақлаб қолди. Айниқса, вазирларга иш бўлиб бериш билан бирга улар устидан назоратни амалга оширди, қолаверса, амалдорларни бир жойдан иккинчи жойга қўчириш орқали уларнинг бир жойда узоқ қолиб илдизотишига, давлат ичида давлат яратишига имкон бермади.

6. Амир Темур даври сиёсий механизми – марказий ва маҳаллий давлат бошқаруви органлари, улар ўртасидаги узвий алоқадорлик тўғри йўлга қўйилган. Шунингдек, марказий ва маҳаллий бошқарув, уларнинг бир-бирига бўйсунуши, бир-бирига бўйсун-

майдиган давлат органлари ўртасидаги муносабатлар маъмурий жиҳатдан мувофиқлаштирилган. Давлат бошқаруви тизими орқали марказга тезкор ахборотлар етказиш, давлат механизмининг бир маромда узлуксиз ишлаши таъминланган. Бу даврда таъсис этилган мансаб ва унвонлар ортиқча харажат ҳамда бюрократик кусурлардан холи бўлиб, унда самарадорлик назарда тутилган. Амир Темурнинг бошқарув таълимоти юзлаб йиллар давомида кўплаб давлатларга андоза бўлиб хизмат қилган. У ўз давридаги мавжуд турли бошқарув удумларидан фойдаланиш орқали янгича бошқарув анъаналарини юзага келтирган.

Ушбу асослар Амир Темур салтанатида уйғониш даврининг келиб чиқишида асосий омил бўлиб хизмат қилган дейиш мумкин. Бу даврда қонун устуворлиги, адолат тамойилига салтанатда ва ташқи муносабатларда қатъий амал қилинган.

Давлат бошқаруви асосларининг мукаммаллашувига бошқарувда муносабат, муомала, сабр ва дипломатиянинг уйғунлашиб кетгани катта таъсир кўрсатган. Бу қоидалар давлатда тинчлик ва тартиб-интизомнинг сақланишида катта аҳамият касб этган. Муҳим масалаларнинг ечимини топишда маслаҳату машваратга таянилиши Амир Темур томонидан эришилган ютуқларга замин бўлган.

7. Амир Темур давлатчилигида қурултойга алоҳида эътибор берилган бўлиб, унда давлатнинг энг муҳим муаммолари – уруш ва тинчлик, бошқарувни такомиллаштириш каби масалалар ҳал қилинган, улар хусусида маҳаллий зодагонларнинг эркин фикр юритишига имкон берилган ва бу сиёсий институт давлат ҳамда жамият ўртасидаги муносабатларни мувофиқлаштиришда муҳим роль ўйнаган. Қурултойлар Амир Темур давлат бошқарувида бирданига кириб қолган янгилик бўлмай, улар асрлар оша фаолият юритиб келар ва туркий давлатчиликка хос хусусиятлардан эди. Соҳибқирон бу соҳадаги тарихий тажрибани такомиллаштирди ва қурултойни янада фаоллаштирди.

Амир Темур қурултойларни чақириш орқали маҳаллий зодагонларнинг ўз ҳудудларига тааллуқли фикр-мулоҳазалари, талаб ва эҳтиёжларини ўрганди. Қурултойлар маҳаллий халқ вакилларига баъзи ҳолларда ўзлари хоҳлаган кишини сайлаш ҳуқуқини ҳам берган эди. Салтанатда юқори мансабга лойиқ кишилар кў-

тарилган, нолойиқлар эса ишдан туширилган. Уларнинг сўровига кўра баъзан солиқлар камайтирилган. Қурултойда давлат амалдорлари, лашкарбошилар, олиму уламолар, улуғ ва кекса – тажрибали кишилар қатнашган. Адолатли масалалар кўтарилган тақдирда маҳаллий вакилларнинг фикрлари инобатга олинган. Давлатни бошқаришда, ҳатто маҳаллий ҳокимиятларда олимлар, тажрибали кишилар маъмурларга маслаҳатчи сифатида тайинланган. Бу ҳам унинг бошқарувида инсон, унинг фаровонлиги, қонунийлик ва адолат устун бўлганлигини кўрсатади.

8. Амир Темур даврида мансаб ва унвонлар масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Бу даврда марказий, маҳаллий, ҳуқуқни муҳофаза этувчи идоралар, диний идораларга тегишли мансаб ва унвонлар туркий, форсий ва мўғулча анъаналар уйғунлаштирилган, бу эса давлатчиликда ўзига хосликни юзага келтирган. Мансаб ва унвонларга тайинланишда илмий, ахлоқий, малакавий ва ирсий омилларга эътибор қаратилган.

9. Амир Темур суд-ҳуқуқ тизимини кучайтиришни давлатда қонунчилик ва адолатни уйғунлаширишнинг қафолати деб тушунган. Жиноятга жазо беришни кучайтиришга эмас, жиноятнинг олдини олишга ва жиноятчиларни қайта тарбиялашга эътибор берилган. Дорулиморат, эл-улус ҳокимлари ва маъмурий таркиб ҳам ана шу мақсад йўлида фаолият юритган. Соҳибқирон даврида судлар фуқаролик, шариат, ҳарбий соҳаларга бўлинган. Улар ўз йўналишидаги низо ва жиноятларни кўриб чиққан. Уларнинг фаолиятини текшириб туриш ва марказга ҳисобот бериш учун ҳар бир вилоят ва шаҳарда адолат амири тайинланган. Қонунларда жиноятга жазонинг муқаррарлиги кўрсатилган. Давлат учун нафи теккан, обрўли, фидойи шахсларнинг айбига бериладиган жазолар енгиллаштирилган. Амир Темур давлатида қўпоровчилик, сотқинлик, порахўрлик ва бошқалар оғир жиноятлардан ҳисобланган, бунда айбдорлар аёвсиз жазоланган. Жиноятчиларга адолатли жазолар берилган, бундай тартиботлар давлатда интизом сақланишига олиб келган.

10. Амир Темур даврида мамлакат мудофаасини ташкиллаштириш давлатнинг энг устувор вазифаларидан бири ҳисобланган. Бу вақтда давлат тинчлигига раҳна солувчи ички ва ташқи хавфларни бартараф этишга катта эътибор берилган.

Салтанатнинг энг четида рўй бераётган воқеалардан огоҳ бўлиш ва бу ишни амалга ошириш усулининг мукамаллиги давлат дахлсизлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этган. Нафақат четдан кирган ёки четга чиққан кишиларнинг мақсадлари, хатти-ҳаракатлари, балки кўшни давлатларнинг раҳбарлари, улар юритаётган сиёсат ҳам ўрганилган.

Шунингдек, у ерлардаги сиёсий вазият ҳақида аниқ маълумотларнинг олиниши, «кўшнинг тинч – сен тинч» иборасига қатъий амал қилингани давлат хавфсизлигини таъминлаган. Амир Темурнинг минтақадаги вазиятни яхши билиши унинг маъқул геостратегияни танлашига ва геосиёсатни тўғри юритишига сабаб бўлган.

Расмий маросимларда, саройда, ўрдуда, чегараларда ва мамлакатнинг барча ерларида хавфсизлик хизмати яхши йўлга қўйилган, ҳар бир амалдор ҳамиша жанговар шай ҳолатда туриши шарт ҳисобланган.

Айниқса, амир саройи, девонхонани қўриқлаш ҳаёт-мамот масаласи бўлиб, хавфсизлик хизмати ходимларининг пухта тайёргарлик кўргани, ҳатто уларнинг махсус парол орқали сўзлашгани маълум.

Шунингдек, давлат бошқаруви асосларидан бирини ташкил этувчи ҳарбий тизимнинг мукамал даражада ташкиллаштирилиши Амир Темурга ўз режаларини амалга оширишда қўл келган. Мамлакатда яратилган ҳарбий тизим ҳам бу даврдаги давлатчиликнинг тараққий этишига ижобий таъсир кўрсатди ва у орқали давлатнинг яхлитлиги, барқарорлиги сақланиб турди. Амир Темур ўз даври ҳарбий илмини ривожлантириб, унинг амалга оширилиш воситалари ва бошқа назарий жиҳатларини мислсиз даражада бойитди. Том маънода ўз даврининг энг пешқадам ҳарбий тизимини яратди. Уни иқтисодий, ҳарбий санъат ва дипломатия йўли билан янада мукамаллаштирди. Бу эса минтақаларда катта таъсир кучига эга бўлишга, шунингдек, давлатни мустаҳкамлашга ўз таъсирини кўрсатган.

11. Амир Темур давлатининг ҳарбий тизими, аввало, мудофаани кучайтиришга қаратилган эди. У томонидан олиб борилган ҳарбий сиёсат йигирма етти давлатни ўз ичига олган йирик салтанат барпо этишга, Осиё минтақасида ўз мақсадларига эришишга, интеграцион жараёнларни тезлаштиришга хизмат қил-

ган. Амир Темур, аввало, зулм ва адолатсизликлар, бошбошдоқликлар ҳукм сурган давлатларга қарши курашган, минтақаларда эл-улус фаровонлигини таъминлаган ҳамда ислом дини ва шарият мустаҳкамлиги учун курашган.

Кучлилар заифларга ўлжа бўлган ўрта асрларда Амир Темурнинг Осиё минтақасида тинчлик ва фаровонликни таъминлагани унинг буюк хизматларидандир.

Соҳибқирон мулк, хазина, лашкарни давлат таянчи деб тушунган ва уларнинг мутаносиблигини асраш давлат тараққиётининг бош омили деб ҳисоблаган. У халқнинг тўқлиги, хазинанинг тўлиши, хазина мустаҳкамлиги кўшиннинг жанговарлигига бош сабаб деб тушунган. Бундан кўринадики, Амир Темур ҳудуд, иқтисод ва лашкарнинг мутаносиблигини таъминлашга интиланган. Демак, давлатнинг мудофаа, иқтисод ва ҳарбий тизимларини у бир-биридан айрича тасаввур этмаган. Амир Темурнинг буюклиги шундаки, юз минглаб лашкарнинг тезкор ҳаракати, бошқарув асослари ва юришларни ўта мустаҳкам ташкиллаштирган. Соҳибқирон давлат ва жамиятни бир ижтимоий организм деб тасаввур этган ҳамда унинг ҳар бир мурувватига алоҳида эътибор қаратган.

Амир Темурнинг кўшин тизимидаги ихчамлик, уларнинг узвий боғлиқлиги, бир-бирига бўйсунуши, поғоналар тизими мукамал ишлаб чиқилган.

Кўшин юришдан бўш вақтларида бунёдкорлик ишлари билан машғул бўлган. Бу ҳам Амир Темур кўшинининг ўзига хос жиҳатларидан биридир.

Аввалги жаҳонгирлардан фарқли ўларок, Амир Темур ҳарбий соҳани ҳам маслаҳат ва машварат орқали кучайтиришга эътибор қаратган.

Соҳибқироннинг давлатчилик режаларида ички ва ташқи тарқоқликка барҳам бериш бош масалалардан бўлган, шунингдек, у халқаро муносабатларни мувофиқлаштириш ролини бажарган. Улар чапдастлик, олғирлик, махфийлик ва тезкорлик билан бажарилган. Амир Темурнинг лашкарбошилиқ қобилияти сиёсий қарашлари ва тактикалари билан уйғунлашиб кетган. Қолаверса, ютқизиқсиз мақсад Темур даҳосининг асосини ташкил этган. Чунки у ўз даврининг геосиёсий вазиятини тўғри баҳолай олган.

Унинг мақсадга эришишда ғоявий кучга, информациян кураш усулларига таянгани, ўз рақибига психологик ҳужумларни амалга оширгани, давр руҳиятини яхши англагани, ўз стратегиясида қабилалараро ва минтақалараро низолардан кенг фойдалана олиши, уруғчилик аънаналарига зарба бериб, қонунийлик тизимини жорий этгани ҳам улкан стратегик қобилиятидан далолатдир. Унинг уруғлараро ва минтақалараро қўллаган тактикалари аниқ мақсад сари йўналтирилган бўлиб, ўз иттифоқчиларидан стратегик мақсадларда фойдаланган. Амир Темур бир пайтда бир неча нуқталарда нозик тактикалар қўллаган ва геосиёсий майдондаги кизгин нуқталарни ўз назоратига олган. У диний, ирқий тўқнашувларни кучсизлантиришга интилган, маданиятлараро кўприк ўрнатган, бундай режалари мукамал давлат бошқарувини барпо этишга қаратилган эди. Соҳибқирон илк маротаба «ягона макон» ғоясини илгари сурган ва бугунги Евроосиё ғоясининг ҳам назарий сифатида тарихга кирган. Унинг бошқарув ғоялари ислом ва умуминсоний қадриятларга асосланган. Шунингдек, «цивилизациялар тўқнашуви»нинг илк даракчиси сифатида минтақавий, ирқий, миллий, диний, умуминсоний ғояларни ўзининг мукамал геополитик қобилияти билан уйғунлаштирди.

Амир Темур, бошқа саркарда ва давлат арбобларидан фарқли ўларок, халқларни этносиёсий жиҳатдан бирлаштира олди. Бу далиллар унинг давлатчилик ғоялари байналмилалчиликка асосланганлигини кўрсатади.

12. Амир Темур давлатининг пайдо бўлиши ўша даврда ундан кўшни давлатлар билан олиб бориладиган ташқи сиёсат йўналишларини белгилаб олишни тақозо этган. Масалан, Соҳибқирон Чигатой улусининг собиқ ҳудудларига даъвогарлик қилиб Хоразмни ўз давлати ҳудудига кўшиб олишни, шимолий чегараларни мустақамлашни режа қилиб қўйган бўлса, Олтин Ўрда томонидан эҳтимолий хавф-хатарларни бартараф этиш, Эрон, Озарбайжон каби ерларни ўз таъсир доирасига киритиш каби мақсадларини амалга оширишга интилган.

Амир Темур ташқи сиёсатида давлат манфаатлари аввалги ўринга қўйилиши баробарида минтақалардаги халқларга ҳам қатор имкониятлар яратилган. Унда турли халқларнинг ўзаро айирбошлашлари, имкониятларини рўёбга чиқаришга катта эъ-

тибор қаратилган. Амир Темурнинг ташқи сиёсати замирида тинчлик, ҳамкорлик ўрнатиш мақсадлари ётади.

Соҳибқироннинг жалойирлар, қорақўюнлилар, усмонлилар ва бошқа давлатлар билан муносабатларини мушоҳада этар эканмиз, манфаатлар уруш даражасига олиб бориш эҳтимоли кам бўлган тақдирда ҳам ўзгаларнинг бу жараёнларга таъсири юриш қўламининг кенгайишига олиб келганини кўрамиз. Тинчлик, хотиржамлик, ўзаро ҳамкорлик бош мақсад бўлган тақдирда ҳам, душманларининг қўпол жинойтлари Соҳибқирон томонидан ҳам баъзи қирғинларнинг амалга оширилишига олиб келган. Биз, албатта, унинг бу фаолиятини оқламоқчи эмасмиз. Амир Темур ташқи муносабатларда душманларига обдан мулоҳаза юритиш учун вақт берди, ammo, кузатганимиздек, баъзан бу имкониятдан фойдаланилмади.

Амир Темур ташқи сиёсатининг йўналишларини мушоҳада этиш асносида унинг дипломатияси адолат, қонун ва ҳақгўйликка таянганлигини тушуниб етиш мумкин.

Соҳибқирон дипломатиясига баҳо беришдан олдин унинг ўзида туғма дипломатик истеъдод бўлгани, буни вазиятга қараб янада тўлдиргани, маънавий дунёсининг нозиктаъб ва гўзаллигини, юксак даҳо соҳиби бўлганини тан олиш керак.

Биз бугунги кунда Амир Темур дипломатияси, унинг ғоялари, мақсад ва вазифалари, усуллари ва бошқа жиҳатларини чуқурроқ ўрганишимиз лозим деб ўйлаймиз. Негаки бугунги давлатчилигимизда ташқи сиёсат масалаларини мувофиқлаштиришда мазкур мерос амалий жиҳатдан катта сабоқ бўлиб хизмат қилиши мумкин.

13. Амир Темур жаҳоншумул муваффақиятларининг катта қисмига дипломатик тадбирлари орқали эришган. Унинг дипломатик ғоялари давлат мафқурасига муштарак бўлиб, инсонпарварлик, байналмилаллик бош ғояси эди. Амир Темур ташқи муносабатларда доимо халқаро дипломатия мезонларига қатъий амал қилган. «Элчига ўлим йўқ» жаҳонгирнинг улуғ шиори бўлиб, энг мураккаб вазиятларда ҳам ана шу қоидага амал қилиб келган.

Амир Темур дипломатиясида мардлик, жасурлик, ташаббускорлик устувор бўлган. Соҳибқирон ҳар қандай вазиятда енгилган рақибига катта ҳурмат кўрсатган. Унинг дипломатиясида

бугун кўтарилаётган ягона макон барпо этиш ва интеграцияни кучайтириш бош гоя бўлган эди.

Теранроқ қаралса. Амир Темур дипломатияси ўз даврининг илғор дипломатияси бўлиб, у мазкур соҳани ижодий ривожлантирди, бойитди, бу фаолияти орқали маданиятлараро кўприк ўрнатди.

Бизнингча, унинг қатъияти, тиришқоқлиги, мақсадга интилувчанлиги ва имкониятдан максимал фойдалангани, тезкорлиги дипломатик ютуқларига сабаб бўлган омиллардан ҳисобланади. Музокаралар орқали низоларни бартараф этиш Амир Темурнинг ташқи сиёсатдан кўзлаган мақсадларидан бири эди. Соҳибқирон маслаҳат ва кенгаш, илм, ўз даврининг тафаккури, янгича назарий ва амалий қоидалари билан дипломатия илмини мукаммаллаштирган.

У дипломатиянинг вақтни чўзиш услубидан кенг фойдаланган, бу эса тўғри қарорлар қабул қилиш, вазиятдан максимал даражада фойдаланиш, қулай пайт пойлаб масалани ҳал этиш учун асос бўлиб хизмат қилган. Соҳибқироннинг рақибларига нисбатан кечирувчанлик билан ёндашганлиги пасткашликка қарши сазийлик, сабр-тоқат, бағрикенглик йўлини тутганлигини билдиради. Бу ҳам давлатни мустақкамлаган омиллардан биридир. Амир Темур ҳар қандай шароитда ютқизиқсиз ва талафотсиз мақсадга эришишга интилган. Вазиятга қараб дипломатиянинг насихат, огоҳлантириш, кўрқитиш ва овоза тарқатиш каби усулларидан, рақибларининг заиф томонларидан усталик билан фойдаланган. Унинг ўзи ўринли қўлланган бир тўғри тадбир билан минглаб сипоҳ қилолмаган ишни бажариш мумкин деб билган.

Амир Темур ўзга давлатлар билан ўрнатиладиган алоқаларда элчилар муҳим роль ўйнашини яхши тушунган. У ўз даври манафатлари ва мафкуравий вазиятга қараб элчиларни танлаш масаласига алоҳида эътибор берган, уларни миллат ва юртнинг рамзи деб тушунган. Шунга монанд саройдаги дипломатия корпуси мукаммал тузилган бўлиб, у мунтазам равишда фаолият юритган. Халқаро муносабатлар шахсан Амир Темур номидан олиб борилган. Бу даврда халқаро учрашувлар, расмий маросимлар аниқ ва санъаткорона ишлаб чиқилган қоидалар асосида ўтказилган. Бу қоидаларнинг юксак меъморий-бадий ечим, этика, эстетика ютуқлари билан бойитилгани ҳам давлатчиликда муҳим аҳамият касб этган.

14. Соҳибқирон дипломатик мактубларида Шарқнинг энг қудратли давлат раҳбарларига яхши кўшничилик алоқаларини ўрнатиш, ташқи савдода тадбиркорларга эркинлик бериш ва уларни ҳуқуқий жиҳатдан қафолатлашни таклиф қилган. Унинг томонидан битилган хатлар ҳар қандай оғир йўқотишлар даври ва қалтис вазиятларда ҳам мурсоёю мадора талабида бўлганлигини кўрсатади.

Миср билан қарийб йигирма йиллик мураккаб вазиятларга қарамай, йирик жанг юз бермагани ҳам унинг тўғри дипломатик тадбирлар қўллаганлигини кўрсатади.

Мактублар мазмуни дипломатик муносабатларда Соҳибқирон ҳар бир низоли масалани фақат қонун-қоидага асосланиб ҳал қилганлигини кўрсатади.

Ёзишмалар Амир Темурнинг Туркия, Миср, Олтин Ўрда каби йирик давлатларнинг ўзига қаратилган кучли ҳарбий иттифоқига қарши стратегик тадбирлар орқали жангсиз курашгани, ўша даврда халқаро майдонда нозик сиёсий ўйинлар кетганидан гувоҳлик беради. Мактублар мазмуни Амир Темур халқаро қоидаларни қўпол равишда бузган душманлари билан бирданига эмас, вазиятга қараб алоҳида мағлубиятга учратгани, имкониятдан тўғри фойдалана олмаган ғанимлари шармандали ва калтабин сиёсат юритганини кўрсатади.

15. Амир Темур давлатчилигида ҳар бир соҳага катта эътибор қаратилган. Унда сиёсий, иқтисодий, маънавий соҳаларнинг уйғунлиги таъминланган. Бунда давлат ва фуқароларнинг манфаатлари инобатга олинган. Давлат бошқаруви ихчамлаштирилиб, тезкорлик, самарадорлик ва сифатга эътибор берилган. Бу даврда минтақаларда фаол геосиёсий фаолият юритилган. Мамлакат хавфсизлиги, муҳофаа ишлари пухта ташкиллаштирилган. Ҳарбий соҳанинг такомиллаштирилиши давлатда барқарор вазиятнинг ўрнатилишига, шунингдек, минтақаларда фаол ҳаракатлар олиб борилишига, вазиятларни назорат қила олишга замин яратган, у давлатнинг куч-қудрати рамзи саналган.

Бир сўз билан айтганда, Амир Темур давлатида бошқарувнинг ҳар бир соҳаси пухта ишлаб чиқилган ва мукамал давлатчилик назарияси яратилган. Бу сиёсий таълимот давлатчилик асосларини кучайтиришга, ҳар бир соҳада кучли ижобий ўзгаришлар юзага келишига олиб келган.

Тадқиқот иши юзасидан қуйидаги тавсиялар бериледи:

Ушбу монография ишидан Ўзбекистон давлатчилиқ тарихини ёритишда, Амир Темур салтанатининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тарихи, жаҳон тарихининг ўрта асрлар қисмини ёзишда фойдаланиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси тингловчиларига махсус курс ташкил этиш мумкин.

Тадқиқот натижаларидан олий таълим тизимида «Ўзбекистон тарихи», «Жаҳон тарихи», «Ўзбекистон давлатчилиғи тарихи», «Сиёсатшунослик», «Фалсафа», «Давлат ва ҳуқуқ назарияси», «Сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи», «Марказий ва маҳаллий давлат бошқаруви асослари» ва бошқа фанлардан Амир Темур мавзусига оид баъзи қўшимчаю ўзгартиришлар киритишда, маъруза матнлари, ўқув дастурлари, қўлланмалар тузишда, махсус курслар ўқишда фойдаланиш мумкин.

Тадқиқот натижаларидан ўрта асрларнинг Амир Темур давлатчилиғи билан боғлиқ халқаро муносабатлар ва дипломатия тарихини ёритишда фойдаланиш мумкин.

Амир Темур давлатчилиғи тарихини ёзишда турли соҳа мутахассислари билан темуршунос олимларнинг кенг ҳамкорлигини таъминлаш лозим.

Монографиядаги мавжуд маълумотлардан давлат бошқарув органлари раҳбарлари фойдаланишлари мумкин.

Мазкур иш натижаларидан ёшларни миллий ўзликни англаш, ватанпарварлик, юртга садоқат, умуман, комил инсон қилиб тарбиялашда фойдаланиш мумкин.

Ҳарбий билим юртлари, Миллий хавфсизлик институти талабаларига маърузалар ўқишда фойдаланиш мумкин.

Амир Темур ва темурийлар салтанати давлатчилиқ тарихини ўрганиш марказини ташкил этиш, унда кенг қамровли фундаментал тадқиқотлар олиб бориш, турли тилларда чоп этиладиган «Амир Темур ва темурийлар» номли илмий журнал чоп қилиш, олинган муҳим натижаларни ушбу матбуотда мунтазам эълон қилиб боришга эришиш муҳим масаладир.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Меъёрий ҳужжатлар ва Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти И.А.Каримов асарлари

- 1.1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – 40 б.
- 1.2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Амир Темур таваллудининг 660 йиллигини нишонлаш тўғрисида»ги қарори // Тошкент ҳақиқати. 1995 йил 4 январь.
- 1.3. Каримов И.А. Амир Темур ҳақида сўз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 62 б.
- 1.4. Каримов И.А. Халқимиз бор экан, Амир Темур номи барҳаётдир. Темурийлар тарихи давлат музейининг очилиши маросимида сўзланган нутқ // Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Асарлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. V жилд. – Б.169.
- 1.5. Каримов И.А. Азалий буюклик маскани // Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Асарлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. V жилд. – Б.171 – 174.
- 1.6. Каримов И.А. Соҳибқирон камолга етган юрт // Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Асарлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. V жилд. – Б.175 – 178.
- 1.7. Каримов И.А. Адолат ва қудрат тимсоли // Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Асарлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. V жилд. – Б.179 – 180.
- 1.8. Каримов И.А. Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз // Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. Асарлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. V жилд. – Б.181 – 191.
- 1.9. Каримов И.А. Амир Темур давридаги бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бизга намуна бўлаверсин // Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б.25 – 30.
- 1.10. Каримов И.А. Амир Темур – фахримиз, ғуруримиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – 208 б.
- 1.11. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 32 б.

1.12. Каримов И.А. Эҳтиром // Амир Темур – фаҳримиз, ғуруримиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б.5 – 9.

1.13. Каримов И.А. Ўтмишсиз келажак, ҳамкорликсиз тараққиёт бўлмайди // Амир Темур – фаҳримиз, ғуруримиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б.10 – 24.

2. Манбалар

2.1. Абдурраззок Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн / Форс-тожик тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳли, луғатлар А.Ўринбоевники. – Тошкент: Фан, 1969. – 464 б.

2.2. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи турк / Нашрга тайёрловчилар Қ.Муниров ва Қ.Маҳмудов. – Тошкент: Чўлпон, 1992. – 188 б.

Абу Тохирхўжа. Самария. – Тошкент: Камалак, 1994. – 144 б.

2.4. Бағирзода Мираббос. Амир Темурнинг Фарангистонга мактуби // Тошкент оқшоми. 1991. №1.

2.5. Алишер Навоий. Асарлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1965. XII жилд. – 216 б.

2.6. Алишер Навоий. Асарлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1967. XIV жилд. – 270 б.

2.7. Амир Темурнинг Боязид Елдиригга йўллаган мактуби // Халқ сўзи. 1996 йил 10 февраль.

2.8. Амир Темур Гўрагон. Зафар йўли / Ашраф Аҳмедов таржимаси ва раҳбарлигида чоп этилган. – Тошкент: Нур, 1992. – 110 б.

2.9. Амир Темур Гўрагоний. Зафарнома / Нашрга тайёрловчилар, сўзбоши, луғат ва изоҳ муаллифлари Ҳ.Бобобеков, Ҳ.Бобоев, А.Қуронбеков. – Тошкент, 2000. – 136 б.

2.10. Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида / Б.Аҳмедов таҳрири остида. – Тошкент: Фан, 1996. – 296 б.

2.11. Амир Темур Гўрагон. Қиссаи Темур (Малфузоти Темурий) / Араб алифбосидан кирилл алифбосига ўгириш, сўзбоши, луғат ва изоҳ муаллифлари Ҳ.Бобобеков, Ҳ.Бобоев, А.Қуронбеков. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 1108 б.

2.12. Амир Темурнинг Франция кироли Шарл VI га мактуби // Амир Темур ва Франция. – Тошкент: Адолат, 1996. – 74 б.

2.13. Амир Темурнинг ўгли Мирзо Мироншоҳнинг христиан шоҳ ва шаҳзодаларга йўллаган мактуби // Амир Темур ва Франция. – Тошкент: Адолат, 1996. – Б.78 – 79.

2.14. Аҳмедов Б.А. Хондамир. – Тошкент: Фан, 1965. – 54 б.

2.15. Аҳмедов Б.А. Ўзбекистон халклари тарихи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991. – 174 б.

2.16. Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони / Форс тилидан Б.Аҳмедов таржимаси. – Тошкент: Фан, 1967. – 86 б.

2.17. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Тошкент: Юлдузча, 1989. – 368 б.

2.18. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур / Сўзбоши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У.Уватов. – Тошкент: Меҳнат, 1992. I китоб. – 328 б.

2.19. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур / Сўзбоши, араб тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи У.Уватов. – Тошкент: Меҳнат, 1992. II китоб. – 192 б.

2.20. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи / Б.Аҳмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳрири остида. – Тошкент: Чўлпон, 1994. – 352 б.

2.21. Керен Л., Саидов А. Амир Темурнинг дипломатик ёзишмалари // Амир Темур ва Франция. – Тошкент: Адолат, 1996. – Б.72 – 82.

2.22. Низомиддин Шомий. Зафарнома / Форс тилидан ўғирувчи Юнусхон Ҳакимжонов. Таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир Асомиддин Ўринбоев. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 528 б.

2.23. Руи Гонсалес де Клавихо. Самарқанддаги Амир Темур саройига саёҳат кундалиги (1403 – 1406 йиллар) // Санъат. – Тошкент, 1990. №8. – Б.22 – 23.

2.24. Тарихдан сабоқлар / Нашрга тайёрловчи Б.А.Аҳмедов. – Тошкент: Фан, 1994. – 320 б.

2.25. Темур тузуклари / Форс тилидан Алихонтўра Соғуний ва Ҳ.Кароматов таржимаси // Шарк юлдузи. – Тошкент, 1989. №8. – Б.131 – 179.

2.26. Темур тузуклари / Проф. Б.Аҳмедов таҳрири остида. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – 200 б.

2.27. Темур тузуклари / Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. Сўзбоши ва изоҳлар, умумий

таҳрир академик Б.Аҳмедовники. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. – 344 б.

2.28. Темур тузуклари / Форсча матндан Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. Сўзбоши муаллифи ва масъул муҳаррир Муҳаммад Али. – Тошкент: Шарқ, 2005. – 160 б.

2.29. Ҳофизи Абро. (Низомиддин) Шомийнинг «Зафарномаи шоҳий» асарига илова // Низомиддин Шомий. Зафарнома. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 382 б.

2.30. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома (Мовароуннаҳр воқеалари 1360 – 1370) / Масъул муҳаррир, сўзбоши муаллифи ва нашрга тайёрловчи А.Ўринбоев, О.Бўриев таржимаси. – Тошкент: Камалак, 1994. – 288 б.

2.31. Шарафуддин Али Ўзидий. Зафарнома / Сўзбоши, таъдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари Ашраф Аҳмад, Ҳайдарбек Бобобеков. – Тошкент: Шарқ, 1997. – 384 б.

2.32. Хондамир. Дастур ул-вузаро. ЎзФА Шарқшунослик институтининг кўлёмалар фонди. Инв. №55/1, №5524.

2.33. Хондамир. Номаи номий. ЎзР ФА Шарқшунослик институтининг кўлёмалар фонди. Инв. №801.

2.34. Хондамир. Маъосир ул-мулук. – Техрон, 1994. – 378 с.

2.35. Ўринбоев А., Бўриев О. Фиёсиддин Наққошнинг Хитой сафарномаси. – Тошкент: Фан, 1991. – 56 б.

2.36. Автобиография Тамерлана / Перевод с тюркского Нила Лыкошина. – Ташкент, 1894. – 116 с.

2.37. Гияс ад-Дин Али. Дневник похода Тимура в Индию / Перевод с персидского, предисловие и примечания А.А.Семенова. – М.: Наука, 1958. – 206 с.

2.38. Захираддин Муҳаммад Бабур. Бабур-наме (Записки Бабура) / Пер. М.Салье. – Ташкент: АН РУз., 1956. – 530 с.

2.39. Мирза Муҳаммад Хайдар. Тарихи Рашиди / Введение, пер. с перс. А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой и Л.М.Епифановой. – Ташкент: Фан, 1996. – 728 с.

2.40. Му'изз ал-ансаб (Прославляющие генеологии) // История Казахстана в персидских источниках. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 672 с.

2.41. Рашид-ад-дин Фазлаллах Хамадани. Сборник летописей / Пер. с перс. А.К.Арендса. Под ред. А.А.Ромаскевича, Е.Э.Бертельса, А.Ю.Якубовского. – М.-Л.: Наука, 1946. Т.III. – 340 с.

2.42. Руи Гонсалес Де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403 – 1406 г.) / Пер. со страоисп. предисл. и коммент. И.С.Мироковой. – М.: Наука, 1990. – 212 с.

2.43. Собрание восточных рукописей Института Востоковедения АН РУз. История / Составители Д.Ю.Юсупова, Р.П.Джалилова. – Ташкент: Фан, 1998. – 536 с.

2.44. Уложение Тимура (Тамерлана) / Под. ред. Н.П.Остроумова. – Казань, 1894. – 116 с.

2.45. Тамерлан. Эпоха. Личность. Деяния / Составление, обработка и подготовка текста Р.Рахмоналиева. – М.: Гураш, 1992. – 544 с.

2.46. Уложение Тимура / Под ред. И.Муминова. – Ташкент: Наука, 1968. – 168 с.

2.47. Фасих Ахмад ибн Джалалиддин Мухаммад ал-Хавафи. Муджмал-и Фасихи (Фасихов свод) / Пер. с перс. комментарии и указатели Д.Ю.Юсуповой. – Ташкент: Фан, 1980. – 346 с.

2.48. Шараф ад-Дин Али Йазди. Зафар-наме / Подг. к печати, предисл., примеч. и указатели А.Урунбаева. – Ташкент: Фан, 1972. – 1270 с.

3. Бир жилдли китоблар, монографиялар

3.1. Абдураимов М. Темур ва Тўхтамиш. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2000. – 80 б.

3.2. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. Энг қадимги даврдан Россия босқинига қадар. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 368 б.

3.3. Азимов Э. Амир Темур салтанати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. – 88 б.

3.4. Ака Исмоил. Буюк Темур давлати / Туркчадан Т.Қаҳҳор таржимаси. – Тошкент: Чўлпон, 1996. – 152 б.

3.5. Алимов Р.А. Соҳибқирон Амир Темур (Методик тавсиянома). – Тошкент, 1995. – 102 б.

Амир Темур ўғитлари. – Тошкент: Наврўз, 1992. – 12 б.

3.7. Амир Темур жаҳон тарихида / Иш раҳбари проф. С.Саидқосимов. – Тошкент: Шарқ, 1996. – 294 б.

3.8. Амир Темур жаҳон тарихида. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 304 б.

3.9. Амир Темур ва унинг дунё тарихида тутган ўрни. – Тошкент: Фан, 1996. – 320 б.

3.10. Амир Темур васиятлари, маслаҳатлари, танбеҳлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2001. – 80 б.

3.11. Амир Темур ва темурийлар даврида маданият ва санъат. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1996. – 88 б.

3.12. Аҳмедов Б.А. Хондамир. – Тошкент: Фан, 1965. – 54 б.

3.13. Аҳмедов Б.А. Тарихдан сабоқлар. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 430 б.

3.14. Аҳмедов Б. Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати // Амир Темурни ёд этиб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.5 – 22.

3.15. Аҳмедов Б.А. Амир Темурни ёд этиб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 368 б.

3.16. Аҳмедов Б. Миллий тарбия сарчашмалари // Амир Темурни ёд этиб. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.125 – 126.

3.17. Аҳмедов Б.А. Амир Темур. Ривоят ва ҳақиқат. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. – 94 б.

3.18. Аҳмедов Н., Бадиров А. Амир Темур ва темурийлар даври тарихига кириш (маърузалар матни). – Самарқанд: СамДУ, 1999. – 74 б.

3.19. Аҳмедов Б. Амир Темур дарслари. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 96 б.

3.20. Бобоев Ҳ.Б. Алишер Навоий буюк давлат арбоби. – Тошкент: Фан, 1962. – 64 б.

3.21. Бобоев Ҳ.Б. Ўзбекистонда сиёсий ва ҳуқуқий таълимотлар тарихи. – Тошкент: Университет, 1987. – 72 б.

3.22. Бобоев Ҳ.Б. Амир Темур ва Темурийлар салтанати. – Тошкент: Камалак, 1996. – 200 б.

3.23. Бобоев Ҳ.Б., Норматов К. Миллий давлатчилик ҳақида. – Тошкент: Ёзувчи, 1999. – 48 б.

3.24. Хусайн Бойқаро. Рисола / Нашрга тайёрловчилар Алибек Рустам ва Каримбек Ҳасан. – Тошкент: Шарқ, 1991. – 44 б.

3.25. Бўриев О. Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – 186 б.

3.26. Вамбери Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1990. – 96 б.

3.27. Дадабоев Ҳ. Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – 96 б.

3.28. Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустақиллиги учун курашларнинг тарихи (милоддан аввалги асрлардан то 1991 йил 31 августгача). – Тошкент: Шарқ, 2001. – 448 б.

3.29. Каримов С.К. Амир Темур: дин ва тасаввуф. – Тошкент: Фан, 1997. – 100 б.

3.30. Кароматов Ҳ. Айрим атамалар ва тарихий истилоҳларнинг изоҳли луғати // Низомиддин Шомий. Зафарнома. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.506 – 521.

3.31. Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. – Тошкент: Адолат, 1996. – 88 б.

3.32. Керен Л. Амир Темур салтанати / Француз тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи Б.Эрматов. – Тошкент: Маънавият, 1999. – 224 б.

3.33. *Логофет Д.Н. Бухоро тоғлари ва текисликларида // Сомон йўли.* – Тошкент: Камалак, 1992. – Б.72 – 73.

3.34. Лунин В.Б. Амир Темур ва унинг даврига оид манбалар // Темур ва Улугбек даври тарихи. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. – Б.254 – 264.

3.35. Мўминов И.М. Амир Темурнинг Ўрта Осиё халқлари тарихида тутган ўрни ва роли. – Тошкент: Фан, 1969. – 46 б.

3.36. Муқимов З.Ю. Ўзбекистон ҳуқуқининг тарихий манбалари. – Самарқанд: Зарафшон, 1995. – 126 б.

3.37. Муҳаммаджонов М. Амир Темур ва Темурийлар салтанати. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1994. – 128 б.

3.38. Муҳаммаджонов А.Р. Темур ва Темурийлар салтанати. – Тошкент: Фан, 1996. – 128 б.

3.39. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаев Е.В. Қадимги Ўзбекистон цивилизацияси: давлатчилик ва ҳуқуқ тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Адолат, 2001. – 266 б.

3.40. Темур ва Улугбек даври тарихи. – Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти, 1996. – 264 б.

3.41. Тошқулов Ж.Т. Ўзбекистон халқлари сиёсий ва ҳуқуқий фикрлари тарихи (XVII – XIX асрлар). – Тошкент: Ўзбекистон, 1995. – 352 б.

3.42. Ғойибов Н. Амир Темур даври маънавияти. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 2001. – 48 б.

3.43. Хукхэм Х. Етти иклим султони / Рус тилидан Ҳ.Тўрабеков ва Ш.Сокин таржимаси. – Тошкент: Адолат, 1999. – 320 б.

3.44. Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Тошкент: Ёзувчи, 1999. – 354 б.

3.45. Яхшиликов Ж., Аҳадов Ш. Темурийлар маънавияти (Илгариги манбалар ва янги тадқиқотлар асосида). – Тошкент: Фан, 1999. – 164 б.

3.46. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи очерклари / Масъул муҳаррир Д.А.Алимова, Э.В.Ртвеладзе. – Тошкент: Шарқ, 2001. – 224 б.

3.47. Ўринбоев А., Бўриев О. Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида. – Тошкент: Халқ мероси, 1996. – 166 б.

3.48. Қадимги Кеш-Шаҳрисабз тарихидан лавҳалар. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 208 б.

3.49. Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – М.: Наука, 1965. – 380 с.

3.50. Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темури. – Ташкент: Университет, 1999. – 264 с.

3.51. Ахмад Дониш. История Мангитской династии. – Душанбе: Дониш, 1967. – 140 с.

3.52. Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии / Пер. с англ. и прим. П.А.Грязневича. – М.: Наука, 1971. – 324 с.

3.53. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – М.-Л.: АН СССР, 1950. – 480 с.

3.54. Григорьев В.В. История монголов. От древнейших времен до Тамерлана. – СПб.: Тип. К.Крайя, 1834. – 160 с.

3.55. Гулямов Я.Г. К истории орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Ташкент: АН УзССР, 1957. – 314 с.

3.56. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: Товарищество КМК, 1993. – 620 с.

3.57. Жан-Поль Ру. Тамерлан / Пер. с фр. Е.А.Соколова. Послел. В.Л.Егорова. – М.: Молодая гвардия, 2004. – 260 с.

3.58. Жизнь Тимура. Сочинения Лянгле / Пер. с франц. Н.Суворова. – Ташкент, 1890. – 72 с.

3.59. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XIV – XV вв.). – М.: ИВАН СССР, 1958. – 248 с.

- 3.60. История Индии в средние века. – М.: Наука, 1968. – 294 с.
- 3.61. Кары-Ниязов Т.Н. Астрономическая школа Улугбека. – М.-Л., 1950. – 332 с.
- 3.62. Кобзева О.П. История изучения Великого Шелкового пути во второй половине XIX – в начале XX вв. – Ташкент: Заркалам, 2006. – 160 с.
- 3.63. Леонов И.И. Улугбек – великий астроном XV века. Изд. 2-е. – М., 1950.
- 3.64. Логофет Д.Н. Страна бесправия. Бухарское ханство и его современное состояние. – СПб., 1909. – 340 с.
- 3.65. Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии XIV – XV вв. – Душанбе, Дониш, 1966. – 130 с.
- 3.66. Мукминова Р.Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в. по материалам «Вақф-наме». – Ташкент: Наука, 1966. – 354 с.
- 3.67. Мукминова Р.Г. Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XVI в. – Ташкент: Фан, 1976. – 234 с.
- 3.68. Мукминова Р.Г. Социальная дифференциация населения городов Узбекистана в XV – XVI вв. – Ташкент: Фан, 1985. – 136 с.
- 3.69. Муминов И.М. Роль и место Амира Тимура в истории Средней Азии: в свете данных письменных источников. – Ташкент: Наука, 1968. – 46 с.
- 3.70. Петрушевский И.П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII – XIV вв. – М.-Л.: АН СССР, 1960. – 492 с.
- 3.71. Петрушевский И.П. Ислам в Иране VII – XV веках (курс лекций). – Л.: ЛГУ, 1966. – 400 с.
- 3.72. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Выдающиеся памятники архитектуры Узбекистана. – Ташкент: Художественная литература, 1958. – 292 с.
- 3.73. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. История искусства Узбекистана с древнейших времен до середины XIX века. – М.: Искусство, 1965. – 418 с.
- 3.74. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х. Амир Темур в зеркале мировой науки. – Ташкент: Мир, экономика и право, 1999. – 112 с.
- 3.75. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х., Абдуллаева Е.В. Очерки по истории цивилизации древнего Узбекистана: государственность и право. – Ташкент: Адолат, 2000. – 352 с.

3.76. Хукхэм Х. Властитель семи созвездий / Перевод с английского Г.Хидоятова. – Ташкент: Адолат, 1995. – 320 с.

3.77. Юсупова Д.Ю. Жизнь и труды Хондамира. – Ташкент: Фан, 2006. – 328 с.

3.78. Якубовский А.Ю. Самарканд при Тимуре и тимуридах. Очерк. – Л., 1933. – 68 с.

3.79. Я – Темур, властитель вселенной / Составитель Марсель Брион (Франция). Отв. редакторы А.Ахмедов, Д.Юсупова. – Ташкент, 2007. – 504 с.

4. Кўп жилдли китоблар ва туркум нашрлар

4.1. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. – Тошкент: Ёзувчи, 1996. – 272 б.

4.2. Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – 206 б.

4.3. Муқимов З.Ю. Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи (тарихий-ҳуқуқий тадқиқот). – Самарқанд: Зарафшон, 1998. I қисм. – 312 б.

4.4. Тожихонов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. – Тошкент: Ўзбекистон ИИВ академияси, 1998. 1-жилд. – 336 б.

4.5. Ҳамроев Т. Амир Темур ва илм-маърифат // Амир Темур сабоқлари. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1999. 2-қисм. – Б.11 – 12.

4.6. Ахмедов Б.А. Из истории политической жизни Хорезма XV в. Серия ОН. – Ташкент: АН Уз ССР, 1965. №5. – С.45 – 53.

4.7. Арунова М.Р. К истории народных выступлений в государстве Тимуридов в XV в. // КСИВ АН СССР. – М.: Наука, 1960. Т.XVII. – С.34 – 36.

4.8. Бартольд В.В. Народное движение в Самарканде 1365 года // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. – СПб., 1907. Т.XVII. – С.1 – 19.

4.9. Бартольд В.В. О погребении Тимура // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. – Пгр., 1916. Т.XXVII. – С.1 – 32.

4.10. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – СПб., 1898. Тексты. – С.201; Исследование. – СПб., 1900. Ч.1. – 574 с.

- 4.11. Бартольд В.В. Тимур // Энциклопедический словарь. – М.-СПб.: Браконгауз-Ефран, 1901. Т.XXX. – С.195 – 197.
- 4.12. Бартольд В.В. Народное движение в Самарканде 1365 года // Записки Восточного отделения Русского археологического общества. – СПб., 1907. Т.XVII. – С.1 – 19.
- 4.13. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. – М., 1963. Т.I. – 762 с.
- 4.14. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана // Сочинения. – М., 1963. Т.2. Ч.I. – С.265 – 267.
- 4.15. Бартольд В.В. Географический очерк Мавераннахра // Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М., 1963. Т.I. – С.114 – 237.
- 4.16. Бартольд В.В. История Туркестана (конспекты по истории Туркестана с древнейших времен до завоевания его русскими) // Сочинения. – М., 1963. Т.2. Ч.I. – С.157 – 162.
- 4.17. Бартольд В.В. Улугбек и его время // Сочинения. – М., 1964. Т.II. Ч.2. – С.25 – 174.
- 4.18. Бартольд В.В. Мир Алишер и политическая жизнь (Алишер Навои) // Сочинения. – М., 1964. Т.II. Ч.2. – С.198 – 260.
- 4.18. Бартольд В.В. Двенадцать лекции по истории тюркских народов Средней Азии // Сочинения. – М., 1968. Т.V. – С.17 – 192.
- 4.19. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана // Сочинения. – М., 1971. Т.VII. – С.31 – 225.
- 4.20. Бартольд В.В. Исторический обзор // Сочинения. – М., 1971. Т.VII. – С.227 – 234.
- 4.21. Бартольд В.В. Хафиз-Абру и его сочинения // Сочинения. – М., 1973. Т.VIII. – С.74 – 97.
- 4.22. Бартольд В.В. Новый источник по истории Тимуридов // Сочинения. – М., 1973. Т.VIII. – С.546 – 574.
- 4.23. Гафуров Б.Г. История таджикского народа. – М., 1955. Т.I. – 322 с.
- 4.24. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. – Душанбе: Ирфон, 1989. Кн.II. – 212 с.
- 4.25. Грановский Т.Н. Тимур // Полн. собр. соч. – СПб., 1905. Т.I. – С.341 – 352.
- 4.26. Гулямов Я.Г., Семенов А.А. Исторические знания у народов Средней Азии (в XI – XVI вв.) // Очерки исторической науки в СССР. – М.: АН СССР, 1955. Т.I. – 254 с.

- 4.27. История Азербайджана. С древнейших времен до присоединения Азербайджана к России. – Баку, 1958. Т.І. – 302 с.
- 4.28. История Грузии. – Тбилиси, 1950. Часть I. – 284 с.
- 4.29. История народов Узбекистана. С древнейших времен до начала XVI в. / Авторы К.В.Тревер, А.Ю.Якубовский, М.Э.Воронец. Под ред. С.П.Толстова, Ю.В.Захидова, Я.Г.Гулямова и Р.Н.Набиева. – Ташкент, 1950. Т.І. – 474 с.
- 4.30. Возникновение и развитие феодального строя (VI – XVI вв.) // История таджикского народа / Под. ред. Б.Г.Гафурова, И.М.Беленицкого. – М.: Наука, 1964. Т.ІІ. Кн.1. – 492 с.
- 4.31. История Туркменской ССР. С древнейших времен до конца XVIII века. – Ашхабад: АН Туркменской ССР, 1957. Т.І. – 496 с.
- 4.32. История Узбекской ССР в 4-х томах. С древнейших времен до середины XIX вв. – Ташкент: Фан, 1967. Т.І. – 772 с.
- 4.33. История Узбекской ССР / Под ред. М.Г.Вахабова и др. – Ташкент, 1956. Т.І. – 498 с.
- 4.34. Киргизия при Тимуре и тимуридах // История Киргизии. – Фрунзе, 1969. Вып.І. – С.183 – 225, 243 – 245.
- 4.35. Маркс К. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса. Т.V – VI. – М.: Госиздат, 1939. Т.ІІ. – С.44.
- 4.36. Массон М.Е. Самаркандский Регистан // Труды САГУ. Новая серия. – Ташкент, 1950. Вып.2. – С.75 – 80.
- 4.37. Массон М.Е., Пугаченкова Г.А. Шахрисабз при Тимуре и Улугбеке. Труды САГУ, новая серия. Археология Средней Азии. – Ташкент, 1953. Вып.61. Гуманитарные науки. Кн.6. – С.17 – 97.
- 4.38. Материалы по истории туркмен и Туркмении. XVI – XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники / Под ред. акад. В.В.Струве, А.К.Боровкова, А.А.Ромаскевича, П.П.Иванова. – М.-Л.: АН СССР, 1938. Т.ІІ. – 700 с.
- 4.39. Махмудов Н. Из истории земельных отношений и налоговой политики государства тимуридов // Вакуфное землевладение. – Душанбе: ИВАН Тадж ССР. ООН. 1963. №1 (32). – С.21 – 33.
- 4.40. Махмудов Н. Феодальная рента и налоги при Тимуре и тимуридах // Труды ТаджГУ, Серия исторических наук. СССР. – Душанбе, 1967. Вып.ІІ. – С.60 – 80.

4.41. Петрушевский И.П. Движение сербедаров в Хорасане // УЗИБ. История и экономика стран Ближнего и Среднего Востока. – М., 1956. Т. XIV. – С. 91 – 162.

4.42. Пугаченкова Г.А. Садово-парковое искусство Средней Азии в эпоху Тимура и тимуридов // Труды САГУ, новая серия. – Ташкент, 1951. Вып. 23. Гуманитарные науки. Кн. 4. – С. 143 – 168.

4.43. Росляков А.А. Военное искусство Средней Азии и Казахстана VI – XV вв. // ТуркмГУ. Ученые записки. – Ашхабад, 1962. Вып. 21. – С. 78 – 79.

4.44. Строева В.Л. Возникновение государства Тимура // Ученые записки ЛГУ. История и филология стран Востока. Серия востоковедческих наук. – ЛГУ, 1952. №128. Вып. 3. – С. 70 – 75.

4.45. Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV века. Сношения Тимура с Византией и Францией // Труды УзГУ. Новая серия. – Самарканд, 1956. Вып. 61. – С. 179 – 200.

4.46. Умняков И.И. Малоизвестный французский источник о Тимуре // Труды СамГУ. Новая серия. История. – Самарканд, 1960. Вып. 6. – С. 173 – 199.

4.47. Хасанов А. Из истории дипломатических отношений Средней Азии с Египтом в конце XIV – в начале XV вв. // Сборник науч. трудов. ТашГУ. Востоковедение. – Ташкент, 1981. №5. – С. 130.

4.48. Шлоссер Ф. Всемирная история. – М., 1870. Т. 8. – С. 56.

4.49. Якубовский А.Ю. Государство Тимура // История Узбекской ССР. Кн. 1. – Ташкент, 1955. Т. I. – С. 313 – 334.

5. Монография ва монография авторефератлари

5.1. Зайнуddинов О.З. Ўзбекистонда божхона тизими ва унинг ўзбек давлатчилигида тутган ўрни (1991 – 2001): Тарих фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент: ЎЗМУ, 2002. – 28 б.

5.2. Маматов Х.Т. «Темур тузуклари»да давлат ва ҳуқуқ масаласи: Юрид. фан. номз... дисс. – Тошкент: ИИВА, 2002. – 156 б.

5.3. Муҳаммедов Х.М. Мовароуннаҳрда давлатчилик ривожланишининг муаммолари (VII – XIII асрлар): Юрид. фан. номз... дисс. автореф. – Тошкент: ИИВ академияси, 2001. – 26 б.

5.4. Тўлаганов А.А. Амир Темурнинг ўзбек давлатчилигининг ривожланишида тутган ўрни ва мавқеи («Темур тузуклари» асосида): Юрид. фан. докт... дисс. автореф. – Тошкент: ИИВА, 1996. – 48 с.

5.5. Ульжаева Ш.М. XX асрнинг 50 – 60-йилларида Амир Темур ва темурийлар даври тарихшунослиги (шўро адабиётлари мисолида): Тарих фан. номз... дисс. – Тошкент: ЎЗР ФА ТИ, 1999. – 154 б.

5.6. Усмонов Б.А. Амир Темур ҳаёти ва давлатчилик фаолиятининг Россия тарихшунослигида ёритилиши: Тарих фан. номз... дисс. – Тошкент: ЎЗР ФА ШИ, 2004. – 166 б.

5.7. Хидиров С. Амир Темур давлатининг ташкил топиши ва давлат тузуми: Юрид. фан. номз... дисс. – Тошкент: ИИВА, 2002. – 178 с.

5.8. Абиджонова Д.С. Маверауннахр эпохи правления Амира Темура в англоязычной историографии 60 – 90-х годов XX в.: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Ташкент: Уз ФА ИИ, 2001. – 26 с.

5.9. Ишанова Ш.А. Нормы шариата и их применение казыйскими судами в Средней Азии до 1924 года: Автореф. дисс... канд. юрид. наук. – Ташкент: ТГЮИ, 1993. – 24 с.

5.10. Махмудов Н. Из истории аграрных отношений в Средней Азии в эпоху Тимура и тимуридов: Автореф. дисс... канд. ист. наук. – Душанбе: ДГУ, 1965. – 18 с.

5.11. Мукумов З. Основные исторические источники права в Узбекистане (VIII – XIX вв.): Автореф. дисс... докт. юрид. наук. – Ташкент: АВД УзР, 1998. – 48 с.

5.12. Юсупова Д.Ю. Творческое наследие Хондамира как источник по истории культуры Центральной Азии XVI в.: Автореф. дисс... докт. ист. наук. – Ташкент: ИВ АН Уз, 2001. – 52 с.

6. Журналлардаги мақолаларга ҳаволалар

6.1. Аҳмедов Б. «Темур тузуклари» ҳақида икки оғиз сўз // Шарқ юлдузи. – Тошкент, 1989. №8. – Б.27 – 32.

6.2. Болтаев А. Амир Темур муҳри ҳақида // Шарқшунослик. – Тошкент, 1993. №4. – Б.108 – 109.

6.3. Бўриев О. Амир Темур даврида Мовароуннаҳр ва Мўғулистон муносабатлари // Шарқшунослик. – Тошкент, 1996. №7. – Б.37 – 44.

6.4. Жужжоний А. Амир Темурнинг ҳуқуқий қарашлари // Ҳаёт ва қонун. – Тошкент, 1997. №7. – Б.11 – 19.

6.5. Исматуллоҳ Х. Соҳибқирон ва хорижий дунё. Венеция архивларидаги Амир Темурга оид ҳужжатлар // Иқтисод ва ҳисобот. – Тошкент, 1996. №9. – Б.72 – 78.

6.6. Каримов С.К. Фоний бўлмаган ... (Амир Темур ва тасаввуф) // Гулистон. – Тошкент, 1996. №5. – Б.10 – 16.

6.7. Каримова Н. Темурийлар билан Хитой алоқалари (Хитой манбалари бўйича) // Шарқшунослик. – Тошкент, 1996. №7. – Б.46 – 48.

6.8. Каримов Ғ., Ҳабибуллаев А. Амир Темур ва Темурийлар давлатининг дипломатик алоқалари // Жамият ва бошқарув. – Тошкент, 1998. №1. – Б.34 – 37.

6.9. Маннонов Б.С. Амир Темур дипломатияси // Шарқшунослик. – Тошкент, 1996. №7. – Б.10 – 37.

6.10. Маннонов Б. Ўзбек дипломатияси тарихи муаммолари // Шарқшунослик. – Тошкент, 1993. №4. – Б.128.

6.11. Муқимов З. Амир Темур нега хонлик мансабини олманган? // Гулистон. – Тошкент, 1998. №3. – Б.20 – 21.

6.12. Назаров Х. Соҳибқирон ва шарқона демократия // Ҳаёт ва қонун. – Тошкент, 1996. №4. – Б.3 – 9.

6.13. Назаров Х. Соҳибқироннинг адолат ҳақидаги таълимоти // Ҳаёт ва қонун. – Тошкент, 1996. №8. – Б.5 – 10.

6.14. Салоҳиддинов З. Тарихий жасорат ёхуд жавонмардлик сабоқлари // Гулистон. – Тошкент, 1996. №4. – Б.13.

6.15. Тошқулов Ж. Меросдан сабоқ – келажакка ойдин йўл // Ҳаёт ва қонун. – Тошкент, 1994. №12. – Б.58 – 62.

6.16. Тўлаганов А.А. Амир Темурнинг уч тамойили // Ҳаёт ва қонун. – Тошкент, 1996. №9. – Б.8 – 10.

6.17. Уватов У. Амир Темур ва мамлуқлар // Шарқшунослик. – Тошкент, 1996. №7. – Б.60 – 72.

6.18. Усмон О. Ваҳдат шаробини ичдим (Яссавия тариқати) // Мулоқот. – Тошкент, 1991. №6. – Б.12 – 20.

6.19. Хидиров С. Амир Темур салтанати // Қонун ҳимоясида. – Тошкент, 2001. №4. – Б.33.

6.20. Фуломов С. Амир Темур билан Аҳмад ибн Увайс Жалойир муносабатларига доир // Шарқшунослик. – Тошкент, 1997. №8. – Б.196 – 200.

6.21. Фуломов С. Амир Темур ва Боязид муносабатлари // Шарқшунослик. – Тошкент, 1996. №7. – Б.74 – 83.

6.22. Қораев С. Сўз мулки // Шарқшунослик. – Тошкент, 1995. №6. – Б.171.

6.23. Абдураимов М.А. Обзор литературы, посвященной Тимуру и тимуридам, изданной в Узбекистане в 60-х годах // История СССР. – М., 1973. №5. – С.83 – 90.

6.24. Беленицкий А.М. К истории феодального землевладения в Средней Азии и Иране в тимуридскую эпоху (XIV – XV вв.) // Историк марксист. – М., 1941. №4. – С.43 – 58.

6.25. Заходер Б. Империя Тимура // Исторический журнал. – М., 1941. №6. – С.78 – 88.

6.26. Лунин Б.В. История культуры и искусства времени тимуридов в советской литературе. Библиографический указатель // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1969. №8 – 9. – С.101 – 145.

6.27. Лунин Б. Новая книга о Тимуре и не сбывшиеся надежды её читателей // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1992. №9 – 10. – С.66 – 70.

6.28. Новосельцев Н.П. Об исторической оценке Тимура // Вопросы истории. – М., 1973. №3. – С.3 – 20.

6.29. Пугаченкова Г.А. Страницы из истории тимуридской культуры // Народы Азии и Африки. – М., 1961. №4. – С.20 – 25.

6.30. Юсупова Д.Ю. Развитие образования в эпоху Амира Темура и тимуридов // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1996. №7 – 10. – С.106 – 109.

7. Илмий ишлар тўпламларига ҳаволалар

7.1. Алимов Ў. Шоҳрухияда олиб борилган янги тадқиқотлар // Темурийлар тарихига оид манбалар: муаммолар, мулоҳазалар: Республика илмий анжуман материаллари. – Тошкент: ТТДМ, 2003. – Б.78 – 84.

7.2. Амир Темур ва темурийлар даври: янги тадқиқотлар: Республика илмий анжумани материаллари. – Тошкент, 2005. 2-китоб. – 218 б.

7.3. Аҳророва С. Амир Темурнинг давлатни бошқариш услублари хусусида // Амир Темур ва темурийлар даври: янги тадқиқотлар: Республика илмий анжумани материаллари. – Тошкент: ТТДМ, 2005. – Б.169 – 174.

7.4. Бўриев О. Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари ва «Темур тузуклари» // Темурийлар тарихига оид манбалар: муаммолар, мулоҳазалар: Республика илмий анжумани материаллари. – Тошкент: ТТДМ, 2003. – Б.85 – 92.

7.5. Бўриев О. Клавихо «Кундалиги»да Мовароуннахр тавсифи // Амир Темур ва темурийлар даври: янги тадқиқотлар: Республика илмий анжумани материаллари. – Тошкент: ТТДМ, 2005. 2-китоб. – Б.47 – 63.

7.6. Бўриев О. Темурийлар давлатининг халқаро алоқалари географияси. // Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. – Тошкент: Ўзбекистон, 1997. – Б.92 – 134.

7.7. Каримов С.К. Амир Темур ижтимоий таълимотининг асосий тамойиллари // Ўрта Осиё социологик фикрлари тарихидан. – Самарқанд: СамДУ, 2000. – Б.259 – 311.

7.8. Кароматов Ҳ. «Темур тузуклари»ни Ўзбекистонда ўрганиш муаммолари // Темурийлар тарихига оид манбалар: муаммолар, мулоҳазалар: Республика илмий анжумани материаллари. – Тошкент: ТТДМ, 2003. – Б.54 – 65.

7.9. Маннонов Б. Амир Темурнинг муҳрлари ҳақида // Темурийлар тарихига оид манбалар: муаммолар, мулоҳазалар: Республика илмий анжумани материаллари. – Тошкент: ТТДМ, 2003. – Б.18 – 25.

7.10. Мустақиллик йилларида ижодий кадрлар тайёрлашнинг долзарб масалалари: Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент: ТДСИ, 2004. – 182 б.

7.11. Соғуний А. Олтин китоб ҳимояга мухтож эмас // «Ўзбегим» тўплами. – Тошкент: Правда Востока, 1992. – 236 б.

7.12. Тарихий манбашунослик муаммолари // ЎзМУ Илмий ишлар тўплами. – Тошкент: Университет, 2003. – 226 б.

7.13. Темурийлар даври маданий ёдгорликлари // Темурийлар тарихига оид манбалар: муаммолар, мулоҳазалар: Республика илмий анжумани материаллари. – Тошкент, ТТДМ, 2003. – 108 б.

7.14. Уватов У. Соҳибқирон араб муаррихлари нигоҳида // Темурийлар тарихига оид манбалар: муаммолар, мулоҳазалар: Республика илмий анжумани материаллари. – Тошкент: ТТДМ, 2003. – Б.34 – 42.

7.15. Эсонов М. Абу Наср Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри» асаридаги ғоявий асосларнинг Амир Темур давлат бошқарувидаги инъикоси // Амир Темур ва темурийлар даври: янги тадқиқотлар: Республика илмий анжумани материаллари. – Тошкент, 2005. 2-китоб. – Б.174 – 181.

7.16. Ўзбекистонда миллатлараро муносабатлар: тарих ва ҳозирги замон: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент: ЎзМУ, 2003. – 338 б.

7.17. Ўзбекистон Республикаси жаҳон ҳамжамияти тизимида. – Тошкент: ТДПУ, 2004. – 294 б.

7.18. Ўзбекистон давлатчилиги тараққиёт босқичлари. Олий ўқув юртлараро илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент: ЎзМУ, 2003. – 162 с.

7.19. Ўзбекистонда жамиятни модернизация қилишнинг долзарб муаммолари. Илмий-назарий анжуман материаллари. – Тошкент: ТКТИ, 2005. – 238 б.

7.20. Ўзбекистонда этнодемографик жараёнлар: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: ЎзМУ, 2005. I қисм. – 290 б.

7.21. Ўрта Осиёнинг маданий мероси. Илмий ишлар тўплами. – Тошкент, 2000. – 310 с.

7.22. Абдураимов М.А. К изучению истории социально-экономической жизни государства Тимуридов // Из истории развития общественно-экономической мысли в Узбекистане в XV – XVI вв. – Ташкент: Фан, 1960. – С.5 – 32.

7.23. Ахмедов Б. Улугбек и политическая жизнь Мовераннахра в первой половине XV века // Из истории эпохи Улугбека. Сб. статей. – Ташкент: Фан, 1965. – С.5 – 66.

7.24. Ахмедов Б. Политическая жизнь Маверауннахра при Амуре Темуре // Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур. – Ташкент: Университет, 1999. – С.18 – 59.

7.25. Беленицкий А.М. Из истории участия ремесленников в городских празднествах в Средней Азии в XIV – XV вв. // ТОВ-ГЭ. – Л., 1940. Т.II. – С.189 – 201.

7.26. Кляшторный С.Г. Предисловие // Бартольд В.В. Сочинения. – М.: Наука, 1968. Т.V. – С.6 – 7.

7.27. Мукминова Р.Г. Ремесло и торговля (при Тимуре и тимуридах) // История Самарканда. – Ташкент, 1969. Т.I. – С.195 – 212.

7.28. Мукминова Р.Г. Социальный состав населения // Ахмедов Б., Мукминова Р., Пугаченкова Г. Амир Темур. – Ташкент: Университет, 1999. – С.117 – 126.

7.29. Муминов И.М. К изданию факсимиле «Уложение Тимура» // Уложение Тимура. – Ташкент, 1968. – С.3 – 5.

7.30. Умняков И.И. Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы // История Самарканда. – Ташкент, 1969. – С.173 – 195.

7.31. Юсупова Д.Ю. Вопросы градостроительства в трудах Хондамира // Позднефеодальный город Средней Азии. – Ташкент, 1990. – С.157 – 162.

8. Конференция тезислари

8.1. Азамат Зиё. Амир Темур даврида давлат бошқаруви // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.12 – 13.

8.2. Амир Темур ва унинг дунё тарихидаги ўрни: Халқаро конференция маърузаларининг тезислари. – Самарқанд, 1996. – 118 б.

8.3. Амир Темур илм-фан ва маданият ҳомийси // Амир Темур ва унинг дунё тарихидаги ўрни: Халқаро конференция маърузаларининг тезислари. – Самарқанд: СамДУ, 1996. II қисм. – 232 б.

8.4. Асқаров А. Амир Темур ва Хоразм // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.39 – 40.

8.5. Бурхонов К.Л. Амир Темур давлати ва ягона Туркистон концепцияси // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни:

Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.38 – 39.

8.6. Нелсон Р. Амир Темур улкан стратег ва улкан сиёсатдон сифатида // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.33 – 34.

8.7. Маннонов Б.С. Амир Темур дипломатияси // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.104 – 107.

8.8. Маҳмудов В.Н. Амир Темурнинг ҳарбий саркардалик маҳорати // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.28.

8.9. Муқимов З. Амир Темур давлатида ҳуқуқнинг манбалари // Амир Темур ва унинг дунё тарихидаги ўрни: Халқаро конференция тезислари. – Самарқанд, 1996. – Б.67 – 68.

8.10. Муқимов З. Амир Темур «Тузуқлари» ҳуқуқнинг тарихий манбаи сифатида // Амир Темур илм-фан ва маданият ҳомийси: Халқаро конференция тезислари. – Самарқанд: СамДУ, 1996. Ж.II. – Б.135 – 136.

8.11. Муҳаммадиев Ш. «Темур тузуқлари»да жиноят ва жазо // Амир Темур ва унинг дунё тарихидаги ўрни: Халқаро конференция тезислари. – Самарқанд: СамДУ, 1996. – Б.155 – 156.

8.12. Муҳаммаджонов А.Р. XIV аср охири – XV асрларда ирригация ва ер эғалиги тарихидан // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.44 – 45.

8.13. Олимов У. Амир Темур даврида боғчилик санъати // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.12 – 13.

8.14. Остонова Г. Амир Темурнинг туркийда битилган бир ёрлиғи ҳақида // Тарихий манбашунослик муаммолари: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Тошкент: Университет, 2003. – Б.81 – 84.

8.15. Прицак О. Амир Темур салтанатининг тузилиши // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.15 – 16.

8.16. Фрагнер Б. Амир Темурнинг маъмурий ислохотлари ва уларнинг Ўрта Осиё, Эрон ва Ҳиндистон давлат идораларига таъсири // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.13 – 15.

8.17. Фарзалиев Ш.Ф. Темурнинг усмонли султони Боязид билан ёзишмалари // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.90 – 92.

8.18. Фатхи ал-Гувейли. Амир Темур дипломатияси // Амир Темур ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни: Халқаро конференция материаллари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.108 – 109.

8.19. Буряков Ю.Ф. Историческая топография Самарканда тимуровского времени // Тезисы докладов. – Ташкент, 1960. – С.26 – 28.

8.20. Умняков И.И. Международные отношения Средней Азии в начале XV в. // Научная сессия профессорско-преподавательского состава УзГУ, апрель, 1959. Тезисы докладов. – Самарканд: УзГУ, 1959. – С.55 – 58.

8.21. Умняков И.И. Из истории международных отношений Средней Азии с Западной Европой в начале XV века // Международный конгресс востоковедов. – М., 1960. – С.220 – 223.

8.25. Юсупова Д.Ю. Вопросы науки и культуры эпохи темуридов в трудах Хондамира // Расцвет науки и культуры в эпоху темуридов: Материалы междунар. конференции. – Ташкент-Париж, 1996. – С.28 – 36.

9. Газеталарда эълон қилинган мақолалар

9.1. Алибеков Л. Ҳарбу зарб даҳоси // Ўзбекистон овози. 1997 йил 8 апрель.

9.2. Амир Темурнинг Боязид Елдиригимга йўллаган мактуби // Халқ сўзи. 1996 йил 10 февраль.

9.3. Бағирзода Мираббос. Амир Темурнинг Фарангистонга мактуби // Тошкент оқшоми. 1991. №1.

9.4. Бердимуродов А. Улуғларимизни қачон улуғлаймиз? // Туркистон. 1992 йил 10 январь.

9.5. Исматулла Хайрулла. Султон Хусайн Бойқаро фармони (Ўзбеклар ва дунё). Британия музейида сақланаётган Хусайн Бойқаронинг Боязидга ёзган хати ҳақида // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. 1998 йил 11 сентябрь.

9.6. Олмон аслзодаси Соҳибқирон хизматида // Соҳибқирон юлдузи. 1998 йил 13 январь.

9.7. Соҳибқирон ва Миср султонлари // Халқ сузи. 1996 йил 20 февраль.

9.8. Соҳибқироннинг ҳарбий ислоҳотлари // Халқ сўзи. 1996 йил 22 август.

10. Хорижий тиллардаги адабиётлар

10.1. Aерcke K. Au tiroir des peurs occidentals. Samarkande 1400 – 1500. – Paris, 1995. – P.55 – 72.

10.2. Ahmad Hasan Dani. Timur Leogacy // Pakistan Academy of letters. –Islamabad, 1996. – 238 p.

10.3. Aka Ismail. Mirza Sahruh zamaninda (1405 – 1447) timurlularda imar faaliyetleri. – Istanbul, Belleten (1984). XLVIII. – S.189 – 190, 285 – 297.

10.4. Aka Ismail. Timur'un ölümünden sonraki hakimiyet mucadelerini kisa bir bakis // Yildönü münü anma kitabi. – Ankara, 1974. – S.383 – 390.

10.5. Aka Ismail. Timur'un ölümünden sonra guney Iran'da hakimiyet mucadeleleri. Atsiz armagani. – Istanbul, 1976. – S.3 – 15.

10.6. Aka Ismail. Timur'un Ankara savasi (1402) fetihnamesi // Türk Tarik Kurumu. Belgeler. – Istanbul, Turk tarih belgeleri dergisi, 1986. – S.1 – 22.

10.7. Aka Ismail. Timur'un olumanden sonra dogu Anadolu, Azerbaycan ve Irak-I Acem'de hakimiyet mucadeleri // Türk Kulturu arastirmalan. XXII. – Istanbul, 1986. №1 – 2. – S.49 – 66.

10.8. Aka Ismail. Timur ve devleti // Atatürk kültür. Dil ve tarih yüksek kurumi. Turk takih kurumu yayinlari. – Ankara, 1991. XXIV. Dizisa. 15. – P.172.

10.9. Aka Ismail. Timur devri Anadolusu // Osmanli. – Ankara, 1999. I cilt. – S.229 – 234.

10.10. Alexandrescu-Derca M.M. La campagne de Timur en Anatolie 1402. – Bucuresti, 1942. – 250 p.

- 10.11. Amarger P., Laffont K. *La Fureur des Tartares*. – Paris, 1996. – 358 p.
- 10.12. Amiof J.M. *Recueil de suppliques lettre de cruance, etc. / Memoires concernant les Chinois*. 1789. Vol. 14. – P.239 – 308.
- 10.13. Amoretti B.S. *Religion in the timurid and safavid periods // The Cambridge history of Iran*. The Cambridge University Press. 1986. VI. Chapter 12. – P.610 – 656.
- 10.14. Andrews P.A. *The tents of Timur: an examination of reports on the quriltay at Samarkand, 1404 // Art of the European steppe lands / Ed. P.Denwood*. – London, 1978. – P.143 – 181.
- 10.15. Appendix C. *The formal administrative structure // Manz B.F. The rise and rule of Tamerlane*. – Cambridge University Press, 1989. – P.167 – 175.
- 10.16. Atiya Aziz Suryal. *Europe and the Tatars // The Crusades in the later Middle Ages*. – London, 1956. – P.256 – 259.
- 10.17. Aubin J. *Comment Tamerlan Prenait les villes // Studia Islamica*. – Paris, 1963. Vol.XIX. – P.83 – 122.
- 10.18. Aubin J. *La fin de l'Etat sarbadar au Khorasan // Journal asiatique*. 1974. CCL. XII. – P.95 – 118.
- 10.19. Aubin J. *L'Ethnogenese des qaraunas // Turcica*. I. – P.65 – 94.
- 10.20. Aubin J. *On santon qushautie a l'epoque Timouride // Revue des etudes islamiques*, 1967. – P.185 – 216.
- 10.21. Aubin J. *Tamerlan and Bagdad // Arabica*. 1962. IX. – P.303 – 309.
- 10.22. Balfour E. *The Encyclopaediya of India and Southern Asia*. Gras, 1968. Vol. 3. – P.887 – 889.
- 10.23. Bazin L. *Les peuples turcophones en Eurasie: un cas majeur d'expansion ethnolinguistique // Herodote*. – Paris, 1986. №42. – P.75 – 107.
- 10.24. Beaupertuis-Bressand F. *Jardins Timurides a Paris // La Temuride*. – Paris, 1991. №5. – P.10.
- 10.25. Berinstain V. *Les palais de soie de Timur et les tapis d'Asie Centrale // La Timuride*. – Paris, 1992. №8. – P.14 – 15.
- 10.26. Beaupertuis-Bressand F. *Le Prince Sacant annexe les etoiles // Samarcande 1400 – 1500*. – Paris, 1995. – P.123 – 149.
- 10.27. Beaupertuis-Bressand F. *Festivites timurides a Paris // La Temuride*. – Paris, 1996. №16. – P.2 – 3.

- 10.28. Berindei et Veinstein. La Tana-azaq de la Persen italienne de l'Empire ottoman (fin XIII – XVI siecle) // Turcica. 1976. VIII. 2. – P.110 – 201.
- 10.29. Berinstain V. Timur et les grands Moghols de l'Inde // La Timuride. –Paris, 1990. №3. – P.9 – 12.
- 10.30. Beveridge H. On Tamerlane // JASB (Journal of the Asiatic Society of Bengal, Calcuta). 1938. Ser. 7. Vol. 4. – P.167 – 174.
- 10.31. Bonneville G. de. La terrible vengeance de Tamerlan // Melanges de l'Univesite Saint-Joseph. – Beirut, 1975 – 1976. XLIX. – P.803 – 817.
- 10.32. Bozkurt M.E. Aksak Timur'un develof politikas. – Istanbul, 1943. – 48 p.
- 10.33. Bouvat L. Essai sur la civilization timuride // Journal Asiatique. 1926. Vol. CC. VIII. – P.193 – 299.
- 10.34. Bouvat L. Timur lang // EI. (Encyclopaedia Islam). 1934. Vol. 4. – P.777 – 779.
- 10.35. Brent-Barbara. A carpet and related pictures. A legacy of Timur's Samarqand // Oriental Art. 1984. XXX. №2. – P.186.
- 10.36. Bretschneider E. Notice of the medieval geography and history of Central end Western Asia. Drawn from Chinese end Mongol writings end compared with observations of western authors in the Middle Ages. – London, 1877. – 233 p; 2 maps.
- 10.37. Brion M. Tamerlan: Presentation de Tamerlan par M. Brion; texts de Tamerlan: Ibn Arabchah, Cheref ed-din, Ibn Khaldoun, l'archeveque de Sultanieh, l'ambassadeur Clavijo. Le merechal boucicant. – Paris, 1963. – 382 p.
- 10.38. Capus G. A Travers le Royaume de Tamerlan. – Paris, 1892. – 434 p.
- 10.39. Chaghtai A. Indian links With Central Asia in in Architecture // Indian Art and letters. – London, 1937. XII. – P.85 – 104.
- 10.40. Dizer M. Ulugbeg. – Ankara, 1989. – 98 p.
- 10.41. Ferrier R. Trade from the 14th century to the end of the safarid period // The Cambridge history of Iran. The Cambridge University Press. 1986. Vol. VI. – P.412 – 491.
- 10.42. Fourniau V. Histoire de l'Asie Centrale. – Paris, 1994. – 128 p.

10.43. Fourniau V. Samarcande timuride. Samarcande 1400 – 1500. – Paris, 1995. – P.11 – 28.

10.44. Fragner B. Social and international economic affairs // The Cambridge history of Iran. The Cambridge University Press. 1986. VI. Chapter 9. – P.491 – 568.

10.45. Jamaluddin S. Timurs contribution to the islamisation of the Central Asian state and society // Islam at the modern age. 1981. Vol. 12. – P.114 – 125.

10.46. Goldenchtein Y. Samarcand, Bukhara, Shahrizabs, Khiva. – Paris, 1995. – 192 p.

10.47. Institutes, Political and Military. Written ... by the great Timour with the notes by Major Davi ... – Oxford, 1787.

10.48. Haidar M. Timurlar davlatinde hakimiet anlayisi (XIV – XV. Yuzyillar) // Turk kulturi. 1984. XII. – S.611 – 632.

10.49. Haider M. The sovereign in the Timurid state (XIV – XV centuries) // Turcica. 1976. VIII. 2. – P.57 – 79.

10.50. Halil Inalchik. Osmanli tarihine toplu bir bakis // Osmanli 12 ciltlik. – Istanbul, 1999. 1 cilt. – 702 s.

10.51. Hookham H. Timurlaine the concueror. – London, 1962. – 234 p.

10.52. Kehren L. Tamerlan et Byzance // La Timuride. – Paris, 1994. 13. – P.3–6.

10.53. Kehren L. Tamerlan, le Seiqneur de fer. – Neuchatel, 1978. – 260 p.

10.54. Kehren L. Tamerlan. – Paris: Payot, 1980. – 262 p.

10.55. Kehren L. Un Espagnol a Samarcande // Samarcande 1400 – 1500. – Paris, 1982. – P.30 – 47.

10.56. Kennedy E. The exact sciences in timurid Iran // The Cambridge history of Iran. The Cambridge University Press. 1986. Vol. VI. – P.568 – 581.

10.57. La Renaissance timouride. – Paris, 1966. – 224 p.

10.58. Lentz T., Lowry G. Timur and the princely vision. Persian art and culture in the fifteenth century. – Washington, 1989. – 396 p.

10.59. Leomu F. Tamerlan. – Paris, 1996. – 354 p.

10.60. Manz B.F. Administration and the delegation of authority in Temur's dominions // Central Asiatic Journal. 1976. XX. – P.191 – 207.

- 10.61. Manz B.F. The Ulus Chagatay before and after Temur's rise to power // *Central Asiatic Journal*. 1983. XXVII. – P.79 – 100.
- 10.62. Manz Beatrice Forbes. The rise and rule of Tamerlane. – Cambridge University Press, 1989. – 228 p.
- 10.63. Nelson R. Timur is military strategist and geopolitical. His modern interpretation in world history. – Tashkent: Uzbekistan, 1996. – P.17 – 19.
- 10.64. Prof. Dr. M.Kemal Oguzman. Medene hukuk dersleri. – Istanbul: Filiz kitabevi, 1990. – 856 s.
- 10.65. Roux J.P. Tamerlan. – Paris, 1991. – 380 p.
- 10.66. Samarcande 1400 – 1500. La cite-oasis de Tamerlan: Coeur d'un Empire et d'une Renaissance. Dirige par Vincent Fourniau. – Paris, 1995. – 226 p.
- 10.67. Szuppe M. Le Khorassan et l'Fsia centrale aux XIV – XVle siecles: aspects de l'unite culturelle et politique // *La Timuride*. – Paris, 1995. №14. – P.8 – 15.
- 10.68. Spuller Bertold. India before Timur the mongol period. History of the Muslim world. – Leiden, 1960. – P.60 – 65, copyright 1969. 1996.
- 10.69. Spuller Bertold Timur // The mongol period. History of the Muslim world. – Leiden. Brill, 1960. Copyright, 1969. 1994.
- 10.70. Tan M.T. Timurlenk. – Istanbul, 1936. – 318 p. 2nd ed: Istanbul, 1960. – 224 p.
- 10.71. The Cambridge history of Iran. – Cambridge, 1970. V.2. – P.586 – 587.
- 10.72. The Cambridge history of Iran. – Cambridge, 1986. V.6. Chapter 7.
- 10.73. The Cambridge history of Iran. The timurid and safarid period // The Cambridge University Press, 1986. №6. – P.42 – 146.
- 10.74. The Cambridge history of India. – Cambridge, 1987. VIII. – P.195 – 201.
- 10.75. UNESCO: Resolutions twentyeighten session of the general Conference. – Paris, 1996. Vol. I. – 90 p.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
I боб. Амир Темур салтанатида давлат бошқаруви асослари	
1.1. Амир Темурнинг давлатни бошқаришдаги сиёсий мавқеи.....	22
1.2. Амир Темур салтанатида бошқарувнинг ўзига хос хусусиятлари.....	37
1.3. Амир Темур салтанатининг ижтимоий тизими.....	52
I боб бўйича хулоса.....	67
II боб. Амир Темур салтанатининг маъмурий тизими	
2.1. Амир Темур салтанатининг марказий ва маҳаллий бошқарув тизими.....	69
2.2. Давлат бошқарувини такомиллаштиришда қурултойларнинг ўрни.....	84
2.3. Амир Темур давлатидаги асосий мансаб (лавозим) ва унвонлар.....	96
II боб бўйича хулоса.....	114
III боб. Амир Темур давлатининг суд-ҳуқуқ, мудофаа ва ҳарбий тизими	
3.1. Амир Темур давлатининг суд-ҳуқуқ тизими.....	117
3.2. Амир Темур давлатининг мудофаа ва ҳарбий тизими.....	129
III боб бўйича хулоса.....	149
IV боб. Амир Темур давлатининг ташқи сиёсати ва дипломатияси	
4.1. Амир Темур давлати ташқи сиёсатининг асосий йўналишлари.....	152
4.2. Амир Темур дипломатиясининг ўзига хос хусусиятлари.....	174
4.3. Амир Темур салтанати дипломатик ёзишмаларининг давлатчиликдаги ўрни.....	190
IV боб бўйича хулоса.....	205
Хулоса.....	208
Фойдаланилган манба ва адабиётлар.....	220

Илмий-оммабон нашр

ЎЛЖАЕВА ШОҲИСТАХОН МАМАЖОНОВНА

**АМИР ТЕМУР
ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ**

Ташки сиёсат. Дипломатия
Монография

Мухаррир: Абдулла ШАРОПОВ
Бадий муҳаррир: Баҳриддин БОЗОРОВ
Техник муҳаррир: Дилшод НАЗАРОВ
Саҳифаловчи: Иномжон ЎСАРОВ
Мусахҳих: Отабек БОҚИЕВ

Нашриёт лицензияси: АИ №134, 27.04.2009
Теришга берилди: 26.12.2016 й.
Босишга рухсат этилди: 13.01.2017 й.
Офсет қоғози. Қоғоз бичими: 84x108 $\frac{1}{32}$.
Times гарнитураси. Офсет босма.
Ҳисоб-нашриёт т.: 11,9. Шартли б.т.: 13.
Адади: 1000 нусха.
Буюртма № 10

«AKADEMNASHR» нашриётида тайёрланди ва чоп этилди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-уй.

Тел.: (+99871) 217-16-77
e-mail: info@akademnashr.uz
web: www.akademnashr.uz

**ЎЛЖАЕВА ШОҲИСТАХОН
МАМАЖОНОВНА**

1967 йили Фарғона вилоятида туғилган. 1985 – 1990 йилларда Тошкент давлат университетининг (ҳозирги ЎзМУ) тарих факультетида таҳсил олган. Мазкур даргоҳда 1990 – 2004 йилларда ассистентликдан то доцент лавозимигача бўлган илмий-педагогик йўлни босиб ўтган. Олима 1997 йили Франциянинг Ренн университетидида малака оширган. 1999 йили «Амир Темури ва темурийлар даври тарихшунослиги» мавзудида номзодлик, 2008 йили «Амир Темури салтанатида миллий давлатчиликнинг ривожланиши» мавзудида докторлик диссертацияларини ёқлаган. 200 дан ортиқ илмий мақола, рисола ва ўқув қўлланмалари чоп этилган.

ISBN 978-9943-4728-8-4

9 789943 472884